

คำนำ

กรมการศาสนา มีเจตนารมณ์ที่จะสนับสนุนการศึกษาและการปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนาในระดับสูง โดยให้พื้นฐานความรู้ทางสภาวะธรรม และอำนวยความสะดวกแก่ผู้ศึกษาทั่วไป จึงได้จัดทำหนังสือประเภทคู่มือสภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๗ ต่อจากตอน ๖ เผยแพร่ตามโครงการผลิตหนังสือหลักสูตรขององค์การศาสนาต่างๆ โดยมอบให้ นายพิฑูร มลิวัลย์ ป.ธ.๕, น.บ. เป็นผู้เรียบเรียง

กรมการศาสนาหวังว่า หนังสือคู่มือสภาวะธรรมพื้นฐานนี้ จะอำนวยความสะดวก และเป็นประโยชน์แก่การศึกษาสภาวะธรรม หรือปรมัตถธรรมได้เป็นอย่างดี และขอขอบคุณผู้เรียบเรียงหนังสือนี้ไว้ ณ ที่นี้ด้วย.

(นายมงคล ศรีไพรวรรณ)

อธิบดีกรมการศาสนา

สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๗

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺทสฺส

ความเบื้องต้น

คำสอนในพระพุทธศาสนา ชั้นเดิมเรียกว่า พระธรรมวินัย ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "ดูกรอานนท์ ธรรมและวินัยอันใด ที่เรாதถาคณได้แสดงไว้แล้ว ได้บัญญัติไว้แล้ว ธรรมวินัยนั้น จักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย เมื่อเรாதถาคตล่วงลับไปแล้ว"

เมื่อว่าโดยปิฎก ธรรม ก็ได้แก่คำสอนที่ปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ส่วนวินัย นั้นได้แก่คำสอนที่ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎก การศึกษาธรรม จึงจำเป็นต้องศึกษาจากพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ท่านผู้รู้ส่วนมากเห็นกันว่า การเรียนธรรมนั้น ควรเริ่มต้นด้วยการเรียนพระอภิธรรมก่อน เมื่อมีความรู้ทางพระอภิธรรมดีแล้ว จึงจะสามารถเข้าใจความหมายที่แท้จริงตามธรรมเทศนาในพระสูตร และสามารถพิจารณาเห็นสาระที่แท้จริงในพระสูตรได้แจ่มแจ้ง

การศึกษากุศลธรรมนั้น หากเริ่มศึกษาจากพระอภิธรรมปิฎกเลยทีเดียว ก็เป็นการก้าวกระโดดเกินไป อาจเกิดความท้อแท้และท้อถอยได้ เพราะอภิธรรมนั้นมีความลึกซึ้งมาก ทางที่คือนั้นเบื้องต้น ควรปูพื้นฐานความรู้ โดยศึกษาสภาวะธรรมจากหนังสือประเภทคู่มือก่อน เพื่อให้ได้รู้ประมวลหัวข้อสภาวะธรรมและเข้าใจศัพท์เฉพาะต่างๆ ได้ถูกต้อง จะได้ไม่เกิดความยุ่งยากและสับสน

๒

การศึกษาจากหนังสือประเภทคู่มือ ก็ควรศึกษาตามลำดับเล่มและลำดับเรื่องการศึกษาจึงจะได้ผล หากศึกษาจากหนังสือ สภาวธรรมพื้นฐาน ซึ่งเป็นหนังสือประเภทคู่มือ ก็ต้องเริ่มศึกษาจากสภาวธรรมพื้นฐานตอน ๑ ก่อน แล้วศึกษาในตอน ๒ และตอนต่อๆ ไปตามลำดับ (ซึ่งมี ๕ ตอน) สำหรับสภาวธรรมพื้นฐานตอนที่ ๗ นี้ ได้เก็บความและขยายความจากอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๘ และคัมภีร์อื่นๆ ซึ่งว่าด้วยเรื่อง

ปัจจัยการ อันเป็นหลักธรรมว่าด้วยกฎเกณฑ์การกำเนิดแห่งชีวิต หรือกฎเกณฑ์แห่งเหตุผลทางสภาวธรรม

ปัจจัยการนั้น ได้แก่สภาวะที่เป็นปัจจัยธรรมและสภาวะที่เป็น ปัจจุปปันนธรรม กล่าวคือสิ่งที่ปัจจัยเป็น อุปการะ เกื้อกูล อุดหนุน จุนเจือ ช่วยเหลือให้ปัจจุปปันนธรรมเกิดขึ้น เรียกว่า ปัจจัยธรรม ส่วนสิ่งที่เกิดขึ้น ปรากฏขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยธรรมนั้น เรียกว่า ปัจจุปปันนธรรม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ปัจจัยธรรม ได้แก่สภาวธรรมที่เป็นสาเหตุ คือ สภาวธรรมทั้งปวง ทั้งที่เป็นสังขตธรรม อสังขตธรรมและบัญญัติธรรม ส่วนปัจจุปปันนธรรม ได้แก่สภาวธรรมที่เป็นผล คือสภาวธรรมที่เกิดขึ้น ปรากฏขึ้นด้วยอำนาจแห่งปัจจัยธรรมนั้น อันได้แก่สังขตธรรมทั้งปวง คือ จิต เจตสิก และรูป ซึ่งเป็นธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งขึ้นและเป็นไปตามปัจจัย

ปัจจัยการนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้เป็น ๒ นัยคือ ปฏิจจสมุปบาทนัย และปฏิฐานนัย ซึ่งมีข้อที่ควรศึกษาตามลำดับดังต่อไปนี้

๓

บทที่ ๑

ปัจจัยการ

ปฏิบัติสมุปบาทนัย

ปัจจัยการตามปฏิบัติสมุปบาทนัย คือปัจจัยการตามหลักปฏิบัติสมุปบาท หรือตามหลักอิทัปปัจจยดานัน มีข้อที่ควรศึกษาตามแนวพระสูตรและพระอภิธรรมดังต่อไปนี้

ตามแนวพระสูตร

การศึกษาพระพุทธศาสนานั้น เราควรทำความเข้าใจเป็นเบื้องต้นไว้ก่อนว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่สอนให้รู้จักเหตุผลแห่งชีวิต ซึ่งเป็นส่วนวิภูฏะคือส่วนที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสาร และเหตุผลส่วนวิภูฏะ คือส่วนที่อยู่เหนือความเวียนว่ายตายเกิดนั้น อันได้แก่พระนิพพาน ฉะนั้น สิ่งสำคัญที่สุดเราจะต้องศึกษาให้เข้าใจให้ถูกต้องก็คือ ชีวิต ถ้าไม่เข้าใจชีวิต ก็เชื่อว่าจะไม่รู้จักระพุทธศาสนา

ตามหลักกรรมทางพระพุทธศาสนา (ปรมัตถกรรม) สอนว่า ชีวิตประกอบขึ้นจากส่วนสำคัญ ๕ ส่วน อันเรียกว่า ขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

๑

หรือว่าโดยย่อ มีสองส่วน คือ รูปธรรม และนามธรรม หรือรูปขันธ์ และนามขันธ์ รูปธรรมนามธรรม หรือขันธ์ ๕ นี้ เป็นสิ่งที่เกิดดับ อยู่ทุกขณะ

๒

จึงเป็นอนิจจัง คือเป็นของ

ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน เมื่อเป็นอนิจจัง ก็เป็นทุกขัง คือเป็นสิ่งที่ไม่คงทน เป็นของว่างเปล่า เมื่อเป็นทุกขัง ก็ต้องเป็นอนัตตา คือ เป็นสิ่งที่ปราศจากอัตตา คือปราศจากตัวตน โดยเหตุนี้ตามหลักปฏิบัติสมุปบาท พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ชีวิตนี้คือกองทุกข์ แม้ตามหลักอริยสัจธรรม

๑. ตี. ขนฺธ. ๑๗/๒๘ ๒. ตี. นิทาน. ๑๖/๒

๔

พระพุทธองค์ตรัสว่า ว่าโดยย่ออุปทานขันธ ๕ เป็นทุกข์

๑

ฉะนั้น ชีวิตนี้จึงได้แก่ความ-

ทุกข์ ไม่ใช่อะไรที่โหดเลย แม้บางครั้งเราจะมีความสุขกายสบายใจอันนับว่าเป็นความสุข แต่ก็เป็นความสุขในกองทุกข์ ก็เป็นเพียงสุขเวทนาเท่านั้น ซึ่งว่าโดยสภาพอันแท้จริงแล้ว ก็คือทุกข์นั่นเองเพราะเวทนาเป็นอนิจจัง จึงเป็นทุกข์ขัง และเป็นอนัตตา

๒

ด้วยเหตุนี้เอง ท่าน

วชิราเถรีจึงกล่าวคำสุภาษิต ให้ความหมายของชีวิตไว้อย่างน่าสนใจว่า ทุกข์เท่านั้นแหละเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นตั้งอยู่และดับไป นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรดับ

๓

ว่าตามหลักปฏิจจสมุปบาท ชีวิตเป็นมา เป็นอยู่และเป็นไปตามกฎแห่งเหตุผล ไม่มีใครสร้าง หรือกำหนดขึ้นให้เป็นผู้และเป็นผู้ แต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้น เป็นผู้และเป็นผู้โดยความสัมพันธ์กันเป็นลูกโซ่แห่งเหตุและผล เพราะชีวิตนั้น ประกอบด้วยสิ่งที่เป็นเหตุและเป็นผลเกี่ยวเนื่องกันอยู่ตลอดเวลา เมื่อเหตุมี ผลก็มี เมื่อผลมี เหตุก็มี และเมื่อเหตุมี ผลก็มี...รวมความว่า เมื่อสิ่งหนึ่งมีก็เป็นเหตุให้อีกสิ่งหนึ่งมี ชีวิตจึงดำเนินไปโดยการอาศัยกันและกันเกิดขึ้นแห่งเหตุและผล ขอให้ศึกษาเรื่องนี้จากพระพุทธดำรัสตอบท่านเอเจลกัสสปะ

๔

ดังต่อไปนี้

ครั้งหนึ่ง ท่านเอเจลกัสสปะทูลถามพระองค์ว่า ท่านพระโคตม! ทุกข์ (ชีวิต) นี้ ตัวเองสร้างขึ้นมาหรือ ? พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า กัสสปะ ! เธออย่าว่าอย่างนั้นเลย ถ้าอย่างนั้น ทุกข์นั้นคนอื่นสร้างมาหรือ ? กัสสปะ ! เธออย่าว่าอย่างนั้นเลย ถ้าเช่นนั้น ทุกข์นั้น ทั้งตัวเอง และคนอื่นสร้างมาหรือ ? กัสสปะ ! เธออย่าว่าอย่างนั้นเลย เมื่อตัวเองก็ไม่ได้สร้าง คนอื่นก็ไม่ได้สร้างแล้ว ทุกข์ก็เกิดขึ้นลอยๆ อย่างนั้นหรือ ? กัสสปะ ! เธออย่าว่าอย่างนั้น เมื่อพระพุทธองค์ตรัสตอบอย่างนี้ ท่านเอเจลกัสสปะก็ยังไม่เข้าใจ จึงทูลซักถามต่อไปว่า ท่านพระโคตม! ถ้าอย่างนั้น ความทุกข์ก็ไม่มีละซี ? กัสสปะ ! ทุกข์จะไม่มีหามีได้ ทุกข์นั้นมีอยู่ ท่านพระโคตม!

ถ้าทุกข์มีอยู่ พระองค์ก็ไม่ทรงรู้จักทุกข์ ไม่ทรงเห็นทุกข์ละซี ? กัสสปะ ! เรารู้จักทุกข์ด้วย และเห็นทุกข์ด้วย เมื่อท่านอเจลกัสสปะ ได้ฟังพระพุทธดำรัสเช่นนั้นก็ยังไม่เข้าใจ จึงทูลซักถามต่อไปว่า ท่านพระโคตม ! ขอได้โปรดบอกข้าพระองค์ แสดงให้ข้าพระองค์ทราบด้วยว่า ทุกข์ (ชีวิต) นั้นเป็นอย่างไร ? พระพุทธองค์จึงทรงชี้แจงแก่ท่านอเจลกัสสปะว่า กัสสปะ ! เมื่อยึดถือตั้งแต่แรกว่าผู้สร้างกับผู้สวय (ทุกข์) เป็นคนเดียวกัน จึงมีลัทธิที่ถือว่า ทุกข์นั้นตัวเองสร้าง

๑. ม. มุถ. ๑๒/๑๑๗
๒. ตี. นิตาน. ๑๖/๖๓
๓. ตี. นิน. ๑๖/๑๑๕
๔. ตี. สคาถ. ๑๕/๑๕๕

๕

ขึ้น เมื่อถืออย่างนี้ก็เป็นสัตตตฤทธิ (คือเห็นว่าตนและโลกเที่ยง) เมื่อยึดถือตั้งแต่แรกว่าผู้สร้าง กับผู้สลายเป็นคนละคน จึงมีลัทธิที่ถือว่าทุกข์นั้นคนอื่นสร้างขึ้น เมื่อถืออย่างนี้ก็เป็นอุจเจทฤทธิ (คือเห็นว่าตนและโลกสูญ) กัสสปะ ! เราตถาคตแสดงธรรมเป็นกลางๆ ไม่ข้องแหวะกับลัทธิ สุดโต่งทั้งสองนั้นคือ เราตถาคตแสดงว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขาร เป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็น ปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะ ภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะ...กองทุกข์ (ชีวิต) ทั้งหมดนี้ย่อมเกิด ขึ้น โดยการอาศัยกันและกันดังกล่าวนี

๑

จากพระพุทธพจน์นี้ จึงเห็นได้ว่า ชีวิตนี้คือกองทุกข์
ซึ่งเกิดขึ้น เป็นอยู่ และเป็นไปตามกฎแห่งเหตุผล หรือตามหลักปฏิจจสมุปบาท

๑. ตี. นิทาน. ๑๖/๒๓-๒๕

๖

ปฏิจสมุปบาทคืออะไร ?

โดยรูปศัพท์ ปฏิจสมุปบาท แปลว่า ภาวะที่อาศัยกันเกิดขึ้น สภาพที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น สภาวะที่ก่อกงทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา ซึ่งเป็นระบบการกำเนิดแห่งชีวิต หรือกฎเกณฑ์แห่งชีวิต ตามหลักนี้พระพุทธศาสนาสอนว่า ชีวิตทุกชีวิตมีส่วนที่เป็นเหตุเป็นผลอาศัยกันเกิดขึ้น เนื่องกันไปไม่ขาดสาย เมื่อสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น ก็เป็นเหตุให้อีกสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นสืบต่อกันไปเป็นลูกโซ่ 'ไม่รู้จักจบจักสิ้น' 'ไม่รู้จักเบื้องต้นเบื้องปลาย' ดังที่พระพุทธองค์ตรัสสอนภิกษุสงฆ์ว่า ภิกษุทั้งหลาย สงสาร คือการเวียนว่ายตายเกิดแห่งชีวิตนี้ 'ไม่รู้จักเบื้องต้นเบื้องปลาย'

๐

ว่าตามหลักปฏิจสมุปบาท องค์ประกอบแห่งชีวิตซึ่งเรียกว่าองค์แห่งภวจักร หรือองค์แห่งปฏิจสมุปบาทแบ่งเป็น ๑๒ องค์ คือ :

- (๑) อวิชา : ความไม่รู้จักความจริง
- (๒) สังขาร : ความปรุงแต่ง
- (๓) วิญญาณ : ปฏิสนธิวิญญาณ
- (๔) นามรูป : นามขันธ์ ๓ รูปขันธ์ ๑
- (๕) สฬายตนะ : อายุตนะภายใน ๖
- (๖) ผัสสะ : ความสัมผัสอารมณ์
- (๗) เวทนา : ความเสวยอารมณ์
- (๘) ตัณหา : ความอยากได้
- (๙) อุปาทาน : ความยึดมั่นถือมั่น

๑. สั. นิตาน ๑๖/๒๑๒

(๑๐) ภพ : กรรมภพและอุปปัตติภพ

(๑๑) ชาติ : ความเกิด

(๑๒) ชรามรณะ : ความแก่และความตาย

ทั้ง ๑๒ องค์นี้เป็นส่วนประกอบของชีวิต ทุกๆ องค์อาศัยกันเกิดขึ้น เช่น เพราะ อวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมี ชรามรณะ...นี่เป็นปฏิจสมุปบาท ๑ วง หรือชีวิตหมุนไป ไหลไป ๑ รอบ ถ้าตัดอวิชชาและ ตัณหาขังไม่ขาด ชีวิตก็จะดำเนินต่อไป และเมื่อชีวิตดำเนินไปถึงจุดมรณะ หรือจุดจติ (ตาย) แล้วก็จะต้องปฏิสนธิ (เกิด) ต่อไปอีก

อะไรทำให้ปฏิสนธิ ? เรื่องปฏิสนธินี้เป็นเรื่องต่อเนื่องกันระหว่างอดีต กับปัจจุบัน และปัจจุบันกับอนาคต ชีวิตปัจจุบันเป็นผลเกิดจากเหตุในอดีต กล่าวคือ อวิชชา สังขาร อันเป็นอดีตเหตุ ก่อให้เกิดผลในปัจจุบัน คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ผลในปัจจุบันก็ก่อให้เกิดเหตุปัจจุบัน กล่าวคือ ตัณหา อุปาทาน ภพ และปัจจุบันเหตุนี้ ก็ก่อให้เกิดผลในอนาคต คือ ชาติ ชรา มรณะ แต่อนาคตนั้นเป็นเรื่องที่ยังมาไม่ถึง และไม่รู้จักมาถึง เพราะเมื่อจุดที่เราสมมติว่าเป็นอนาคตมาถึงเมื่อไร มันก็กลายเป็นปัจจุบันไปทันที เช่น วันนี้เป็นวันที่ ๓ พรุ่งนี้ก็เป็นวันที่ ๔ แต่พอไปถึงวันที่ ๔ แล้ววันที่ ๔ นั้นก็กลายเป็นปัจจุบัน คือเป็นวันนี้เสียแล้ว วันพรุ่งนี้ก็ต้องเลื่อนไปเป็นวันที่ ๕ และต่อๆ ไปก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้น อนาคต จึงแปลว่า "กาลที่ไม่รู้จักมาถึง" ชีวิตเราก็ดำเนินไปไม่ถึงตามหลักปฏิจสมุปบาท จึงน่าสงสัยว่า เมื่อ ชาติ ชรา มรณะ เป็นผลในอนาคต ชีวิตก็คงไปไม่ถึง เพราะเป็นเรื่องอนาคต จึงควรเข้าใจว่า ที่ไปไม่ถึงหรือมาไม่ถึงนั้น เพราะความเปลี่ยนแปลงของกาลเวลา เมื่อจุดที่เราสมมติว่าเป็นผลในอนาคต คือ ชาติ ชรา มรณะ นั้นมาถึง หรือชีวิตไปถึง จุดนั้นเมื่อไร จุดที่ว่านั้นก็กลายเป็นปัจจุบัน คือ เป็น วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ทันที เพราะฉะนั้นคำว่า ชาติ ชรา มรณะ จึงหมายถึง วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่เกิดขึ้นแล้วแก่และตายไปนั่นเอง ด้วยเหตุนี้เมื่อพูดถึงเรื่องปฏิสนธิ เราจึงควร พึงเฉพาะระยะต่อเนื่องกันระหว่างอดีตปัจจุบัน เมื่อเข้าใจเรื่องนี้แล้ว ก็เป็นอันเข้าใจเรื่อง

หัวข้อระหว่างปัจจุบันกับอนาคต เพราะปัจจุบันจะต้องกลายเป็นอดีต อนาคตก็ต้องกลายมาเป็นปัจจุบัน

เหตุในอดีต ที่ทำให้เกิดผลในปัจจุบัน คือทำให้ชีวิตปฏิสนธินั้น ได้แก่ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ เมื่อตัดเหตุทั้ง ๕ นี้ไม่ขาด ชีวิตจึงปฏิสนธิ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ (ปฏิสนธิ) ฯลฯ เพราะภพ (กรรม) เป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ...ชีวิตทุกชีวิตย่อมหมุนอยู่อย่างนี้จนนับภพนับชาติไม่ถ้วน จนกว่าจะถึงจุดอวสาน หรือพระนิพพาน เพื่อมองเห็นความหมุนเวียนของชีวิตดังกล่าวนี้ จึงควรศึกษาองค์แห่งปัจจุจสมุปบาทให้เข้าใจ ซึ่งในที่นี้จะได้นะไว้พอเป็นแนวทางแห่งการศึกษาดังต่อไปนี้

(๑) อวิชชาคืออะไร ? อวิชชา แปลว่า ความไม่รู้อันตรงกันข้ามกับวิชา ซึ่งแปลว่าความรู้ ไม่รู้อะไรจะเป็นอวิชชา ? ไม่รู้ร้อยสี่ ๔ คือ (๑) ทุกฺข อณฺดาณฺ ไม้รู้ทุกฺข (ชีวิต) (๒) ทุกฺขสมุทฺเต อณฺดาณฺ ไม้รู้สมุทฺต คือ เหตุให้เกิดทุกฺข (๓) ทุกฺขสมุทฺเต อณฺดาณฺ ไม้รู้จักที่ดับทุกฺข คือ พระนิพพาน (๔) ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทา-อณฺดาณฺ ไม้รู้จักข้อปฏิบัติที่จะให้ถึงที่ดับทุกฺข ความไม่รู้อย่างนี้ จัดเป็นอวิชชา

๑

อวิชชาที่ว่า

โดยองค์ธรรม ได้แก่ โมหเจตสิก ซึ่งมีความไม่รู้ร้อยสี่ ๔ เป็นลักษณะ มีหน้าที่ทำให้หลง มีการปิดบังปัญญาจักขุเป็นผล มีอาสวะเป็นเหตุให้เกิด

๒

อวิชชาตัวเองเป็นปัจจัยให้มี

สังขาร

(๒) สังขารคืออะไร ? สังขารแปลว่า ความปรุงแต่ง ปรุงแต่งอะไรจึงเป็นสังขาร ปรุงแต่ง ๓ อย่างคือ (๑) กายสงฺขาร ความปรุงแต่งทางกาย (๒) วชิสงฺขาร ความปรุงแต่งทางวาจา (๓) จิตฺตสงฺขาร ความปรุงแต่งทางใจ ความปรุงแต่ง ๓ อย่างนี้เรียกว่าสังขาร

๓

อีกอย่างหนึ่ง สังขารหมายถึงความปรุงแต่ง ๓ อย่างคือ (๑) ปุตุตตาสงฺขาร

ความปรุ่งแต่งคือบุญ ใ้แก่กามาจรกุศลและรูปาวจรกุศล (๒) อปุณตาทิสงขารุ ความ-
ปรุ่งแต่งคือบาป (๓) อนนุขาทิสงขารุ ความปรุ่งแต่งคือนนุชา ใ้แก่รูปาวจรกุศล
๓

๑. สั นทาน ๑๖/๕

๒. วิสทุธิ ๓/๑๒๒, สมุโมห. -/๑๑๖ ๓. สั นทาน. ๑๖/๔

๕

ทั้ง ๒ นัยนี้โดยความเป็นอันเดียวกัน เพราะสังขารตามนัยแรกหมายถึงการกระทำทางกายทวาร วจิตวารและมโนทวาร ซึ่งการกระทำทั้ง ๓ อย่างนี้ก็จะต้องเป็นบุญบ้างเป็นบาปบ้าง เป็น อเนกชาบ้าง อย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ และการกระทำที่เป็นบุญ เป็นบาป หรืออเนกชา ซึ่ง เป็นสังขารตามนัยที่สองนั้น ก็คือการกระทำทางกาย วาจา ใจ นั้นเอง° กล่าวคือกายสังขาร และวจีสังขาร เป็นได้ทั้งบุญทั้งบาป แต่ไม่เป็นอเนกชา ส่วนจิตสังขารเป็นได้ทั้งบุญทั้งบาป และอเนกชา^๒

สังขารนี้ว่าโดยองค์ธรรมได้แก่ เจตนาเจตสิก คือ ปุณฺณุกาสังขารนั้น ได้แก่ กุศลเจตนาฝ่ายกามาวจรและรูปาวจร อปุณฺณุกาสังขาร ได้แก่อกุศลเจตนา คือเจตนาที่ประกอบ ในอกุศลจิต อเนกชาภิสังขาร ได้แก่กุศลเจตนาฝ่ายอรุปาจร ฉะนั้น สังขารจึงมีการปรุงแต่ง กาย วาจา ใจ เป็นลักษณะมีหน้าที่ขวนขวายเพื่อให้นามรูปปฏิสนธิ มีการแสดงออกทาง **ชื่อว่าอวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารนั้น**

หมายความว่า อวิชาเป็นปัจจัยให้ทำบุญทำบาป เช่น คนทำบุญโดยปรารถนาภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ ก็เพราะมีอวิชาไม่รู้ว่าภพทั้งสามนั้นเป็นทุกข์ จึงทำบุญและปรารถนา ผลบุญในภพทั้ง ๓ นั้น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เพราะมีอวิชาจึงทำบุญเพื่อกำจัดอวิชา อวิชา จึงเป็นปัจจัยให้ทำบุญทำบาปองเดียวกับคนร้ายเป็นเหตุให้มีตำรวจ ถ้าไม่มีคนร้ายตำรวจก็ไม่มี เพราะไม่จำเป็น และที่คนเราทำบาป ก็เพราะไม่รู้ หรือรู้ผิด รู้ไม่จริง จึงไม่เชื่อว่าบาปมีจริง ผลบาปก็มีจริง เป็นเหตุให้เกิดทุกข์จริง จึงลงมือทำบาป สังขารดังกล่าวมานี้เองเป็นปัจจัยให้เกิด วิญญูญาณ

(๑) วิญญูญาณคืออะไร ? วิญญูญาณ แปลว่า ชาติรู้ รู้อย่างไรจึงเป็นวิญญูญาณ ? รู้ ๖ อย่างคือ (๑) จกฺขุวิญฺญาณํ ความรู้ทางตา (๒) โสตฺถวิญฺญาณํ ความรู้ทางหู (๓) ฆาน- วิญฺญาณํ ความรู้ทางจมูก (๔) ชิวฺหาวิญฺญาณํ ความรู้ทางลิ้น (๕) กายวิญฺญาณํ ความรู้ทางกาย (๖) มโนวิญฺญาณํ ความรู้ทางใจ ความรู้ ๖ อย่างนี้ เรียกว่าวิญญูญาณ^๔ วิญญูญาณนี้ ว่าโดยองค์ธรรมได้แก่ วิญญูญาณขันธ ซึ่งในที่นี้หมายถึงปฏิสนธิวิญญูญาณ (และปวัตติวิญญูญาณ) และวิญญูญาณนั้น มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ไปถึงก่อนหรือเป็นประธานแห่งเจตสิก

๑. สมฺโมห.-๑๘๘ ๒. ส.นิทาน.๑๖/๕ ๓. วิสุทฺธิ. ๓/๑๘๘, สมฺโมห.-๑๓๖, ๔. ส. นิทาน ๑๖/๔

และกรรมชรูป มีการสืบทอดระหว่างภพเป็นผล มีสังขารเป็นเหตุให้เกิด

๑

ที่ว่าสังขารเป็น

ปัจจัยให้มีวิญญาณนั้น หมายความว่า สังขารคือบุญหรือบาปที่เราได้ทำไว้จะเป็นชนกะผู้ให้กำเนิด ปฏิสนธิวิญญาณ ท่านกล่าวว่า เมื่อเวลาใกล้จะตาย สังขารคือบุญหรือบาปที่เป็นชนกะนั้นก็มาปรากฏเป็นอารมณ์ โดยเป็นกรรมนิमित หรือคตินิมิต มาปรากฏในมโนทวาร จุติจิตก็จะเกิดขึ้น โดยมีภวังควิสัยนั้นเป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน

๒

ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลกิกำหนด เอาใจจดจ่อสิ่งใด สิ่งนั้นก็จะเป็นอารมณ์ให้วิญญาณดำรงอยู่ เมื่ออารมณ์มีอยู่ วิญญาณก็ย่อมดำรงอยู่ เมื่อวิญญาณนั้นดำรงมั่น งอกงามขึ้นแล้ว ก็ย่อมมีการเกิดขึ้นในภพใหม่ต่อไป เมื่อมีการเกิดขึ้นในภพใหม่ต่อไป คือเมื่อมีวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนาแล้ว ก็ย่อมจะมีชาติ คือความเกิด ๑...ด้วยเหตุนี้ตามหลักปฏิจจสมุปบาท จึงว่า สังขารเป็นปัจจัยให้มีวิญญาณ และ วิญญาณ (วิปากวิญญาณและกรรมวิญญาณ) นี้เองเป็นปัจจัยให้มีนามรูป

(๔) นามรูปคืออะไร ? นาม ในที่นี้ ได้แก่นามธรรม ๕ อย่างคือ เวทนา

สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ หรือได้แก่นามขันธ์ ๓ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์และสังขารขันธ์ (เจตนา ผัสสะ มนสิการ) รูป ได้แก่ รูปขันธ์ คือมหาภูตรูปและอุปาทายรูป นามและรูปนี้ เรียกว่านามรูป

๓

นาม มีการโน้มไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิตและเจตสิกด้วยกัน มีการแยกออกจากจิตไม่ได้เป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิดรูป มีการแตกดับหรือสลายอยู่เสมอเป็นลักษณะ มีหน้าที่กระจายไปจากจิต มีความเป็นอพยากธรรมเป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด

๔

รูปในที่นี้หมายถึงเฉพาะกรรมชรูป (รูปเกิดแต่กรรม) หรืออัมมัตติกรูป คือรูปภายในสรรพสัตว์ที่มีมารวมกันกับปฏิสนธิวิญญาณ

นามรูปในที่นี้หมายถึงเอาปฏิสนธินามรูป คือนามรูปที่ปฏิสนธิ ที่ว่าวิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป นั้น หมายความว่าเพราะเมื่อมี วิญญาณ คือวิปากวิญญาณอัน ได้แก่โลกียวิปากจิต และกรรม- วิญญาณหรืออกิสังขารวิญญาณอัน ได้แก่วิญญาณที่สพรคนด้วยกรรมหรือสังขารเป็นพืช นามรูป จึงมีได้ เปรียบเหมือนการหว่านพืชลงในไร่นาที่มีน้ำ พืชก็ย่อมจะงอกเป็นลำต้นขึ้น เมื่อกรรม อันเปรียบเหมือนไร่นามีอยู่ เมื่อวิญญาณอันเปรียบเหมือนพืชและต้นหาอันเปรียบเหมือนน้ำมี อยู่ วิญญาณก็ย่อมจะตั้งมั่นเป็นเหตุให้นามรูปเกิดขึ้น ดังที่พระพุทธองค์ตรัสแก่พระอานนทว่า

๑. วิสุทฺธิ ๓/๓๘๘, สมุโมห-๑๗๖ ๒. วิสุทฺธิ ๓/๑๕๑-๑๖๖

๓. ตั. นิทาน. ๑๖/๔, ๔. วิสุทฺธิ ๓/๑๒๒, สมุโมห-๑๗๖

๑๑

อาณนท : เพราะเหตุนี้แลกรรมจึงเชื่อว่าเป็นไรณา วิญญาณจึงเชื่อว่าเป็นพีช ตัณหาจึงเชื่อว่าเป็นน้ำหล่อเลี้ยง วิญญาณแห่งสัตว์โลกทั้งหลายที่มีวิชชาเป็นเครื่องขวางกั้น มีตัณหารังรัดอยู่ จึงตั้งมั่น เมื่อวิญญาณตั้งมั่นแล้ว การเกิดขึ้นในภพใหม่ (คือการปรากฏของนามรูป) ก็ย่อมมี

๑

ถ้าวิญญาณไม่มี นามรูปก็มีไม่ได้ เพราะเหตุไร ? เพราะว่ารรมทั้งหลาย (นามรูปย่อมเป็นไปตามวิญญาณ

๒

เช่น เวทนา ความเสวยอารมณ์ สัญญา ความจำหมาย เจตนา ความคิดอ่าน ผัสสะ ความสัมผัสอารมณ์ มนสิการ ความเอาใจใส่อารมณ์เหล่านี้ ถ้าไม่มีวิญญาณก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ คือถ้าไม่มีจิตใจ เวทนา ความเสวยอารมณ์คือรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์หรือรู้สึกเฉยๆ ก็มีไม่ได้ สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ ก็เช่นเดียวกัน ส่วนกรรมชรูปนั้น เรามองไม่เห็น จึงควรทราบโดยอนุมาน เปรียบเทียบกับรูปที่มองเห็นได้ เช่น เมื่อเวลาจิตส่องใส หน้าตาก็ส่องใส เวลาจิตเศร้าหมอง เช่น เวลาเสียใจ หรือ โกรธ หน้าตาก็จะเศร้า หรือบุดบึ้งไปตามจิต ที่หน้าตาเปลี่ยนไปต่างๆ นั้น ด้วยอำนาจจิต รูปร่างหน้าตาที่เป็นไปอย่างนี้ เรียกว่า จิตตชรูป คือรูปที่เกิดจากจิตเป็นรูปที่เรามองเห็นกันได้ ส่วนกรรมชรูป คือรูปเกิดจากกรรมรูปที่กรรมลิจิตมาพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณนั้นเรามองไม่เห็น จึงควรทราบโดยอนุมานดังกล่าวนี้

๓

นามรูป นี้เองเป็นปัจจัยให้มีสพายนะ

(๕) สพายนะคืออะไร ? สพายนะ แปลว่าที่ต่อหรือสิ่งสำหรับต่อ สพายนะ จึงหมายความว่าที่ต่อ ๖ อย่าง คือ (๑) จกขุวยตน ที่ต่อคือตา (๒) โสตายตน ที่ต่อคือหู (๓) ฆนายตน ที่ต่อคือ จมูก (๔) ชิวหายตน ที่ต่อคือลิ้น (๕) กายายตน ที่ต่อคือกาย (๖) มนายตน ที่ต่อคือใจ นี้เรียกว่าสพายนะคือที่ต่อ ๖ อย่าง

๔

หมายความว่าอายตนะ

ภายในทั้ง ๖ นี้ ต่อกับอายตนะภายนอก ๖ คือ ตาต่อกับรูป (สี,แสง) หูต่อกับเสียง จมูก

ต่อกับกลิ่น ลื่นต่อกับรส กายต่อกับสิ่งสัมผัส ใจต่อกับธรรมารมณ์ อายตนะภายใน ๖ นี้ ว่า
โดยองค์ธรรม ได้แก่ รูปขันธ์และนามขันธ์ คืออายตนะ ๕ ข้างต้นนั้น ได้แก่ปสาทรูป ๕
มนายตนะ ได้แก่จิตหรือวิญญาณ อายตนะภายใน ๖ นี้ มีลักษณะต่อกับรูปเป็นต้น มีหน้าที่
ให้เห็นรูปเป็นอาทิ มีความเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) และทวาร (ที่ผ่าน) ของวิญญาณธาตุเป็นผล
มีนามรูปเป็นเหตุให้เกิด

๕

ที่ว่านามรูปเป็นปัจจัยให้มีสพายตนะนั้น หมายความว่าเมื่อมีนามขันธ์
และรูปขันธ์ อายตนะ ๖ จึงจะมีได้ ถ้านามขันธ์และรูปขันธ์ไม่มี อายตนะก็ไม่ได้ อายตนะ
๖ นี้เองเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ

๑. อภิ.ติก.๒๐/๒๘๗-๘, ๒. อภิ.๓๔/๓๖๘,

๓. วิสุทธิ ๓/๑๓๑, ๔. ตัม นิทาน. ๑๖/๔ ๕. วิสุทธิ. ๓/๑๒๒. สมโมห.-/๑๗๖

๑๒

(๖) ผัสสะคืออะไร ? ผัสสะ แปลว่าความสัมผัส คือความกระทบกัน ระหว่าง
อายตนะภายในกับอายตนะภายนอกและวิญญาณ ได้แก่ความสัมผัส ๖ อย่างคือ (๑) จกฺขุ-
สมฺมุสฺโส ความสัมผัสทางตา (๒) โสตสมฺมุสฺโส ความสัมผัสทางหู (๓) ฆานสมฺมุสฺโส
ความสัมผัสทางจมูก (๔) ชิวหาสมฺมุสฺโส ความสัมผัสทางลิ้น (๕) กายสมฺมุสฺโส ความ
สัมผัสทางกาย (๖) มโนสมฺมุสฺโส ความสัมผัสทางใจ ความสัมผัส ๖ อย่างนี้ เรียกว่า
สัมผัสสะ

๑

ผัสสะแต่ละอย่าง จะต้องมีธรรม ๓ อย่างมาประจวบกัน เช่นจักขุสัมผัส จะต้องมี
ธรรม ๓ อย่างมาประจวบกัน คือ (๑) จักขุประสาท (๒) รูป-สี, แสง (๓) จักขุวิญญาณ
ถ้าเป็นแต่เพียงจักขุประสาทกระทบกับรูปเฉยๆ ยังไม่เกิดจักขุวิญญาณ ก็ยังไม่เป็นผัสสะ ผัสสะ
อื่นๆ ก็ทำนองเดียวกันนี้

๒

ผัสสะนี้ ว่าโดยองค์ธรรม ได้แก่ ผัสสะเจตสิก ซึ่งมีการถูก
ต้องอารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ทำให้จิตกับอารมณ์กระทบกัน มีการประจวบกันของวัตถุ
(จักขุเป็นต้น) อารมณ์ (รูปเป็นต้น) และวิญญาณ (จักขุวิญญาณเป็นต้น) เป็นผล มีอายตนะ
๖ เป็นเหตุให้เกิด

๓

ที่ว่าสพายตนะเป็นปัจจัยให้มีผัสสะนั้น หมายความว่า เพราะมีอายตนะ ๖
คือ มี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ผัสสะจึงจะมีได้ ถ้าอายตนะเหล่านี้ไม่มี ผัสสะก็มีไม่ได้ ฉะนั้น
จึงว่าสพายตนะเป็นปัจจัยให้มีผัสสะ และผัสสะนี้เองเป็นปัจจัยให้มีเวทนา

(๗) เวทนาคืออะไร ? เวทนา แปลว่าความเสวยอารมณ์ คือความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์
หรือรู้สึกเฉยๆ ในเมื่อได้อารมณ์ ได้แก่เวทนา ๖ คือ (๑) จกฺขุสมฺมุสฺสชาเวทนา ความ
เสวยอารมณ์ที่เกิดจากจักขุสัมผัส (๒) โสตสมฺมุสฺสชาเวทนา ความเสวยอารมณ์ที่เกิดจากโสต-
สัมผัส (๓) ฆานสมฺมุสฺสชาเวทนา ความเสวยอารมณ์ที่เกิดจากฆานสัมผัส (๔) ชิวหา-
สมฺมุสฺสชาเวทนา ความเสวยอารมณ์ที่เกิดจากชีวหาสัมผัส (๕) กายสมฺมุสฺสชาเวทนา
ความเสวยอารมณ์ที่เกิดจากกายสัมผัส (๖) มโนสมฺมุสฺสชาเวทนา ความเสวยอารมณ์ที่เกิด
จากมโนสัมผัส

๔

หรือได้แก่เวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ความรู้สึกเป็นสุข ๑ ทุกขเวทนา
ความรู้สึกเป็นทุกข์ ๑ อทุกขมสุขเวทนา ความรู้สึกไม่เป็นสุขเป็นทุก คือรู้สึกเฉยๆ (อุเบก
ขา) ๑ เวทนา นี้ว่าโดยองค์ธรรม ได้แก่เวทนาเจตสิก อันมีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะมี
หน้าที่เสพรสแห่งอารมณ์ มีสุขและทุกข์เป็นผล มีผัสสะเป็นเหตุให้เกิด

๖

ที่ว่าผัสสะเป็นปัจจัย

๑. ส. นิตาน. ๑๖/๔, ๒. ส.นิตาน. ๑๖/๘๑-สม วิสุทธ. ๓/๑๒๒ม สมโมห.-๑๗๖ ๓. วิสุทธ. ๓/๑๑๗
๔. ส. นิตาน. ๑๖/๔ ๕. ส.นิตาน. ๑๖/๖๓, ๖. วิสุทธ. ๓/๑๒๒, สมโมห.-/๑๗๖,

๑๓

นั่นหมายความว่า เมื่อมีผัสสะ คือมีการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในภายนอกและวิญญาณ
เวทนาจึงจะมีได้ ถ้าไม่มีผัสสะ เวทนาจึงไม่มีได้ ฉะนั้น จึงว่าผัสสะเป็นปัจจัยให้มีเวทนา และ
เวทนานี้เองเป็นปัจจัยให้มีตัณหา

(๘) ตัณหา คืออะไร ? ตัณหา แปลว่าความอยาก อันได้แก่ความอยากในอารมณ์ ๖
คือ (๑) รูปตัณหา ความอยากได้อยากเห็นรูป (๒) สัทตตัณหา ความอยากฟังเสียง (๓)
กณตตัณหา ความอยากดมกลิ่น (๔) รสตัณหา ความอยากลิ้มรส (๕) โสภณตัณหา
ความอยากสัมผัสกับสิ่งสัมผัส (๖) ชมมตัณหา ความอยากได้ธรรมารมณ์ ความอยาก ๖
อย่างนี้ เรียกว่า ตัณหา

๑

ตัณหา ๖ อย่างนี้ เมื่อว่าโดยอาการที่เป็นไป แบ่งเป็นอย่างละ ๓
คือ (๑) กามตัณหา ความอยากในกาม คืออารมณ์ที่น่าใคร่ น่าดีใจ (๒) ภวตัณหา
ความอยากในอารมณ์ที่น่าใคร่โดยประกอบด้วยภวทฤษฎีหรือสัสสตทฤษฎีอันได้แก่ความอยากของคน
ที่เป็นสัสสตทฤษฎี คือเห็นว่าอารมณ์หรือตนและโลกเป็นของเที่ยงเป็นของยั่งยืนเสมอไป (๓)
วิภวตัณหา ความอยากในอารมณ์ที่น่าใคร่โดยประกอบด้วยอุจเฉททฤษฎี คือเห็นว่าอารมณ์หรือ
ตนและโลกเป็นของสูญ

๒

อีกอย่างหนึ่ง กามตัณหาอันได้แก่ความอยากในกามธาตุ หรือกามภพ,
ภวตัณหา ได้แก่ความอยากในรูปธาตุและอรูปรธาตุ หรือรูปภพและอรูปรภพ, วิภวตัณหา ได้แก่
ความอยาก โดยปฏิเสธภพทั้ง ๓ นั้น อันได้แก่ความอยากที่ประกอบด้วยอุจเฉททฤษฎีนั่นเอง.
ตัณหา ๓ อีกอย่างหนึ่ง คือ กามตัณหา ความอยากในกามธาตุ หรือกามภพ ๑ รูปตัณหา
ความอยากในรูปธาตุหรือรูปภพ ๑ อรูปตัณหา ความอยากในอรูปธาตุ หรืออรูปภพ ๑ ตัณหา
๓ อีกอย่างหนึ่งคือ รูปตัณหา ความอยากในรูปธาตุหรือรูปภพ ๑ อรูปตัณหา ความอยาก
ในอรูปธาตุ หรืออรูปภพ ๑ นิโรธตัณหา ความอยากที่ประกอบด้วยอุจเฉททฤษฎี

๓

๑
เมื่อว่าโดยพิสดาร ตัณหาอันมีถึง ๑๐๘ อย่าง คือ ตัณหา ๖ อย่างนั้น (โดยอารมณ์)
แต่ละอย่างแบ่งเป็น ๓ จึงเป็น ๑๘ (๖x๓=๑๘) เป็นตัณหาภายใน ๑๘ ตัณหาภายนอก ๑๘

จึงเป็น ๓๖ ($๑๘ \times ๒ = ๓๖$) เป็นอดีต ๓๖ ปัจจุบัน ๓๖ อนาคต ๓๖ จึงเป็น ๑๐๘

(๓x๓๖=๑๐๘)

•

๑. ตำนาน.๑๖/๓ ๒. วิสุทธิ.๓/๒๗๕ สมุโหม.-/๒๓๓-๔. อภิ.๓๕/๕๔๐. ๓. อภิ.๓๕/๒๕๑
๔. วิสุทธิ. ๓/๑๗๕, สมุโหม.-/๒๓๓-๔, อภิ. ๓๕/๕๔๐.

ตัณหานั้น ว่าโดยของศีลธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ตัณหานี้มีลักษณะเป็นเหตุแห่งทุกข์ มีหน้าที่ทำให้เพติดเพลินในอารมณฺ์ มีความไม่รู้จักอํมเป็นผล มีเวทนาเป็นเหตุให้เกิด

ที่ว่า

เวทนาเป็นปัจจัยให้มีตัณหานั้น หมายความว่า เมื่อเวทนามิ ตัณหาจึงมี ถ้าเวทนาไม่มี ตัณหาก็มิไม่ได้ เช่น สุขเวทนาทำให้เกิดตัณหา เพราะผู้มีสุข ก็ยังต้องการสุขยิ่งๆ ขึ้นไปอีก ทุกขเวทนาเป็นเหตุให้เกิดตัณหา เพราะผู้มีทุกข์ก็ต้องการสุข อุเบกขาเวทนา ก็เป็นเหตุให้เกิดตัณหา เพราะอุเบกขาเป็นความสงบภายใน คนจึงเข้าใจว่าเป็นสุขจึงต้องการสุขยิ่งๆ ขึ้นไปอีก

และตัณหา

นี้เองเป็นปัจจัยให้เกิดอุปทาน

(๕) อุปาทานคืออะไร ? อุปาทาน แปลว่าความยึดมั่นถือมั่น ยึดมั่นถือมั่นอะไรจึงเป็นอุปาทาน ? ยึดมั่นถือมั่น ๔ อย่างคือ (๑) กามอุปาทาน ยึดมั่นถือมั่นในกามคุณารมณฺ์ มีรูปารมณฺ์เป็นต้น (๒) ทิฏฐิอุปาทาน ยึดมั่นถือมั่นในความเห็นผิด เช่นเห็นว่าบุญไม่มี บาปไม่มี เป็นต้น (๓) สิลพพทุอุปาทาน ยึดมั่นถือมั่นในข้อวัตรปฏิบัติที่ผิด เช่นกินอย่างสุนัข เขี้ยวอย่างโค เป็นต้น (๔) อุตตวาทุอุปาทาน ยึดมั่นถือมั่นอุตตวาตะ คือถือว่ามีอัตตาในขันธ ๕ เป็นต้น

อุปาทานนี้ ว่าโดยของศีลธรรมได้แก่ โลกเจตสิก และ ทิฏฐิเจตสิก คือความเห็นผิด อุปาทานนี้ว่าโดยสังเขปจึงมี ๒ อย่าง คือ ยึดมั่นถือมั่นเพราะความโลภ ๑ ยึดมั่นถือมั่นเพราะเห็นผิด ๑ อุปาทานนี้มีการยึดอารมณฺ์ไว้เป็นลักษณะ มีหน้าที่ไม่ยอมปล่อยอารมณฺ์ มีความมักมากและความเห็นผิดเป็นผล มีตัณหาเป็นเหตุให้เกิด

ที่ว่า ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิด

อุปาทานนั้น หมายความว่า ความยึดมั่นถือมั่นนั้นมีความอยากเป็นมูลฐาน เมื่ออยาก จึงยึด ถ้าไม่อยากก็ไม่ยึด ทำนองเดียวกันเพราะหิวจึงกิน ถ้าไม่หิวก็ไม่กิน

ตัณหากับอุปาทานนั้น แม้จะเป็นพวกโลภะด้วยกัน แต่ก็มี ความต่างกันอยู่ โดยที่ตัณหา

เป็นเหตุ อุปาทานเป็นผลของตัณหา คือตัณหานั้นเป็นความอยาก ความปรารถนาอารมณ์ที่ยัง
ไม่ได้ ยังมาไม่ถึง อุปาทานเป็นความยึดอารมณ์ที่ได้แล้วที่มาถึงแล้ว เช่นอยากเป็นนายพล
เป็นตัณหา ครั้นได้รับยศเป็นนายพลแล้ว ก็ถือว่ายศนายพล ว่าข้าคือนายพล นี่เป็นอุปาทานท่าน

๑. วิสุทฺธิ.๓/๒๒๒ สมุโมห.-/๑๗๖, ๒. วิสุทฺธิ.๓/๑๘๐ สมุโมห.-/๒๓๕,

๓. ตั. นิทาน ๒๖/๓๕ วิสุทฺธิ. ๓/๑๒๒, สมุโมห.-/๑๗๖ ๔. อภิธมฺมตฺถสงฺกหฎฺฐี.-๒๓๔.

๑๕

เปรียบไว้ว่า ตัณหาเหมือนอาการที่ขโมยเหยียดมือออกไปควานหาของในที่มืด อุปาทาน เปรียบเหมือนอาการที่ขโมยเอาเมื่อจับของนั้นไว้ไม่ยอมปล่อย

๑

อีกอย่างหนึ่ง ความอยากอย่างอ่อนจัด เป็นตัณหา ความอยากอย่างแรงจัดเป็นกามุปาทาน, ตัณหาตรงข้ามกับความปรารถนาน้อย, อุปาทานตรงข้ามกับความสัน โดย อุปาทานนี้เองเป็นปัจจัยให้เกิดภพ

(๑๐) ภพคืออะไร ? ตามรูปศัพท์ ภพแปลว่าความมีความเป็น ในที่นี้หมายถึง ภาวะแห่งชีวิต คือความมีขันธหรือมีนามรูป เป็นนามเป็นรูป เพราะชีวิตจะต้องตกอยู่ในภพทั้ง ๓ อย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ คือ (๑) กามภโว ภพฝ่ายกามาวจรภูมิ คือภพที่ติดอยู่ในกามหรือภพที่มีกาม เป็นกาม (๒) รูปภโว ภพฝ่ายรูปาวจรภูมิ คือภพที่ติดอยู่ในรูปหรือภพที่มีรูปเป็นรูป (หมายถึงเฉพาะรูปพรหม) (๓) อรูปภโว ภพฝ่ายอรูปาวจรภูมิ คือภพที่ติดอยู่ในอรูป หรือภพที่มีอรูปเป็นอรูป

๒

(อรูปพรหม) ภพทั้ง ๓ นี้ แต่ละอย่างย่อมหมายถึงทั้ง กรรม-ภพ และอุปปีตติภพ

๓

เพราะฉะนั้นในทางอิทธิธรรมจึงว่าอุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมภพ และอุปปีตติภพ

๔

ด้วยเหตุนี้ เมื่อกล่าวถึงกรรมภพและอุปปีตติภพ ก็เป็นอันกล่าวถึงภพทั้ง ๓ นั้น ด้วย เพราะภพ ๒ และภพ ๓ นั้น โดยใจความเป็นอันเดียวกัน ชีวิตทุกชีวิตจึงตกอยู่ในภพ เวียนวนอยู่ในภพ ๒ หรือภพ ๓ นี้ เรื่องภพนี้ ควรศึกษาให้ละเอียดสักหน่อยจึงขอแนะนำไว้พอเป็นแนวทางศึกษาต่อไป

กรรมภพคืออะไร ? กรรมภพ แปลว่าภพคือกรรม ได้แก่เจตนาและธรรมที่สัมประยุด ด้วยเจตนามีอภิขมา (ความละโมภ) เป็นต้น ซึ่งได้แก่ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อเนญญาภิสังขาร หรือกรรมที่จะนำไปสู่ภพทุกอย่าง

๕

หรือกล่าวโดยใจความเพื่อให้เข้าใจง่าย
กรรมภพนั้นได้แก่กุศลกรรมและอกุศลกรรม อันจะนำไปสู่ กามภพ รูปภพ และอรุภพนั่นเอง
เพราะกรรมภพทำให้เกิดอุปัตติภพ

อุปัตติภพคืออะไร ? อุปัตติภพ แปลว่าภพคือภาวะที่เกิดขึ้นปรากฏขึ้น ได้แก่
อุปาทานจันท์ (คือจันท์ที่เป็นอารมณ์ของอุปาทานหรืออุปาทินนจันท์คือจันท์ที่กิเลสยึดไว้) อุปัตติ

๑. วิสุทธิ. ๓/๑๘๒, สมุโมห.-/๒๓๖,

๒. ตั.นิตาน ๑๖/๓ ๓. ตั.อ. ๒/๑๗. วิสุทธิ. ๓/๑๕๗, สมุโมห.-/๒๔๑. ๔. อภิ.๓๕/๑๘๓. ๕. อภิ.๓๕/

๑๘๓

๑๖

ภพนี้ ว่าโดยประเภทมี ๕ ภพ คือ จำแนกโดยภูมิ โดยสัญญา โดยชั้น อย่างละ ๓ ภพ (๓x๓=๙) ดังนี้

๑. จำแนกโดยภูมิมี ๓ ภพ คือ

(๑) กามภพ ภพฝ่ายรูปาวจรภูมิ ๑๑ ภูมิ

(๒) รูปภพ ภพฝ่ายรูปาวจรภูมิ ๑๖ ภูมิ

(๓) อรูปภพ ภพฝ่ายอรูปาวจรภูมิ ๔ ภูมิ

๒. จำแนกโดยสัญญา มี ๓ ภพ คือ

(๑) สัญญาภพ ภพที่มีนามชั้น คือ กามภพ ๑๑

รูปภพ ๑๕ (เว้นอสัญญาสัตตภูมิ) และอรูปภพ ๓ (เว้นเนวสัญญานาสัญญาตนภูมิ)

(๒) อสัญญาภพ ภพที่ไม่มีนามชั้น ได้แก่ กามฝ่ายอสัญญาสัตตภูมิ ๑ ภูมิ

(๓) เนวสัญญานาสัญญาตนภพ ภพฝ่ายเนวสัญญานาสัญญาตนภูมิ ๑ ภูมิ

๓. จำแนกโดยชั้น มี ๓ ภพ คือ

(๑) เอกโวหารภพ ภพที่มีชั้นเดียวคือรูปชั้น ได้แก่ กามฝ่ายอสัญญาสัตตภูมิ ๑ ภูมิ

(๒) จตุโวหารภพ ภพที่มีนามชั้น ๔ ได้แก่ กามฝ่ายอรูปภูมิ ๔ ภูมิ

(๓) ปัญจโวหารภพ ภพที่มีชั้นครบ ๕ ได้แก่ กามฝ่ายกามาวจรภูมิ ๑๑ ฝ่ายรูปาวจร ภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญาสัตตภูมิ)

๑

อีกอย่างหนึ่ง ภพทั้งหมดนั้น ท่านแสดงรายละเอียดออกไปอีกเป็น ๒๔ ภพ คือ ย่นภพทั้ง ๓ ประเภทนั้นลงเป็น ๓ โดยย่นดังนี้

๑. กามภพ รวมทั้งสัญญาภพและปัญจโวหารภพ

๒. รูปภพ รวมทั้งสัญญาภพ อสัญญาภพ เอกโวหารภพและปัญจโวหารภพ

๓. อรูปภพ รวมทั้งสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาตนภพ และจตุโวหารภพ

๑. อภิ.๓๕/๑๘๓, วิสุทฺธ. ๓/๑๘๕

๑๗

ภพโดยสังเขปทั้ง ๓ นี้ แต่ละอย่างแบ่งออกเป็น ๒ คือ เป็นกรรมภพ ๑ อุปัตติภพ ๑ จึงรวมเป็น ๖ ภพ (๓x๒=๖) ภพทั้ง ๖ นี้ แต่ละภพเกิดจากอุปาทาน ๔ แต่ละอย่างๆ คือ เกิดจากกามอุปาทาน ๖ ภพ เกิดจากทิฏฐิอุปาทาน ๖ ภพ เกิดจากศีลัพพตอุปาทาน ๖ ภพ เกิดจากอิตถวาทุอุปาทาน ๖ ภพ จึงรวมเป็น ๒๔

๑

ภพ (๖x๔=๒๔)

ภพอันเกิดจากอุปาทานนี้ แม้ว่าโดยองค์ธรรม จะได้แก่เจตนา อย่างเดียวกับสังขาร (ปฏิจัสมุขบาทองค์ที่ ๒) แต่มีความแตกต่างกันอยู่ โดยที่มีความหมายแคบและกว้างต่างกันคือ สังขารนั้น หมายถึงเฉพาะกุศลธรรม และอกุศลธรรมเท่านั้น ส่วนภพหมายความถึงทั้งกุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยาภพด้วย เพราะสงเคราะห์อุปัตติภพ (ขันธ) เข้าไว้ด้วย

๒

ภพทั้ง

หมคนี่ เมื่อกล่าวโดยรวมยอดมีเพียง ๒ คือ กรรมภพ และอุปัตติภพ กรรมภพ มีการกระทำเป็นลักษณะ มีหน้าที่ทำให้เกิดขันธ มีกุศลและอกุศลเป็นผล มีอุปาทานเป็นเหตุให้เกิด อุปัตติภพ มีความเป็นผลของกรรม เป็นลักษณะมีหน้าที่เกิดขึ้น มีอัพยาภพเป็นผล มีอุปาทานเป็นเหตุให้เกิด

๓

ที่ว่าอุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพนั้นหมายความว่า เมื่อมีความยึดมั่นถือมั่น ก็ย่อมจะมีกรรมภพคือ การทำบุญทำบาปได้ เช่นเมื่อมีความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตน เป็นของตน หือเป็นของเนื่องด้วยตน โดยมีความรัก ความหวงแหน ความเห็นผิด จึงมีการกระทำเพื่อสิ่งที่ตนยึดมั่นถือมั่นนั้น ถ้าไม่มีการยึดก็ไม่มีการกระทำที่เป็นบุญเป็นบาปด้วยเหตุนี้จึงว่า อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมภพ และกรรมภพก็เป็นปัจจัยให้เกิดอุปัตติภพต่อไป จึงกล่าวโดยรวมยอดว่า อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ และกรรมภพนี้เองเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

(๑๑) ชาติคืออะไร ? ชาติ แปลว่าความเกิด ว่าโดยสมมติได้แก่ความเกิดของสัตว์ โดยปรมาตม์ ได้แก่ความปรากฏของขันธ คือความเกิดขึ้นครั้งแรกของขันธ

๔

อันได้แก่ความ

เกิดขึ้นของวิญญาน นามรูป สพายตนะ ผัสสะ เวทนา นั้นเอง กล่าวโดยขั้น

๕

ชาตินั้น

แบ่งเป็น ๒ คือ รูปชาติ ความเกิดของรูปขั้น ๑ อรูปชาติ ความเกิดของนามขั้น ๑ รูป
ชาตินั้น ว่าโดยองค์ธรรม ได้แก่อรูปจรูป และสันตติรูปสงเคราะห์เข้าในรูปขั้น, ส่วนอรูป

๑. อภิ. ๓๕/๑๘๓, วิสุทฺธิ. ๓/๑๘๕ ๒. วิสุทฺธิ. ๓/๑๘๖, สมุโหมท.-/๒๔๐,

๓. วิสุทฺธิ. ๓/๑๒๒, สมุคฺคห.-/๑๗๗ ๔. ตี.นิทาน. ๑๖/๓, ตี.อ.๒/๑๒, อภิ.๓๕/๑๘๓-๔, วิสุทฺธิ.๓/๘๓,

สมุคฺคห.-๑๒๓, ๕. โหมท.-/๑๔๓.

ชาตินั้น ได้แก่อุปปาทขณะของนามธรรม สงเคราะห์เข้าในสังขารชั้น๑ ชาตินี้มีความบังเกิดครั้งแรกในภพนั้นๆ เป็นลักษณะ มีหน้าที่มอบชั้น๑ให้แก่สัตว์ มีการไหลจากอดีตภพมาปรากฏในปัจจุบันภพเป็นผล หรือ มีสภาพเต็มไปด้วยทุกข์เป็นผล (มีกรรมภพเป็นเหตุให้เกิด) ที่ว่ากรรมเป็นปัจจัยให้เกิดชาตินั้นหมายความว่า กรรมทำให้เกิดชาติคือให้ชั้นปรากฏขึ้นอย่างเดียวกับไร่นาที่ทำให้พืชงอกเป็นลำต้นขึ้นได้ฉะนั้น ถ้าไรดี นาดี พืชก็งาม ถ้าไรนาไม่ดี พืชก็ไม่งาม กรรมภพเปรียบเหมือนไร่นา ปฏิสนธิวิญญาณที่ยึดกรรมเป็นอารมณ์เปรียบเหมือนพืชที่หว่านลงในไร่นา ตัณหาเปรียบเหมือนน้ำหล่อเลี้ยงพืช เมื่อวิญญาณยึดกรรมเป็นอารมณ์ กรรมก็ทำให้วิญญาณปฏิสนธิ คือให้เกิดขึ้นในภพใหม่ต่อไป ถ้ากรรมดีก็ทำให้ดี ให้ไปเกิดในสุคติ กรรมชั่วก็ทำให้ชั่ว ให้ไปเกิดในทุคติ พึงเห็นได้จากความแตกต่างกันของสรรพสัตว์ เช่นคนเราเกิดมา แม้จะมีบิดามารดาเดียวกันอยู่ในที่เดียวกัน มีความเป็นอยู่เสมอกัน แต่มีความต่างกันบางคนใจดี บางคนใจร้าย บางคนสวย บางคนไม่สวยเป็นต้น ที่เป็นดังนี้ เพราะคนเราทำกรรมมาต่างกัน คนเราจึงมีรูปร่าง หน้าตา อวัยวะ ใจคอ และฐานะไม่เหมือนกัน ที่ต่างกันนั้นจะเป็น ไปโดยไม่มีเหตุก็หาไม่ได้ และเหตุให้ต่างกันนั้นก็คือกรรมนั่นเอง เราอาจกล่าวได้ว่าชีวิตของสรรพสัตว์นั้นเป็นไปตามกรรมลิขิตหรือกรรมนิยมนั่งที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า กรรมย่อมจำแนกสรรพสัตว์ให้เลวและประณีตต่างกัน^๑ สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม^๒ ด้วยเหตุนี้จึงว่ากรรมเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ และชาตินี้เองเป็นปัจจัยให้มีชรามรรณะ

(๑๒) ชรามรรณะคืออะไร ? ชรา แปลว่าความแก่หมายถึงความแก่ ความเฒ่า ความคร่ำคร่าของสัตว์ เช่น แก้มตอบ ฟันหัก ผมหงอก ผิวพรรณตกราะ หนังเหี่ยวห่อน ห่อนยาน อายุและกำลังวังชาลดน้อยถอยลง เป็นต้น กล่าวโดยปรมาตย์ ได้แก่ความแก่ ความสูงอมของอินทรี^๓ ว่าโดยชั้น ชรานั้นแบ่งเป็น ๒ อย่างคือ รูปชรา ความแก่ของรูปชั้น ๑ อรูปชรา ความแก่ของนามชั้น ๑ รูปชรานั้นว่าโดยองค์ธรรม ได้แก่ชราตามรูป สงเคราะห์เข้าในรูปชั้น ส่วนอรูปชรานั้น ได้แก่อริยคุณแห่งนามธรรม สงเคราะห์เข้าในสังขารชั้น

๑. ธาตุ.อ.-๓, อภิ.๓๖/๑๘, ๒. วิสุทธิ.๓/๘๓, สมุโมห.-/๑๒๓,

๓. ม.อุป.๑๔/๓๘๕, ๔. ม.มชฺฉิม. ๑๓/๖๔๘,

๑๕

ชราที่มีความสูงอมของขันธเป็นลักษณะ มีหน้าที่จุลลากลชีวิตเข้าไปหาความตาย มีความเสื่อมวัยเป็นผล (มีชาติเป็นเหตุให้เกิด)

๑

มรณะ แปลว่าความตาย ความจืด (ของสัตว์) ความทำลายขันธ ความตัดขาดแห่งชีวิตินทรีย์ กล่าวโดยขันธแบ่งเป็น ๒ อย่างคือ รูปมรณะ ความตายของรูปขันธ ๑ อรูปมรณะ ความตายของนามขันธ ๑ รูปมรณะนั้นว่าโดยองค์ธรรมได้แก่ อนิจจตารูปสงเคราะห์เข้าไปในรูปขันธ, อรูปมรณะนั้นได้แก่ภวังคขณะแห่งนามธรรม สงเคราะห์เข้าไปในสังขารขันธ

๒

มรณะนี้ มีการเคลื่อนจากภพเป็นลักษณะ มีหน้าที่ทำให้ปราศจากภพ มีการย้ายจากคติที่เกิดเป็นผล (มีชราเป็นเหตุให้เกิด)

๒

ที่ว่าชาติเป็นปัจจัยให้มีชราภพนั้น หมายความว่า เมื่อมีเกิด จึงมีแก่และมีตาย ถ้าไม่เกิดก็ไม่แก่และไม่ตาย เมื่อมีเกิดก็ต้องมีแก่ มีตายอย่างแน่นอน ฉะนั้น ชรามรณะจึงนับเป็นองค์อันหนึ่งในปฏิจจสมุปบาท ส่วนความโศกเศร้า ความรำไร รำพัน ความทุกข์กายทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ แม้จะเป็นของผลของชาติ สืบเนื่องมาจากอวิชชา เพราะมีอาสวะเป็นเหตุให้เกิด แต่ก็มีได้นับเป็นองค์ในปฏิจจสมุปบาท เพราะไม่อาจมิได้เสมอไป เช่นพระพรหมเป็นต้น แม้จะมีอาสวะ แต่หาได้มีชราเหล่านี้เสมอไปไม่

ปฏิจจสมุปบาทที่กล่าวมานี้ ว่าโดยลำดับจากเบื้องต้นไปหาเบื้องปลาย คือเริ่มตั้งแต่ อวิชชาไปจนถึงชรามรณะ เป็นการแสดงให้เห็นความสัมพันธ์กันแห่งองค์ประกอบของชีวิตจากเหตุไปหาผล คือเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะ...ซึ่งนับเป็นปฏิจจสมุปบาททาง ๑ ถ้าตัดกิเลสยังไม่ขาด เมื่อชีวิตหมุนไปถึงจุดมรณะแล้ว กิเลสก็จะเป็นเหตุให้ปฏิสนธิต่อไปอีก ชีวิตจะหมุนอยู่อย่างนี้ ตลอดไปจนกว่าจะถึงพระนิพพาน ดังกล่าวแล้ว.

ถ้าว่าโดยทวนลำดับ นับแต่องค์สุดท้ายส่งเข้าไปหาเหตุว่ามีชรามรณะก็เพราะมีชาติเป็นปัจจัย มีชาติก็เพราะมีกรรมภพเป็นปัจจัย ฯลฯ มีสังขารก็เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย เมื่อสาวกเข้าไปถึงมูลเหตุสำคัญอย่างนี้แล้ว ก็น่าจะเป็นอันยุติลงแค่นั้นเพราะปฏิจจสมุปบาททางหนึ่งๆ นั้น เริ่มต้นที่อวิชชา หากจะถามว่าอวิชชามี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย ? ก็น่าจะหาคำตอบไม่

ได้ แต่หาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะทางพระพุทธศาสนามีหลักสำคัญอยู่ข้อหนึ่งว่า สิ่งทั้งหลายเกิด
๑. วิสุทธิ.๓/๘๓ สมุโมห.-/๑๒๕, ๒. วิสุทธิ. ๓/๘๓, สมุโมห.-๑๓๑.

๒๐

จากเหตุและเหตุเกิดของวิชานันได้แก่อาสวะ ดังพระบาลีว่า อาสวสมุทฺथा อวิชฺชาสมุทฺโธ

๑

เพราะอาสวะเกิดขึ้น อวิชชาจึงเกิดขึ้น ดังนั้นจึงควรศึกษาเรื่องอาสวะว่าจะเป็นเหตุให้เกิดอวิชชาได้อย่างไร

อาสวะคืออะไร ? อาสวะ แปลว่ากิเลสที่ไหลออกทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

๒

ได้แก่อาสวะ ๔ คือ (๑) กามาสวะ อาสวะคือกามคุณ ๕ (๒) ภวาสวะ อาสวะคือ

ภวตัณหา (๓) ทิฏฐาสวะ อาสวะคือความเห็นผิด (๔) อวิชฺชาสวะ อาสวะคืออวิชชา

๓

อาสวะทั้ง ๔ นี้ ว่าโดยย่อ ได้แก่ตัณหาและอวิชชา ที่ว่าเพราะอาสวะเกิดขึ้น อวิชชาจึงเกิดขึ้นนั้น จึงหมายความว่าตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา เพราะเมื่อตัณหาเกิดขึ้นก็จะทำให้เกิดความมืดในใจ ไม่รู้ว่าอะไรผิดอะไรถูก จึงว่าตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา และอวิชชานั้นเองก็เป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา คืออวิชชาที่เกิดก่อนเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชาที่มีมาภายหลัง ทั้งอวิชชานั้นเองเป็นเหตุให้เกิดตัณหา อย่างที่ว่าอวิชชาเป็นมูลของตัณหา ตัณหาก็คือมูลของอวิชชา โดยนัยนี้จะเห็นได้ว่า อวิชชาและอาสวะเป็นอัญญมัญญปัจจัย คืออาศัยกันและกันเกิดขึ้น ดังพระบาลีว่า อาสวสมุทฺथा อวิชฺชาสมุทฺโธ

๓

เพราะอาสวะเกิดขึ้น อวิชชาจึงเกิดขึ้น อวิชฺชาสมุทฺथा

อาสวสมุทฺโธ

๔

เพราะอวิชชาเกิดขึ้น อาสวะจึงเกิดขึ้น หรือดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า ภวตัณหาอวิชชาเป็นอาหารปัจจัย แม้อวิชชาก็มีนิเวรธรรมเป็นอาหารปัจจัย

๕

อวิชชาและตัณหานี้

จะเริ่มเกิดขึ้นเมื่อไรย่อมกำหนดไม่ได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เงื่อนต้นของอวิชชา...เงื่อนต้นของภวตัณหา ย่อมไม่ปรากฏ คือรู้ไม่ได้ว่า ก่อนแต่นี้อวิชชายังไม่มี...ภวตัณหา ยังไม่มี แต่มามีขึ้นภายหลังจากนี้แม้จะเป็นอย่างนี้ ก็กล่าวได้ว่า อวิชชาปรากฏ เพราะ

นิเวศน์เป็นอาหารปัจจัย...ภวคณาปรากฏ เพราะอวิชาเป็นปัจจัย

๖

ตราบใดที่ตัดอวิชาคณา

ยังไม่ขาด ตราบนั้นชีวิตก็จะหมุนเวียนอยู่ในสังสารตลอดไปอย่างไม่มีกำหนด ปฏิจสมุปบาทอันเป็นระบบการกำเนิดแห่งชีวิต หรือกฎการหมุนเวียนแห่งชีวิต ท่านจึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "ภวัจกร" และโดยเหตุดังกล่าวนี้เองท่านจึงกล่าวว่า ปฏิจสมุปบาทนั้นมีลักษณะเป็นปัจจัยให้มีชาติชราเป็นต้น มีหน้าที่ทำให้ทุกข์ติดตลุมไปในสังสาร มีการเดินทางผิด (จากทางไปนิพพาน) เป็นผล

๗

ชีวิตจึงววนอยู่ในสังสารวัฏฏ์ตลอดไป

๑. ม.มุถ. ๑๒/๑๐๐ ๒. ทีฆ.อ. ๓/๒๓๑

๓. ม.มุถ. ๑๒/๑๐๑ ๔. ม.มุถ. ๑๒/๑๐๑ ๕. อ.ทสก. ๒๔/๑๒๔ ๖. อ.ทสก. ๒๔/๑๒๐, ๑๒๕

๗. วิสุทฺธิ. ๓/๑๐๘

ภวจักรคืออะไร ?

ตามรูปศัพท์ ภวจักร แปลว่าจักรคือภพหรือจักรแห่งภพ ซึ่งหมายความว่า ล้อแห่งชีวิต เพราะชีวิตมีความหมุนเวียนเป็นวงกลมแบบวงจักร อันหาเบื้องต้นและเบื้องปลายมิได้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังสารจักร หรือ สังสารวัฏฏ์ ท่านอุปมาสังสารจักรกับล้อรถไว้อย่างน่าฟังว่า สังสารจักรมีอวิชา (และภวตัณหา) เป็นคุม เพราะเป็นมูลรากหรือเป็นแกนที่สำคัญ มีชรา มรณะเป็นกง เพราะเป็นส่วนประกอบรอบนอก มีธรรม ๑๐ อย่าง คือสังขาร วิญญาณเป็นต้น เป็นกำ เพราะเป็นส่วนประกอบภายใน ดัดไว้กับรถคือภพทั้ง ๓ อันได้แก่ กามภพ รูปภพ และอรุภพ สังสารจักรนี้จะหมุนไปตลอดกาล อันหาเบื้องต้นมิได้ หากจะเขียนแผนภูมิภวจักร หรือสังสารจักรนี้จะมีลักษณะดังนี้

แผนภูมิภวจักร

ข้อสังเกต ตัวเลขในแผนภูมิ หมายถึงองค์ ๑๒ ของภวจักร หรือปฏิจจสมุปบาท (ดูหน้า ๖) เช่น ๑ อวิชา

๑. วิสุทธิ. ๑/๒๕๓

ส่วนต่างๆ ของภวจักร

ภวจักรหรือสังสารจักรนั้น ประกอบด้วยส่วนต่างๆ คือกาล (อัทธา) ๓ องค์ ๑๒
สนธิ ๓ สังคหะ (สังเขป) ๔ อากาโร ๒๐ วิภังคะ ๓ มุต ๒ หมุนอยู่ในภพต่างๆ กล่าว
โดยย่อคือ กรรมภพ และอุปปีตติภพ ให้สังเกตและทำความเข้าใจจากแผนผังดังต่อไปนี้

๒๓

แผนผังนี้ แสดงให้เห็นส่วนต่างๆ ของภวจักร โดยละเอียด คือ

๑. กาล ๓ คือ (๑) อดีตกาล มีองค์ ๒ คือ อวิชา และสังขาร
(๒) ปัจจุบันกาล มีองค์ ๘ คือ วิญญาณ ฯลฯ ภพ
(๓) อนาคตกาล มีองค์ ๒ คือ ชาติและชรามรณะ
๒. องค์ ๑๒ คือ อวิชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรามรณะ
๓. สันธิ ๓ คือ

- (๑) ๑ เหตุผลสันธิ เหตุต่อกับผล
+ (สังขาร + วิญญาณ)
- (๒) ๒ ผลเหตุสันธิ ผลต่อกับเหตุ
+ (เวทนา + ตัณหา)
- (๓) ๓ เหตุผลสันธิ เหตุต่อกับผล
+ (ภพ + ชาติ)

๔. สังคหะ (สังเขป) ๔ คือ

- (๑) ๒ = เหตุสังคหะ หมวดอดีตเหตุ
มี ๒ คือ อวิชา และสังขาร
- (๒) ๕ = ผลสังคหะ หมวดปัจจุบันผลมี ๕ คือ วิญญาณ ฯลฯ เวทนา
- (๓) ๓ = เหตุผลสังคหะหมวดปัจจุบันเหตุมี ๓ คือ ตัณหา อุปาทาน ภพ
- (๔) ๒ = ผลสังคหะ หมวดอนาคตผลมี ๒ คือ ชาติ และ ชรามรณะ

๕. อากาโร ๒๐ คือ

- (๑) อดีตเหตุ ๕ คือ อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ
- (๒) ปัจจุบันผล ๕ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
- (๓) ปัจจุบันเหตุ ๕ คือ อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ
- (๔) อนาคตผล ๕ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

๖. วัฏฏะ ๓ คือ

(๑) กิเลสวัฏฏะ มี ๓ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน

(๒) กรรมวัฏฏะ มี ๒ คือ สังขาร ภพ

(๓) วิปากวัฏฏะมี ๕ คือ วิญญาณ นามรูป สพายตนะ ผัสสะ เวทนา

๗. มूल ๒ คือ อวิชชา ตัณหา

ข้อสังเกต : อนาคตผลในอาการ ๒๐ และ วิปากวัฏฏะในวัฏฏะ ๓ นั้น ไม่มีคำว่าชาติ และชรา มรณะ อยู่ด้วย เพราะคำว่าชาติหมายถึงการเกิดของวิญญาณ นามรูป ฯลฯ เวทนา คำว่า ชรา มรณะ ก็หมายถึงความแก่และความตายของวิญญาณ นามรูป ฯลฯ เวทนา นั้นเอง ฉะนั้น ชาติ ชรา มรณะ จึงรวมอยู่ในคำว่าวิญญาณ นามรูป ฯลฯ เวทนา เพราะเมื่อธรรมเหล่านี้ไม่มีชาติ ชรา มรณะ ก็มีไม่ได้

สำหรับวัฏฏะ ๓ นั้น เป็นหัวข้อที่แสดงให้เห็นว่าภวจักรนั้นหมุนเวียนไปตามเหตุ และผลคือ กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม กรรมเป็นเหตุให้เกิดวิบาก วิบากก็เป็นเหตุให้เกิดกิเลส และกิเลสก็เป็นเหตุให้เกิดกรรม กรรมเป็นเหตุให้เกิดวิบาก...วนอยู่อย่างนี้ตลอดไป ชีวิตที่วนอยู่อย่างนี้ เรียกว่าเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสาร การวนรอบหนึ่งๆ นั้นเริ่มต้นที่อวิชชา แล้วไปจบลงที่ชรา มรณะ ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า มรณนุตฺตํ หิ ชีวิตํ

๐

ชีวิตมีความตายเป็นที่สุด

วัฏฏะ ๓ นั้น ถ้าเขียนเป็นแผนภูมิก็จะมีลักษณะดังนี้

๑. ธมฺมปท. ๒๕/๓๕ ถึ. สกถ. ๑๕/๑๔๒

๒๕

แผนภูมิวิญญูะ ๓ ในภวจักร

ข้อสังเกต ตัวเลขในภาพหมายถึงองค์ของภวจักร หรือ ปฏิจสมุปบาท (ดูหน้า ๖)

เช่น ๑ = อวิชา ที่ใช้ + ให้อ่านว่า และ, ให้อ่านว่า ถึง

อาการ ๒๐ มี ๗ นัย

อาการ ๒๐ ในภวจักรหรือปฏิจสมุปบาทนั้น ท่านแสดง ไว้ ๗ นัย

๑.

คือ :

นัยที่ ๑ : กรรม = เหตุ ๑๐

กรรมวิบาก = ผล ๑๐

นัยที่ ๒ : กรรมสังเขป = เหตุ ๑๐

วิปากสังเขป = ผล ๑๐

นัยที่ ๓ : กรรมวิญญูะ = เหตุ ๑๐

วิปากวิญญูะ = ผล ๑๐

๑. สมุโมห. -/๒๕๒

๒๖

นัยที่ ๔ : กรรมภพ	=	เหตุ ๑๐
วิปากภพ (อุปปีตติภพ)	=	ผล ๑๐
นัยที่ ๕ : กรรมปวัตตะ	=	เหตุ ๑๐
วิปากปวัตตะ	=	ผล ๑๐
นัยที่ ๖ : กรรมสันตติ	=	เหตุ ๑๐
วิปากสันตติ	=	ผล ๑๐
นัยที่ ๗ : กิริยา	=	เหตุ ๑๐
กิริยาผล	=	ผล ๑๐

(ดูรายละเอียดในแผนผังหน้า ๒๒ ช่อง อาการ ๒๐)

นัยที่ ๑ ภาจกรรมแบ่งเป็น ๒ ส่วน คือส่วนที่ ๑ เป็นส่วนเหตุ คือกิเลสและกรรมรวมเรียกว่า กรรม ส่วนที่ ๒ เป็นส่วนผล เรียกว่า กรรมวิปาก แปลว่าผลของกรรม

นัยที่ ๒ ส่วนที่ ๑ อันเป็นส่วนเหตุ คือกิเลสและกรรมเรียก กรรมสังเขป แปลว่าหมวดกรรม ส่วนที่ ๒ อันเป็นส่วนผลเรียก วิปากสังเขป แปลว่าหมวดผล

นัยที่ ๓ ส่วนที่ ๑ อันเป็นส่วนเหตุคือกิเลสและกรรมรวมเรียกว่า กรรมวิภูฏะ แปลว่า ความวนเวียนส่วนกรรม ส่วนที่ ๒ อันเป็นส่วนผล เรียกว่า วิปากวิภูฏะ แปลว่า ความวนเวียนส่วนผล

นัยที่ ๔ ส่วนที่ ๑ อันเป็นส่วนเหตุ คือกิเลสและกรรมเรียกว่า กรรมภพ แปลว่าภพคือกรรม ส่วนที่ ๒ อันเป็นส่วนผล เรียกว่า อุปปีตติภพ แปลว่า ภพคือขั้น

นัยที่ ๕ ส่วนที่ ๑ อันเป็นส่วนเหตุ คือกิเลสและกรรมเรียกว่า กรรมปวัตตะ แปลว่าความดำเนินไปส่วนกรรม ส่วนที่ ๒ เรียกว่า วิปากปวัตตะ แปลว่าความดำเนินไปส่วนผล

นัยที่ ๖ ส่วนที่ ๑ อันเป็นส่วนเหตุคือกิเลสและกรรมเรียกว่า กรรมสันตติ แปลว่าความสืบทอดกันส่วนกรรม ส่วนที่ ๒ อันเป็นส่วนผล เรียกว่า วิปากสันตติ แปลว่าความสืบทอดกันส่วนผล

๒๗

นัยที่ ๗ ส่วนที่ ๑ อันเป็นส่วนเหตุคือกิเลสและกรรมเรียกว่า กิริยา แปลว่าการกระทำ ส่วนที่ ๒ อันเป็นส่วนผลเรียกว่า กิริยาผล แปลว่าผลแห่งการกระทำ

ที่ว่า เหตุ ๑๐ นั้น หมายความว่าอดีตเหตุ ๕ ปัจจุบันเหตุ ๕ จึงรวมเป็นเหตุ ๑๐
ที่ว่า ผล ๑๐ นั้น หมายความว่าปัจจุบันผล ๕ อนาคต ๕ จึงรวมเป็นผล ๑๐ จึงเป็นอาการ ๒๐ อาการ ๒๐ ทั้ง ๗ นัยนี้ โดยใจความก็เป็นอันเดียวกัน คือเป็นเรื่องของเหตุและผลอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น โดยเหตุนี้จึงเห็นได้ว่า เรื่องของชีวิตเป็นเรื่องของเหตุผล พระพุทธศาสนาสอนให้รู้จักเรื่องชีวิต จึงเรียกว่าเป็นศาสนาแห่งเหตุผล

มุล ๒

ปฏิจสมุปบาทหรือภวัจกรนั้น มีมุล ๒ คือ อวิชา ๑ ตัณหา ๑ คำว่ามุลในที่นี้ หมายความว่ารากหรือแกนที่สำคัญที่จะทำให้ปฏิจสมุปบาทหรือภวัจกรหมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด อย่างเดียวกับต้นไม้ ทรายใดที่ต้นไม้ยังมีรากอยู่รากของมันก็จะทำหน้าที่ดูดอาหารไปเลี้ยงลำต้นให้เจริญเติบโตขึ้นโดยลำดับ ถ้าตัดรากขาดหมดแล้ว ต้นไม้ก็ตาย งอกขึ้นต่อไปไม่ได้ ถ้าตัดรากยังไม่ขาดหมด ต้นไม้ก็สามารถงอกขึ้นมาได้อีก ฉะนั้น ทรายใดที่มีมุลรากคืออวิชา ตัณหา ยังมั่นคงอยู่ปฏิจสมุปบาทก็จะหมุนอยู่ต่อไป ถ้าตัดมุลรากทั้งสองอย่างนี้ขาดหมดแล้ว ปฏิจสมุปบาทหรือภวัจกรก็จะหยุดหมุน ดำเนินต่อไปไม่ได้ เป็นอันสิ้นสุดการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์

เพราะฉะนั้น เมื่อพระพุทธองค์จะทรงแสดงธรรมส่วนวัฏฏกถา พระองค์จึงทรงยก อวิชาหรือตัณหาขึ้นแสดงเป็นข้อมูลว่า ปุริมา ภิกขเว โกฏิ น ปญตยติ อวิชาเย อโตะ ปุพเพ อวิชา นาโหสิ, อถ ปจฺจนา สมภวตี, เหาณเจตฺ ภิกขเว วุจฺจติ, อถ จ ปน ปญตยติ

อิทปปัจจยา อวิชชา

๑

ภิกษุทั้งหลาย เงื่อนต้นของอวิชชา ย่อมไม่ปรากฏคือรู้ไม่ได้ว่า ก่อนแต่นี้อวิชชายังมี แต่มาขึ้นภายหลังจากนี้ ภิกษุทั้งหลาย ถึงจะว่าข้อนี้เป็นอย่างนั้นก็ตาม ก็ยังมีส่วนปรากฏอยู่ คือรู้ได้ว่าเพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัยอวิชชาจึงมีขึ้น

จงยกคัมภีร์ขึ้นเป็นข้อมูล ว่า ปุริมา ภิกขเว โภกฺกึ น ปรตฺตยาติ ภวตฺตนาห อติ ภวตฺตนาห นาโหสิ, อถ ปจฺจยา สมฺภวิตฺติ, เอวญฺเจตฺติ ภิกขเว วุจฺจติ, อถ จ ปน ปรตฺตยาติ อิทปปัจจยา ภวตฺตนาห

๒

ภิกษุทั้งหลาย เงื่อนต้นของภวตฺตนาห (ความอยากในกามภพ รูปภพ อรูปภพ) ย่อมไม่ปรากฏ คือรู้ไม่ได้ว่า ก่อนแต่นี้ภวตฺตนาหยังมี แต่มาขึ้นภายหลังจากนี้ ภิกษุทั้งหลาย ถึงจะว่าข้อนี้เป็นอย่างนั้นก็ตามก็ยังมีส่วนปรากฏอยู่ คือรู้ได้อยู่ว่า เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัย ภวตฺตนาหจึงเกิดขึ้น

โดยเหตุนี้ก็จะเห็นได้ว่า แม้เบื้องต้นของปฏิจสมุปบาทจะไม่ปรากฏว่ามีมาตั้งแต่เมื่อไร แต่ส่วนที่ปรากฏก็ยังมีอยู่ คือยังมีเหตุปรากฏให้เห็นอยู่ เช่น อวิชชาที่มีอาสวะเป็นปัจจัย ตัณหาที่มีอวิชชาเป็นปัจจัย หรือกล่าวโดยสังเขปก็คืออวิชชาเป็นมูลของตัณหา และตัณหาที่เป็นมูลของอวิชชา ดังกล่าวแล้วในเรื่องอาสวะเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา

เพราะเหตุไรพระพุทธองค์จึงทรงยกอวิชชา หรือตัณหา ขึ้นเป็นข้อมูลในการแสดงธรรม ? ที่พระองค์ทรงยกธรรมสองอย่างนั้นขึ้นเป็นข้อมูล ก็เพื่อจะทรงชี้ให้เห็นว่าอวิชชาและตัณหานี้เป็นเหตุพิเศษ คืออวิชชาเป็นเหตุพิเศษให้ทำกรรมที่จะนำไปสู่ทุกดินานาประการมี ฆ่า-สัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้น ภวตฺตนาหเป็นเหตุพิเศษให้ทำกรรมนำไปสู่ทุกดินานาประการมีการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้น

๓

อีกประการหนึ่งที่พระองค์ทรงยกอวิชชาขึ้นเป็นข้อมูล ก็เพื่อทำลายอุจฺเจททิฏฺฐิ คือความเห็นผิดว่าตนและโลกขาดสูญ เพราะทรงชี้ให้เห็นว่าเมื่อตัดเหตุยังไม่ขาด ผลก็ย่อมจะเกิดขึ้นต่อไป ไม่มีขาดสูญ ทรงยกภวตฺตนาหขึ้นเป็นข้อมูล ก็เพื่อทำลายสัสสตทิฏฺฐิ คือความเห็นผิดว่าตนและโลกเที่ยง เพราะทรงชี้ให้เห็นว่า สิ่งที่เกิดขึ้นแล้วจะต้องเปลี่ยน

แปลง ต้องแก่ และต้องตาย

๔

๑. อ. ทศก. ๒๔/๑๒๐ ๒. อ. ทศก. ๒๔/๑๒๔ ๓. วิสุทธิ. ๓/๑๑๘ ; สมุโหมท./๑๓๒-๓
๔. วิสุทธิ. ๓/๑๕๕ ; สมุโหมท./๒๔๘-๕

อนึ่ง ปฏิจิมรูปบาททางหนึ่งๆ หรือภวจักรหมุนไปรอบหนึ่งๆ นั้นเริ่มต้นที่อวิชา
อวิชาจึงเป็นเบื้องต้นของปฏิจิมรูปบาท แต่ที่ว่าเป็นเบื้องต้นนี้มีได้หมายความว่า เป็นต้นต่อที่
สุดสิ้นกันเพียงนั้น แต่หมายความว่า เป็นส่วนสำคัญที่สุดของปฏิจิมรูปบาท คือเป็นจุดสำคัญของ
วัฏฏะ เปรียบเหมือนงูที่รัดแขนเราอยู่โดยรอบ จุดสำคัญที่สุดของงูก็คือหัวงู ถ้าตัดหัวงูขาดแล้ว
เราก็สามารถสลัดมันออกไปให้พ้นแขนเราได้ งูก็รัดแขนเราต่อไปไม่ได้ วัฏฏะที่รัดจริงเราอยู่ ทำ
ให้ชีวิตเราหมุนเวียนอยู่ในสังสารนี้ก็เช่นเดียวกัน ส่วนสำคัญที่สุดอยู่ที่อวิชา อันเป็นกิเลสวัฏฏะ
ถ้าตัดอวิชาขาดหมดแล้ว เราก็หลุดพ้นจากวนเวียนของวัฏฏะ ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิด ไม่ต้อง
ทุกข์อีกต่อไป ถ้าสาหาเหตุต่อไปว่าอวิชาเกิดจากอะไร ? ก็ให้เห็นว่าอวิชานั้นเกิดจากอสา
ดังบาลีว่า อสวสมุทฺथा อวิชาสมุทฺโธ เพราะอสาสะเกิดขึ้น อวิชาจึงเกิดขึ้น และอสาสะนั้น
ก็เกิดจากอวิชานั้นเอง ดังบาลีว่า อวิชาสมุทฺथा อสวสมุทฺโธ เพราะอวิชาเกิดขึ้น
อสาสะ จึงเกิดขึ้น เหมือนไก่เกิดจากไข่ และไข่ก็เกิดจากไก่ฉะนั้น เพราะอวิชา
กับอสาสะเป็นอัญญมัญญปัจจัย คืออาศัยกันและกันเกิดขึ้นดังกล่าวแล้ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงว่า
ภวจักรนี้ไม่มีใครทราบเบื้องต้นได้ (ภวจกั อวิทาทิ)

๐

๑. วิสุทฺธิ. ๓/๑๕๒ ; สมุโมห./๒๔๘

ปฏิจสมุปปาทกับอริยสัง ๔

ปฏิจสมุปปาทที่ว่ามาแล้วนั้นเป็นส่วนวิภูฏกถา คือส่วนที่ว่าด้วยความหมุนเวียนแห่งชีวิต เป็นสมุทวาร คือส่วนที่ว่าด้วยขบวนการกำเนิดของชีวิต (ทุกข์) หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นส่วนอนุโลมเทศนา คือแสดงตามลำดับเหตุเกิดขึ้นของชีวิต

สำหรับส่วนวิภูฏกถา คือส่วนที่ว่าด้วยการยุติความหมุนเวียนของชีวิต อันเป็นนิโรธวาร คือส่วนที่ว่าด้วยขบวนการดับแห่งชีวิต (ทุกข์) นั้น เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปฏิโลมเทศนา, ปฏิจสมุปปาทส่วนนี้พระพุทธองค์ตรัสว่า เพราะอวิชชาดับไปโดยสิ้นเชิงด้วยวิราคะธรรม (มรรค) สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ ฯลฯ เพราะภพดับชาติจึงดับ, เพราะชาติดับ...ทุกข์ทั้งหมดนั้นย่อมดับไปด้วยประการดังกล่าวมานี้

๑

เพราะฉะนั้น เมื่อก้าวโดยใจความ ปฏิจสมุปปาทกับอริยสังจึงเป็นอันเดียวกัน ปฏิจสมุปปาทส่วนวิภูฏกถานั้นโดยใจความ ก็ได้แก่ทุกข์สังและสมุทตสัง ส่วนวิภูฏกถาก็ได้แก่นิโรธสังและมรรคสังนั่นเอง ดังที่กล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า ชรา มรณะเป็นทุกข์สัง ชาติ เป็นสมุทตสัง ความสลัดออกจากทุกข์และสมุทตทั้งสองนั้นเป็นนิโรธสัง ความรู้จักนิโรธเป็นมรรคสัง ฯลฯ อวิชชาเป็นทุกข์สังบ้างเป็นสมุทตสังบ้าง การสลัดออกจากทุกข์และสมุทตแม่ทั้งสองนั้น เป็นนิโรธสัง ความรู้จักนิโรธสังเป็นมรรคสัง

๒

แม้ในอรรถกถาท่านก็กล่าวไว้ว่า

- (๑) เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร นี้เป็นทุกข์สังจะเกิดจากทุกข์สังจะ
- (๒) เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ นี้เป็นปฐมสังจะเกิดจากทุกข์สังจะ
- (๓) เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีรูปนาม นี้เป็นปฐมสังจะเกิดจากปฐมสังจะ
- (๔) เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ นี้เป็นปฐมสังจะเกิดจากปฐมสังจะ
- (๕) เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ นี้เป็นปฐมสังจะเกิดจากปฐมสังจะ
- (๖) เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา นี้เป็นปฐมสังจะเกิดจากปฐมสังจะ

๑. ส. นิทาน. ๑๖/๕ ๒. ปฏิสม. ๓๑/๔๖๑-๒

๓๑

- (๓) เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา นี้เป็นเหตุยัสจะเกิดจากปฐมยัสจะ
- (๔) เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน นี้เป็นเหตุยัสจะเกิดจากเหตุยัสจะ
- (๕) เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ นี้เป็นเหตุยัสจะเกิดจากเหตุยัสจะ
- (๑๐) เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ นี้เป็นปฐมยัสจะเกิดจากเหตุยัสจะ
- (๑๑) เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ นี้เป็นปฐมยัสจะเกิดจากปฐมยัสจะ

๐

โดยนัยนี้จะเห็นได้ว่า ปฏิจสุมุปบาทก็คืออริยสังขารนั่นเอง แต่มีโวหารและรายละเอียดต่างกัน ปฏิจสุมุปบาทส่วนวิภูฏกถา มี ๑๒ องค์ ส่วนวิภูฏกถาก็มี ๑๒ องค์ แต่อริยสังขารส่วนวิภูฏกะมี ๒ ส่วนวิภูฏกะก็มี ๒ ส่วนวิภูฏกะนั้นหากเขียนเป็นแผนภูมิ เปรียบเทียบจะเป็นดังนี้.

แผนภูมิเปรียบเทียบปฏิจสุมุปบาทกับอริยสังขาร

ข้อสังเกต ตัวเลขในภาพนี้ หมายถึงองค์ของปฏิจสุมุปบาท

(ดูหน้า ๖)

๑. อสมโมห.-/๒๕๓-๔ ; วิสุทฺธิ. ๓/๑๕๕

สังคหะ(๓) - หน้าที่ 32

๓๒

ให้สังเกตจากแผนผังเปรียบเทียบดังต่อไปนี้ :
แผนผังแสดงปฏิจสมุปบาทกับอริยสัง ๔
(ส่วนวิภูษะ)

ปฏิจสมุปบาทกับขันธ ๕

ปฏิจสมุปบาทส่วนวิภูฏกถานั้น ว่าโดยขันธก็ได้แก่ขันธ ๕ คือรูปขันธ ๑
นามขันธ ๔ นั้นเอง

๑

ให้สังเกตจากแผนผังต่อไปนี้

แผนผังแสดงปฏิจสมุปบาทกับขันธ ๕

เพราะฉะนั้น ปฏิจสมุปบาทหรือภวจักรนั้น ว่าโดยปรมัตถ์จึงได้แก่ นามรูปนั่นเอง
ซึ่งนามรูปนี้มีการเกิดดับอยู่ทุกขณะจิต ปฏิจสมุปบาทหรือภวจักรนี้จึงหมุนอยู่ทุกขณะจิต

๒

ชีวิตจึงเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๑. อภิ.๒๖/๑๓-๔ ; ธาตุ. อ./๖-๗ ๒. โมห.-/๑๔๓

ปฏิบัติ ๒ ในปฏิจกสมุปบาท

ครั้งหนึ่ง พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่พระเชตวันมหาวิหารใกล้กรุงสาวัตถี ครั้งนั้น พระองค์ได้ทรงเทศนาโปรดภิกษุซึ่งประชุมกันอยู่ที่พระวิหารนั้นว่า ภิกษุทั้งหลาย มิจฉาปฏิบัติ คือข้อปฏิบัติผิดเป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสพายนะ เพราะสพายนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ (กรรมภพและอุปปัตติภพ) เพราะภพ (กรรมภพ) เป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ ความโศรกเศร้า ความร่ำไรร่ำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ จึงเกิดขึ้น กองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการดังกล่าวมานี้ ภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัตินี้เรียกว่า มิจฉาปฏิบัติ คือข้อปฏิบัติผิด

๑

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาปฏิบัติ คือข้อปฏิบัติถูกเป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชาดับไปโดยสิ้นเชิงด้วยวิราชธรรม (มรรค) สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สพายนะจึงดับ ฯลฯ เพราะชาติดับ ชรา มรณะจึงดับ ความโศรกเศร้า ความร่ำไรร่ำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจจึงดับ กองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมดับไปด้วยประการดังกล่าวมานี้ ภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัตินี้เรียกว่า สัมมาปฏิบัติ คือข้อปฏิบัติถูก

๒

จากพระพุทธพจน์นี้จะเห็นว่าปฏิจกสมุปบาทส่วนวัฏฏกถาหรือส่วนอนุ โลมเทศนา (สมุทวาร) นั้น เป็นมิจฉาปฏิบัติ คือข้อปฏิบัติผิด เพราะเป็นการส่งเสริมชีวิตให้วนเวียนอยู่

๑. ส. นิตาน. ๑๖/๕ ๒. ส. นิตาน ๑๖/๕

ในสงสาร ไม่มีทางพ้นทุกข์ได้ แต่ปฏิบัติสมุบาทส่วนวิวิธกถาหรือปฏิโลมเทศนา (นิโรธวาร) นั้น เป็นสัมมาปฏิบัติ คือเป็นข้อปฏิบัติถูก การกระทำใดที่เป็นการส่งเสริมปฏิปทานี้ จึงเป็นการกระทำที่ถูก เพราะเป็นทางที่จะพ้นทุกข์ได้ เพราะฉะนั้นในอรรถกถา

๑

ท่านจึงกล่าวว่า

มิจฉาปฏิปทานัน ได้แก่ อนิยยานิกปฏิปทา คือข้อปฏิบัติที่ทำให้พ้นทุกข์ไม่ได้ แม้ในปฏิปทานี้จะมีบุญญาภิสังขาร คือกามาวจรกุศล และรูปาวจรกุศล ทั้งอเนนุชาภิสังขาร คือ สังขารฝ่ายอรุปาวจรกุศลปฏิปทานี้ ก็ชื่อว่าเป็นมิจฉาปฏิปทา เพราะเป็นปฏิปทาที่เป็นหลักของวิภูกะ กล่าวคือ การทำบุญใดๆ ที่ปรารถนาวิภูกะ คือไตรภพ อันได้แก่กามภ รูปภ อรูปภ โดยที่สุดแม้จะได้อภิญญา ๕ สมาบัติ ๘ การบำเพ็ญกุศลนั้นทั้งหมดก็เป็นมิจฉาปฏิปทา เพราะเป็นปฏิปทาฝ่ายวิภูกะ เป็นหลักของวิภูกะ ส่วนการทำกุศลที่ปรารถนาวิภูกะคือพระนิพพานแม้จะได้ถวายข้าวต้มสักกระบาย ข้าวสวยสักทัพพีก็เป็นสัมมาปฏิปทา เพราะเป็นปฏิปทาฝ่ายวิภูกะ เป็นทางที่จะพ้นทุกข์ได้ แม้ความปรารถนาพระนิพพานจะเป็นตัณหา แต่ก็เป็นกุศลตัณหา เป็นตัณหาที่จะพาให้ถึงพระนิพพานได้ ดังที่มีกล่าวไว้ใน เนตติปกรณ

๒

ว่าตัณหามี ๒ อย่าง คือ

กุศลตัณหา ๑ อกุศลตัณหา ๑ อกุศลตัณหาเป็น สังสารคามินี คือเป็นความปรารถนาที่จะให้มีชีวิตอยู่ในสงสาร จึงเป็นมิจฉาปฏิปทา ส่วนกุศลตัณหาเป็น อุปลยคามินี คือเป็นความปรารถนาที่จะพาให้ถึงภาวะที่ไม่มี การสังสมบุญบาป คือ พระนิพพาน จึงเป็นสัมมาปฏิปทา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่ากุศลตัณหาเป็นตัณหาที่จะพาให้ละตัณหาได้ ดังที่ท่านพระอนนทเถระกล่าวไว้ว่า กายนี้เกิดจากตัณหา บุคคลพึงอาศัยตัณหา (กุศลตัณหา) ละตัณหา

๓

๑. ตั. นิตาน. อ. ๒/๒๔

๒. เนตติ ข้อ ๕๓ ๓. อ. จตุกก. ๒๑/๑๕๓-๖

ความสำคัญของปฏิจจสมุปบาท

ครั้งหนึ่ง พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่กัมมลาทम्मนิคมแคว้นกุรุ พระอานนทเถระได้เข้าไปเฝ้าพระองค์แล้วกราบทูลว่า น้าอัศจรรย์จริง น่าประหลาดจริง พระเจ้าข้า ที่ปฏิจจสมุปบาทอันลึกลับลึกลับภริภาพนี้ ปรากฏแก่ข้าพระองค์เหมือนเป็นของตื้นๆ เป็นเรื่องง่ายๆ เท่านั้น พระพุทธองค์จึงตรัสเตือนว่า อานนท์ ! เธออย่าว่าอย่างนั้น อย่าว่าอย่างนั้นเลย อานนท์ ! เพราะหมู่สัตว์ไม่เข้าใจ ไม่รู้แจ้งแทงตลอดปฏิจจสมุปบาทนี้ หมู่สัตว์จึงยุ่งเหยิงกันเหมือนเส้นตาย เหมือนกลุ่มค้าย สับสนเหมือนหญ้าปล้องและหญ้ามุงกระต่าย ไม่ล่วงพ้นอบาย ทุกคติ วินิบาต สังสารวัฏฏ์ไปได้

๐

จากพระพุทธพจน์นี้จะเห็นได้ว่า ปฏิจจสมุปบาทมีความสำคัญเป็นพิเศษ จะเห็นเป็นของง่ายๆ หากจะไม่ เพราะถ้าไม่รู้ไม่เข้าใจปฏิจจสมุปบาท ก็เท่ากับไม่รู้จักตัวเอง ไม่รู้จักชีวิต คือไม่รู้จักทุกข์ เมื่อไม่รู้จักทุกข์ ก็ไม่รู้จักเหตุให้เกิดทุกข์ ไม่รู้จักที่ดับทุกข์ ไม่รู้จักข้อปฏิบัติที่ทำให้ถึงที่ดับทุกข์ได้ ถ้ารู้จักปฏิจจสมุปบาท ก็ชื่อว่ารู้จักตัวเอง รู้จักชีวิต คือรู้จักทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ที่ดับทุกข์และข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึงที่ดับทุกข์จึงย่อมจะพ้นทุกข์ได้

แต่คำว่า "รู้" ในที่นี้ ไม่หมายเพียงเรียนรู้ หรือรู้เพราะศึกษา เพราะจำได้ด้วย สัญญาคือความจำได้หมายรู้เท่านั้น แต่หมายถึงรู้เห็นประจักษ์ด้วยวิปัสสนาญาณหรือมรรคญาณ คือรู้ครบบริบูรณ์ด้วยอำนาจญาณทั้ง ๓ ได้แก่ สัญญา กิจญาณ และ กตญาณ. รู้ความจริงว่า ทุกข์ (ชีวิต) เป็นอย่างนี้ เหตุให้เกิดทุกข์เป็นอย่างนี้ ที่ดับทุกข์เป็นอย่างนี้ ข้อปฏิบัติที่จะทำให้เกิดที่ดับทุกข์เป็นอย่างนี้ นี้เรียกว่ารู้ด้วยสัญญา. รู้กิจที่ควรทำว่าทุกข์เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ เหตุให้เกิดทุกข์เป็นสิ่งที่ควรละ ที่ดับทุกข์เป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง ข้อปฏิบัติที่จะทำให้เกิดที่ดับทุกข์เป็นสิ่งที่ควรปฏิบัติ ควรเจริญให้เกิดขึ้น นี้เรียกว่ารู้ด้วย กิจญาณ. รู้กิจที่ทำเสร็จไป

๓๗

แล้ว ว่าทุกข์ได้กำหนดรู้แล้ว เหตุให้เกิดทุกข์ก็ละได้แล้ว ที่ดับทุกข์ก็ทำให้แจ้งแล้ว ข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึงที่ดับทุกข์ก็ได้ปฏิบัติตาม ได้เจริญให้เกิดขึ้นแล้ว นี้เรียกว่ารู้ด้วย กตญาณ.

๑

รวมความ

ว่าที่ว่ารู้นั้นหมายถึง รู้จริงๆ และทำได้จริงๆ จึงจะเรียกว่ารู้ รู้จักปฏิจสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยอาการ ดังกล่าวนี้จึงจะพ้นทุกข์ได้ทั้งจะได้ชื่อว่าเป็นผู้เห็นธรรม ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า โย ปฏิจสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ปสฺสตี, โส ฆมฺมํ ปสฺสตี ผู้ใดเห็นปฏิจสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม โย ฆมฺมํ ปสฺสตี, โส ปฏิจ สมฺมาปมาทํ ปสฺสตี ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นก็ชื่อว่าเห็นปฏิจสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า.

๒

โย โย

วกฺกตี ฆมฺมํ ปสฺสตี, โส มํ ปสฺสตี อุมฺมวักกตี. ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้น ชื่อว่าเห็นเราตถาคต.
โย มํ ปสฺสตี, โส ฆมฺมํ ปสฺสตี ผู้ใดเห็นเราตถาคต ผู้นั้น ก็ชื่อว่าเห็นธรรม.

๓

การเจริญวิปัสสนา คือการปฏิบัติตามทางที่จะทำให้พ้นทุกข์นั้น จะต้อง กำหนดของจริงเป็นอารมณ์ ปฏิจสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็เป็นความจริงอย่างหนึ่ง ที่ควรกำหนดรู้ เพราะว่าโดยปรมาตม ปฏิจสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แก่นามรูปนั่นเอง ฉะนั้น ปฏิจสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าท่านจึงจัดว่าเป็น วิปัสสนาภูมิ

๔

คือ

เป็นพื้นฐานหรือเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ซึ่งผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องศึกษาให้เข้าใจและกำหนดเป็นอารมณ์อยู่เสมอ

๑. ปฏิสมฺ.อ. ๒/๒๑๗ ๒. ม.มฺ.อ.๑๒/๓๖๐ ๓. ตัม.ข.น. ๑๗/๑๔๗

๔. วิสุทธิ ๓/๑๐, ๑๐๖

สรุปความ

พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาที่สอนให้รู้จักชีวิต คือกองทุกข์ และสอนให้ปฏิบัติธรรม เพื่อหลุดพ้นจากกองทุกข์นี้ ที่ว่าสอนให้รู้จักชีวิตนั้น คือสอนให้รู้ว่า ชีวิตเป็นมา เป็นอยู่และ เป็นไปตามกฎแห่งเหตุผล หรือตามหลักปฏิจจสมุปบาท. ปฏิจจสมุปบาท ตามรูปศัพท์แปลว่า "ภาวะที่อาศัยกันเกิดขึ้น" ซึ่งหมายถึง ระบบการกำเนิดแห่งชีวิต คือกองทุกข์ กองทุกข์คือ ชีวิตนี้ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป โดยเป็นเหตุเป็นผลสืบเนื่องกันไปดุจลูกโซ่ คือเพราะอวิชชา เป็นปัจจัยจึงมีสังขาร, เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ, เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป, เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ, เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ, เพราะผัสสะ เป็นปัจจัยจึงมีเวทนา, เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา, เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน, เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ (กรรมภพและอุปปัตติภพ), เพราะภพ (กรรมภพ) เป็นปัจจัย จึงมีชาติ, เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ...และถ้าตัดอวิชชาขังไม่ขาด อวิชชา ก็จะเป็นปัจจัย ไม่มีสังขาร สังขาร ก็จะเป็นปัจจัยให้มีวิญญาณ...ต่อไปอีก ชีวิตจะหมุนเวียนอยู่อย่างนี้ตลอดไป ปฏิจจสมุปบาท ท่านจึงเรียกว่า "ภวัจกร" หรือ "สังสารจักร" ซึ่งหมายความว่า วงล้อ แห่งชีวิต และภวัจกรนั้นประกอบด้วยส่วนต่างๆ คือ กาล ๓ องค์ ๑๒ สนธิ ๓ สังคหะ (สัง เชน) ๔ อาการ ๒๐ วัฏฏะ ๓ และมุล ๒ ปฏิจจสมุปบาทส่วนอนุโลมนั้น ว่าโดยสังจะ ได้แก่ ทุกขสังจะ และสมุทขสังจะ ว่าโดยขันธ์ ได้แก่ขันธ์ ๕ ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายปฏิโลมที่ว่าเพราะ อวิชชาดับสังขารจึงดับ, เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ นั้น เป็นพระพุทธพจน์ว่าด้วย นิโรธสังจะ คือที่ดับทุกข์ และมคคสังจะคือทางที่จะทำให้ถึงที่ดับทุกข์. ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายอนุโลม นั้น จัดเป็นมิจฉาปฏิบัติ คือข้อปฏิบัติผิต ฝ่ายปฏิโลมนั้นจัดเป็นสัมมาปฏิบัติ คือข้อ ปฏิบัติ ถูก. ให้ศึกษาภาพภวัจกรต่อไปนี้ให้เข้าใจ ถ้าอ่านภาพภวัจกรนี้ถูกต้องและเข้าใจดีแล้ว ก็ชื่อว่า เข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาทโดยถูกต้อง.

สังคหะ(๓) - หน้าที่ 39

๓๕

แผนภูมิจักร

แสดงให้เห็นส่วนต่างๆ โดยละเอียด

ข้อสังเกต : ตัวเลขในแผนภูมิตีความถึงองค์ของปฏิจสมุปบาท (ดูหน้า ๖) เช่น
๑ อวิชา. แต่หมายเลข ๑๑, ๑๒ ไม่ปรากฏในแผนภูมินี้ เพราะรวมอยู่กับหมายเลข ๓-๘
โดยความเป็นวิบากด้วยกัน เครื่องหมายระหว่างตัวเลขคือ + ให้อ่านว่าและ, - ให้อ่านว่าถึง ส่วน
เครื่องหมาย หาร (ในวงนอก) หมายถึงสนธิ ๓.

พุทธวิธีแสดงปฏิจสุมปบาท

การทรงแสดงปฏิจสุมปบาทของพระพุทธองค์นั้น ท่านกล่าวว่ามี ๔ วิธีคือ

๑. แสดงแต่ต้นไปหาปลาย
๒. แสดงแต่ตรงกลางไปหาปลาย
๓. แสดงแต่ปลายไปหาต้น
๔. แสดงแต่ตรงกลางไปหาต้น

การแสดงปฏิจสุมปบาท ๔ วิธีนี้ สองวิธีแรกเป็นการแสดงเหตุไปหาผล สองวิธีหลัง เป็นการแสดงผลก่อนแล้วสาวไปหาเหตุ ท่านเปรียบไว้ว่าเหมือนคนหาเถาวัลย์ ๔ คน คนหนึ่ง พบเถาวัลย์ตรงโคนเถาก่อน จึงตัดเถาวัลย์ตรงโคนเถานั้นแล้วดึงออกมาทั้งเถา นำไปใช้การตาม ต้องการนั้นใด บางครั้งพระพุทธองค์ก็ทรงแสดงปฏิจสุมปบาท เริ่มแต่ต้นไปหาปลายนั้นนั้น เช่น พระองค์ทรงแสดงว่า...ด้วยเหตุนี้แล ภิกษุทั้งหลายเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมี สฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนา เป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ ความโศก ความรำไรราพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจจึงมีขึ้น กองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วย ประการดังกล่าวมานี้

๑

คนหาเถาวัลย์อีกคนหนึ่ง พบเถาวัลย์ตรงปลายเถาก่อนจึงจับตรงปลายเถาแล้วถึงเอา ท่อนปลายนำไปใช้การตามประสงค์นั้นใด บางครั้งพระพุทธองค์ก็ทรงแสดงปฏิจสุมปบาทเริ่ม แต่ตรงกลางไปหาปลายนั้นนั้น เช่น พระองค์ทรงแสดงว่า เมื่อภิกษุนี้ขึ้นชมยินดี กล่าวยก-

๑. ม.มูล. ๑๒/๔๘๐ ; วิสุทฺธิ. ๓/๑๑๕ ; สมุโฆห/๑๖๕-๗๓

๔๑

ยกย่อง คิดใจเวทนาอยู่นั้นความเพลิดเพลิน (คือตัณหา) ก็ย่อมเกิดขึ้น ความเพลิดเพลินในเวทนานั้นเป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานนั้นเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะ ความ โศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ จึงมีขึ้น กองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการดังกล่าวมานี้^๒

ค้นหาเถวาลัยอีกคนหนึ่ง พบเถวาลัยตรงปลายเถาก่อนจึงจับปลายเถาสาวเข้าไปหาโคน แล้วตัดที่โคนดึงออกมานำไปใช้การตามต้องการฉันใด บางครั้งพระพุทธองค์ก็ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาท เริ่มแต่ปลายไปหาต้นฉันนั้น เช่น พระองค์ทรงแสดงว่าภิกขุทั้งหลาย. ก็ปฏิจจสมุปบาทเป็นอย่างไร? ภิกขุทั้งหลาย. ชรามรณะมีเพราะชาติเป็นปัจจัย...ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย ภพมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย อุปาทานมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหากิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เวทนามีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ผัสสะมีเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย สพายตนะมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย นามรูปมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย วิญญาณมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย...ภิกขุทั้งหลาย. นี้เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท^๓

ค้นหาเถวาลัยคนสุดท้าย พบเถวาลัยที่ตรงกลางก่อนเหมือนคนที่สองจึงตัดเถวาลัยตรงกลางเถาสาวไปหาโคน จึงตัดที่โคนแล้วดึงเอาท่อนต้นทั้งหมดนำไปใช้การตามปรารถนา ฉันใด บางครั้งพระพุทธองค์ก็ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทเริ่มแต่ตรงกลางไปหาต้นฉันนั้น เช่นพระองค์ทรงแสดงว่า...ภิกขุทั้งหลาย. อาหาร ๔ เหล่านี้ (คือกพพิงการอาหาร อาหารคือคำข้าว ๑ มโนสัญเจตนาอาหาร อาหารคือมโนสัญเจตนา ๑ ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ ๑ วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ ๑) มีอะไรเป็นต้นเค้า มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นต้นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ? ภิกขุทั้งหลาย. อาหาร ๔ เหล่านี้ มีตัณหาเป็นต้นเค้า มีตัณหาเป็นเหตุเกิด มีตัณหาเป็นต้นกำเนิด มีตัณหาเป็นแดนเกิด...ภิกขุทั้งหลาย. ตัณหามีเวทนาเป็นต้นเค้า มีเวทนาเป็นเหตุเกิด มีเวทนาเป็นต้นกำเนิด มีเวทนาเป็นแดนเกิด...ภิกขุทั้งหลาย. เวทนามีผัสสะเป็นต้นเค้า มีผัสสะเป็นเหตุเกิด มีผัสสะเป็นต้นกำเนิด มีผัสสะเป็นแดนเกิด...ภิกขุทั้งหลาย. ผัสสะมีสพายตนะเป็นต้นเค้า มีสพายตนะเป็นเหตุเกิด มีสพายตนะเป็นต้นกำเนิด มีสพายตนะเป็นแดน

๒. ม.มูถ. ๑๒/๔๘๘-๕ ๓. ส. นิตาน ๑๖/๓๐-๓๑

๔๒

เกิด...ภิกษุทั้งหลาย. พายตนะมีนามรูปเป็นต้นเค้า มีนามรูปเป็นเหตุเกิด มีนามรูปเป็นต้นกำเนิด มีนามรูปเป็นแดนเกิด...ภิกษุทั้งหลาย. นามรูปมีวิญญาณเป็นต้นเค้า มีวิญญาณเป็นเหตุเกิด มีวิญญาณเป็นต้นกำเนิด มีวิญญาณเป็นแดนเกิด...ภิกษุทั้งหลาย. วิญญาณมีสังขารเป็นต้นเค้า มีสังขารเป็นเหตุเกิด มีสังขารเป็นต้นกำเนิด มีสังขารเป็นแดนเกิด...ภิกษุทั้งหลาย. สังขารมีอวิชชาเป็นต้นเค้า มีอวิชชาเป็นเหตุเกิด มีอวิชชาเป็นต้นกำเนิด มีอวิชชาเป็นแดนเกิด

๐

เพราะเหตุไรพระพุทธรองค์จึงทรงแสดงปฏิจสมุปบาทถึง ๔ วิธีดังกล่าวนี้ ? ที่พระองค์ทรงแสดงอย่างนี้ ก็เพราะปฏิจสมุปบาทมีความคิดเด่นอยู่รอบด้าน จะจับตรงไหนข้อใดขึ้นแสดงก่อนก็ได้ทั้งนั้น เพราะจะอำนวยผลให้รู้แจ้งแทงตลอดอุบายธรรมได้เช่นเดียวกัน และเป็นเพราะพระองค์ทรงรอบรู้วิธีเทศนา สามารถทรงแสดงธรรมได้หลายวิธี หลายกระบวนการหลายนัย สามารถยกเรื่องวิธีเทศนาให้เหมาะสมแก่ผู้ฟังและเหมาะสมแก่กาลเทศะ เพราะฉะนั้น ผู้ศึกษาธรรมจะต้องกำหนดหลักการอันนี้ไว้ จะได้ไม่ต้องสงสัยในความแตกต่างกันแห่งโวหาร และลีลาเทศนาอันพระองค์ทรงแสดงในสูตรนั้นๆ โดยวิธีนั้นๆ

๑. ตี. นิตาน. ๑๖/๑๔-๑๕

๔๓

บทที่ ๒

บทซักซ้อม ถาม-ตอบ

รวม ๔๕ ข้อ

ถาม ชีวิตคืออะไร มีส่วนประกอบเท่าไร อะไรบ้าง ?

ตอบ ชีวิตคือกองทุกข์ เพราะเป็นของไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็นที่ทุกข์
ว่าโดยปรมาตมธรรม ชีวิตมีส่วนประกอบอยู่ ๕ อย่างอันเรียกว่า ชั้น ๕ คือ (๑) รูปชั้น
กองรูป คือสิ่งที่ประกอบด้วยธาตุ ๔ เช่น รูปกายที่เราเห็นเป็นตนเป็นตัวนี้ (๒) เวทนาชั้น
กองเวทนา คือความเสวยอารมณ์ ความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์หรือรู้สึกเฉยๆ ดังที่เรารู้สึกกันอยู่
นั่นเอง (๓) สัญญาชั้น กองสัญญา คือความจำได้หมายรู้ เช่นจำรูป (สี, แสง) จำเสียง
จำกลิ่น จำรสเป็นต้น (๔) สังขารชั้น กองสังขาร คือสิ่งที่ปรุงแต่งกาย วาจา ใจ ให้ดีบ้าง
ชั่วบ้าง ได้แก่บุญ บาป หรือ กุศล อกุศล ที่เรา ทำพุดคิดอยู่เสมอตนเอง (๕) วิญญาณชั้น
กองวิญญาณ ได้แก่จิตใจอันทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ที่ผ่านมาจากตา หู จมูก ลิ้น กาย และทางใจ
ถ้าว่าโดยย่อ ส่วนประกอบของชีวิตมี ๒ อย่างคือ รูปธรรม ๑ นามธรรม ๑ ชั้น ๕ นั้น
ชั้นแรกเป็นรูปธรรม อีก ๔ ชั้น เป็นนามธรรม

ถาม ปฏิจสมุปปาทคืออะไร ?

ตอบ ปฏิจสมุปปาท คือระบบการกำเนิดแห่งชีวิต คือชีวิตทุกชีวิตมีเหตุมีผลอาศัย
กันและกันเกิดขึ้น มีความเป็นมาเป็นอยู่และเป็น ไปตามกฎเกณฑ์แห่งปฏิจสมุปปาทนั้น

ถาม องค์ประกอบของปฏิจสมุปปาทมีเท่าไร อะไรบ้าง ?

ตอบ มี๑๒ องค์ คือ อวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ
เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ

ถาม อวิชาแปลว่าอะไร มีเท่าไร อะไรบ้าง ?

ตอบ อวิชาแปลว่าความไม่รู้ หรือรู้ผิด คือรู้สิ่งที่ไม่ควรรู้ เช่น รู้จักประพตติทุจริต
เป็นต้น อวิชามีหลายอย่างเช่น อวิชา ๔ คือ ทุกข อตฺตาณฺโณ ไม่รู้ทุกข์ ๑ ทุกขสมุทฺเท
อตฺตาณฺโณ ไม่รู้จักเหตุให้เกิดทุกข์ ๑ ทุกขนิโรธ อตฺตาณฺโณ ไม่รู้ที่ดับทุกข์ ๑ ทุกขนิโรธคามินิยา
ปฏิบัติ อตฺตาณฺโณ ไม่รู้ข้อปฏิบัติให้ถึงที่ดับทุกข์ ๑

ถาม อวิชา มีลักษณะ รส (กิจ) ปัจจุปปัญฐาน (ผล) ปทัฏฐาน (เหตุ) เป็น
อย่างไร ?

ตอบ อวิชามีความไม่รู้หรือสงสัย ๔ เป็นลักษณะ มีการทำให้หลงเป็นกิจ (หน้าที่)
มีการปิดบังปัญญาจักขุเป็นปัจจุปปัญฐาน มีอาสวะเป็นปทัฏฐาน

ถาม ที่ว่าเพราะอวิชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขารนั้น หมายความว่าอย่างไร ?

ตอบ หมายความว่าอวิชาเป็นปัจจัยให้ทำบุญทำบาปคือเมื่อไม่รู้ว่าการทำทั้ง ๑ เป็นทุกข์
เพราะติดอยู่ในสุขเวทนาจึงทำบุญเพื่อไปเกิดในกามภพ รูปภพ อรูปภพ และไม่รู้ว่าการทำ
เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ จึงทำบาปต่างๆ มีฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้น

ถาม สังขารแปลว่าอะไร มีเท่าไร อะไรบ้าง ?

ตอบ สังขารแปลว่าความปรุงแต่ง มี ๓ อย่าง คือ กายสังขาร ความปรุงแต่งกาย ๑
วจีสังขาร ความปรุงแต่งวาจา ๑ จิตตสังขาร ความปรุงแต่งใจ ๑ หรือได้แก่ปัญญากิสังขาร
ความปรุงแต่งคือบุญ ได้แก่กามาวจรกุศลและรูปาวจรกุศล ๑ อปฺปญฺญากิสังขาร ความปรุงแต่ง
คือบาป ๑ อเนญซากิสังขาร ความปรุงแต่งคืออเนจฺจหาได้แก่รูปาวจรกุศล ๑

ถาม สังขาร มีลักษณะ รส ปัจจุปปัญฐาน ปทัฏฐาน ปทัฏฐาน เป็นอย่างไร ?

ตอบ สังขารมีการปรุงแต่งกาย วาจา ใจ เป็นลักษณะ มีการชวนชวายเป็นให้นาม
รูปปฏิสนธิเป็นรส (กิจ) มีการแสดงออกทางกายวาจาใจเป็นปัจจุปปัญฐาน มีอวิชาเป็นปทัฏฐาน

ถาม ที่ว่าเพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณนั้น หมายความว่าอย่างไร ?

๔๕

ตอบ หมายความว่าบุญหรือบาปที่เราทำไว้นั้น จะเป็นชนกะผู้ให้กำเนิดปฏิสนธิ-
วิญญาณ กล่าวคือเวลาใกล้จะตาย บุญหรือบาปนั้นจะมาปรากฏเป็นอารมณ์ของใจ เมื่อตายไปโดย
ใจยึดสิ่งใดเป็นอารมณ์ ปฏิสนธิวิญญาณก็จะเกิดขึ้นโดยยึดสิ่งนั้นเป็นอารมณ์ ถ้าเป็นบุญก็จะทำ
ให้ไปเกิดในสุคติ ถ้าเป็นบาปก็จะทำให้ไปเกิดเป็นทุคติ

ถาม วิญญาณแปลว่าอะไร มีเท่าไร อะไรบ้าง ?

ตอบ วิญญาณแปลว่าความรู้หรือธาตุรู้ มี ๖ อย่าง คือ จักขุวิญญาณ ความรู้ทาง
ตา ๑ โสตวิญญาณ ความรู้ทางหู ๑ มานวิญญาณ ความรู้ทางจมูก ๑ ชิวหาวิญญาณ ความ
รู้ทางลิ้น ๑ กายวิญญาณ ความรู้ทางกาย ๑ มโนวิญญาณ ความรู้ทางใจ ๑

ถาม วิญญาณ มีลักษณะ รส ปัจจุปปัญฐาน ปทัฏฐาน เป็นอย่างไร ?

ตอบ วิญญาณมีการรับรู้อารมณ์เป็นลักษณะ มีการไปถึงก่อนเจตสิกและกรรมรูปเป็น
รส (กิจ) มีการสืบต่อระหว่างภพเป็นปัจจุปปัญฐาน มีสังขารเป็นปทัฏฐาน

ถาม ที่ว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป นั้น หมายความว่าอย่างไร ?

ตอบ หมายความว่าวิญญาณเป็นพืชแห่งชีวิต คือนามรูปจะปฏิสนธิได้ ก็เพราะวิญ-
ญาณเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนการหว่านพืชลงในไร่นาที่มีน้ำ พืชย่อมจะงอกเป็นลำต้นขึ้น เมื่อ
กรรมอันเปรียบเหมือนไร่นามีอยู่ เมื่อวิญญาณอันเปรียบเหมือนพืช และต้นหาอันเปรียบเหมือน
น้ำหล่อเลี้ยงพืชมีอยู่ วิญญาณก็ย่อมจะประดิษฐานตั้งมั่น เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปคือให้นามรูป
ปฏิสนธิในภพใหม่ต่อไป

ถาม นามรูปหมายความว่าอย่างไร

ตอบ นาม หมายความว่าสิ่งที่เป็นามธรรม ๕ อย่าง คือ เวทนา สัญญา เจตนา
ผัสสะ มนสิการ หรือได้แก่นามขันธ์ ๓ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ รูป
หมายถึงรูปขันธ์ คือ มหาภูตรูปและอุปาทายรูป. ฉะนั้น นามรูป จึงได้แก่ ขันธ์ ๔ คือ รูปขันธ์
เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์

ถาม นามรูป มีลักษณะ รส ปัจจุปปัญฐาน ปทัฏฐาน เป็นอย่างไร ?

ตอบ นาม มีการโน้มไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีการประกอบกับจิตและเจตสิกด้วย
กันเป็นรส (กิจ) มีการแยกออกจากจิตไม่ได้เป็นปัจจุปปัญฐาน มีวิญญาณเป็นปทัฏฐาน รูปมี

การแตกหรือสลายอยู่เสมอเป็นลักษณะ มีการกระจายไปจากจิตได้เป็นรส (กิจ) มีความเป็น
อภัยกฤตเป็นปัจจุภูฏฐาน มีวิญญาณเป็นปทัฏฐาน.

ถาม ที่ว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสพายนะนั่นหมายความว่าอย่างไร ?

ตอบ หมายความว่า เมื่อมีนามขันธ์ และรูปขันธ์อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก
ลิ้น กาย ใจ จึงมีได้ ถ้านามรูปไม่มี อายตนะเหล่านั้นก็มีไม่ได้ ฉะนั้น จึงว่าเพราะนามรูปเป็น
ปัจจัยจึงมีสพายนะ

ถาม สพายนะ แปลว่าอย่างไร มีเท่าไร อะไรบ้าง ?

ตอบ สพายนะ แปลว่าที่ต่อหรือสิ่งสำหรับต่อมี ๖ อย่าง ได้แก่ อายตนะภายใน ๖
คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งต่อกับอายตนะภายนอก ๖ คือ ตา ต่อกับรูป (สี, แสง) หูต่อ
กับเสียง จมูกต่อกับกลิ่น ลิ้นต่อกับรส กายต่อกับสิ่งสัมผัส ใจต่อกับธรรมารมณ์.

ถาม สพายนะมีลักษณะ รส ปัจจุภูฏฐาน ปทัฏฐาน เป็นอย่างไร ?

ตอบ สพายนะมีลักษณะต่อกับรูปเป็นต้น มีการทำให้เห็นรูปเป็นต้นเป็นรส (กิจ)
มีความเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) และทวาร (ที่ผ่าน) ของวิญญาณเป็นปัจจุภูฏฐาน มีนามรูปเป็นปทัฏฐาน.

ถาม ที่ว่า เพราะสพายนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะนั่นหมายความว่าอย่างไร ?

ตอบ หมายความว่า เมื่ออายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กระทบกับ
อายตนะภายนอก มีรูปเป็นต้น แล้วเกิดวิญญาณขึ้น ผัสสะจึงมีได้ ถ้ายายตนะเหล่านี้ไม่มี ผัสสะ
ก็มีไม่ได้ ฉะนั้น จึงว่าเพราะสพายนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ.

ถาม ผัสสะแปลว่าอะไร มีเท่าไร อะไรบ้าง ?

ตอบ ผัสสะแปลว่าความสัมผัส คือ ความกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับ
อายตนะภายนอกและวิญญาณ ได้แก่ ความสัมผัส ๖ อย่าง คือ สัมผัสทางตา ๑ สัมผัสทางหู ๑
สัมผัสทางจมูก ๑ สัมผัสทางลิ้น ๑ สัมผัสทางกาย ๑ สัมผัสทางใจ ๑ ผัสสะแต่ละอย่างจะต้องมี
ธรรม ๓ อย่างมาประจวบกัน มาประจวบกัน เช่นสัมผัสทางตา จะต้องมธรรม ๓ อย่าง มาประจวบ
กันคือ (๑) จักขุประสาท (๒) รูป (สี, แสง) (๓) จักขุวิญญาณ ถ้าเป็นแต่เพียงจักขุประสาท
กระทบกับรูปเฉยๆ ยังไม่เกิดจักขุวิญญาณ ก็ยังไม่เป็นผัสสะ ผัสสะอื่นๆ ก็ทำนองเดียวกันนี้.

๔๗

ถาม ผัสสะ มีลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน ปทัฏฐาน เป็นอย่างไร ?

ตอบ ผัสสะมีการถูกต้องอารมณ์เป็นลักษณะ มีการทำให้จิตกับอารมณ์กระทบกัน เป็นรส (กิจ) มีการประจวบกันของวัตถุ (จักขุเป็นต้น) อารมณ์ (รูปเป็นต้น) และวิญญาณ (จักขุ วิญญาณเป็นต้น) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีสพายนะเป็นปทัฏฐาน.

ถาม ที่ว่า เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนานั้นหมายความว่าอย่างไร ?

ตอบ หมายความว่า เมื่อมีผัสสะ คือการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในภายนอก และวิญญาณ เวทนาจึงมี ถ้าไม่มีผัสสะ เวทนาจึงมีไม่ได้ กล่าวคือ คนเราจะมีความรู้สึก เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือรู้สึกเฉยๆ ได้ ก็เพราะได้เห็นรูป ฟังเสียง ได้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส หรือ มีอารมณ์ทางใจเกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ ถ้าปราศจากการเห็นรูปเป็นต้นแล้วความรู้สึก ต่างๆ ก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้นจึงว่าเพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา.

ถาม เวทนาแปลว่าอะไร มีเท่าไร อะไรบ้าง ?

ตอบ เวทนาแปลว่าความเสวยอารมณ์ คือความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือรู้สึก เฉยๆ ในเมื่อได้รับอารมณ์ ได้แก่ เวทนา ๖ อย่าง คือ เวทนาที่เกิดจากชีวหาสัมผัส ๑ เวทนา ที่เกิดจากโสคสัมผัส ๑ เวทนาที่เกิดจากฆานสัมผัส ๑ เวทนาที่เกิดจากชีวหาสัมผัส ๑ เวทนาที่ เกิดจากกายสัมผัส ๑ เวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัส ๑ หรือ ได้แก่เวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ความรู้- สึกเป็นสุข ๑ ทุกขเวทนา ความรู้สึกเป็นทุกข์ ๑ อทุกขมสุขเวทนา (อุเบกขาเวทนา) ความรู้- สึกไม่สุขไม่ทุกข์ (รู้สึกเฉยๆ) ๑

ถาม เวทนา มีลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน ปทัฏฐาน เป็นอย่างไร ?

ตอบ เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ มีการเสพรสแห่งอารมณ์เป็นรส (กิจ) มีสุขและทุกข์เป็นปัจจุปัฏฐาน มีผัสสะเป็นปทัฏฐาน

ถาม ที่ว่า เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหานั้น หมายความว่าอย่างไร ?

ตอบ หมายความว่า เมื่อเวทนามี ตัณหาจึงมี ถ้าเวทนาไม่มี ตัณหาจึงมีไม่ได้ เช่น สุขเวทนาทำให้เกิดตัณหา เพราะผู้มีสุขก็ต้องการสุขยิ่งๆ ขึ้นไปอีก ทุกข์เวทนาทำให้เกิดตัณหา

๔๘

เพราะผู้มีทุกข์ต้องการสุข ด้วยมีความเกลียดทุกข์ อุเบกขาเวทนาก็ทำให้เกิดตัณหา เพราะอุเบกขาเป็นความสงบภายใน คนจึงเข้าใจว่าเป็นสุขแล้วต้องการสุขยิ่งๆ ขึ้นไปอีก ฉะนั้น จึงว่า เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา

ถาม ตัณหาแปลว่าอะไร มีเท่าไร อะไรบ้าง ?

ตอบ ตัณหาแปลว่าความอยาก ได้แก่ความอยากในอารมณ์ต่างๆ ก็รูปเป็นต้น ตัณหานั้นมีหลายอย่าง เช่น ตัณหา ๓ คือ (๑) กามตัณหา ความอยากในกามคืออารมณ์ที่นำใคร (๒) ภวตัณหา ความอยากในอารมณ์ที่นำใครโดยประกอบด้วยสัสสตทัญญู อันได้แก่ความอยากของคนที่มีความเห็นผิดว่า อารมณ์หรือตนและ โลกเป็นของเที่ยงเป็นของยั่งยืนเสมอไป (๓) วิภวตัณหา ความอยากในอารมณ์ที่นำใคร โดยประกอบด้วยอจุจเฉททัญญู อันได้แก่ความอยากของคนที่มีความเห็นผิดว่า อารมณ์หรือตนและ โลกเป็นของสูญ

ถาม ตัณหานั้น มีลักษณะ รส ปัจจุปปิฏฐาน ปทัฏฐาน เป็นอย่างไร ?

ตอบ ตัณหา มีลักษณะเป็นเหตุแห่งทุกข์ มีการทำให้ผลิตเพลินในอารมณ์เป็นรส (กิจ) มีความไม่รู้จักอิมเป็นปัจจุปปิฏฐาน มีเวทนาเป็นปทัฏฐาน

ถาม ที่ว่า เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทานนั้น หมายความว่าอย่างไร ?

ตอบ หมายความว่า ความยึดมั่นถือมั่นต่างๆ นั้นมีตัณหาเป็นมูลฐาน คือ เมื่ออยากเมื่อต้องการ เมื่อรักจึงยึด จึงถือ ถ้าไม่อยาก ไม่ต้องการ ก็ไม่ยึด ไม่ถือ ไม่หวง ไม่ห่วง เพราะฉะนั้น จึงว่า เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน.

ถาม อุปาทานแปลว่าอะไร มีเท่าไร อะไรบ้าง ?

ตอบ อุปาทานแปลว่าความยึดมั่นถือมั่น อันได้แก่ความยึดมั่นถือมั่น ๔ อย่าง คือ (๑) กามุปาทาน ความยึดมั่น ถือมั่นในกามคุณารมณ์มีรูปเป็นต้น (๒) ทัญญูปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในความเห็นผิด เช่น เห็นว่า บุญไม่มี บาปไม่มีเป็นต้น (๓) สิลัพพอุปาทาน ความยึดมั่นในข้อวัตรปฏิบัติที่ผิด เช่น ถือกินอย่างสุนัข เชี่ยวอย่างโค เป็นต้น (๔) อตตวาอุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในอตตวาตะ คือถือว่ามีอัตตาในขั้น ๕ เป็นต้น.

ถาม อุปาทาน มีลักษณะ รส ปัจจุปปิฏฐาน ปทัฏฐาน เป็นอย่างไร ?

๔๕

ตอบ อุปาทานมีการยึดอารมณ์ไว้เป็นลักษณะ มีการไม่ยอมปล่อยวางอารมณ์เป็นรส (กิจ) มีความมักมากและความเห็นผิดเป็นปัจจุปัญฐาน มีตัณหาเป็นปทัฏฐาน.

ถาม ที่ว่า เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพนั้น หมายความว่าอย่างไร ?

ตอบ หมายความว่า เมื่อมีความยึดมั่น ก็ย่อมจะมีกรรมภพคือการทำบุญทำบาป เช่น เมื่อมีความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตน เป็นของตน เป็นของเนื่องด้วยตน โดยมีความรัก ความหวง ความห่วง ความเห็นผิด จึงมีการกระทำเพื่อสิ่งที่ตนยึดมั่นถือมั่นนั้น อุปาทานจึงเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมภพ และกรรมภพก็เป็นเหตุให้เกิดปัตติภพต่อไป ฉะนั้น จึงว่าเพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ.

ถาม ภพแปลว่าอะไร มีเท่าไร อะไรบ้าง ?

ตอบ ภพ ตามรูปศัพท์แปลว่า ความมี ความเป็น หมายถึงภาวะแห่งชีวิต คือความ มีขันธ ความเป็นขันธ หรือเป็นนาม เป็นรูป มีนาม มีรูป ภพนั้นมี ๓ อย่างคือ (๑) กามภพ ภพฝ่ายกามาวจรภูมิ คือ ภพที่ติดอยู่ในกาม มีมนุษย์เป็นต้น (๒) รูปภพ ภพฝ่ายรูปาวจร- ภูมิ คือภพที่ติดอยู่ในรูป ได้แก่ รูปพรหม (๓) อรูปภพ ภพฝ่ายอรูปาวจรภูมิ คือภพที่ ติดอยู่ในอรูป ได้แก่ อรูปพรหม. กล่าวโดยสังเขป ภพมี ๒ อย่าง คือ กรรมภพ ภพคือกรรม ๑ อุปปัตติภพ ภพคือขันธ ๑

ถาม ภพ มีลักษณะ รส ปัจจุปัญฐาน ปทัฏฐาน เป็นอย่างไร ?

ตอบ กรรมภพ มีการกระทำเป็นลักษณะ มีการทำให้เกิดขันธเป็นรส (กิจ) มี กุศลและอกุศลเป็นปัจจุปัญฐาน มีอุปาทานเป็นปทัฏฐาน. อุปปัตติภพ ความเป็นผลของกรรม เป็นลักษณะ มีการเกิดขึ้นเป็นรส (กิจ) มีอภัยกถุเป็นปัจจุปัญฐาน มีอุปาทาน (หรือกรรม- ภพ) เป็นปทัฏฐาน.

ถาม ที่ว่า เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ นั้นหมายความว่าอย่างไร ?

ตอบ หมายความว่า กรรมภพเป็นเหตุให้เกิดชาติ คือ ให้ขันธปรากฏขึ้นเปรียบ เหมือนไร่นาที่ทำให้พืชงอกเป็นลำต้นขึ้นฉะนั้น กรรมเปรียบเหมือนไร่นา ถ้าไร่นาดี พืชก็ งาม ถ้าไร่นาไม่ดี พืชก็ไม่งาม ปุถุสนธิวิญญานที่ยึดกรรมเป็นอารมณ์เปรียบเหมือนพืชที่หวาน

๕๐

ลงในไรรู้ว่า ค้นหาเปรียบเหมือนน้ำหล่อเลี้ยงพืช เมื่อวิญญูณยี่ดกรรมเป็นอารมณ์กรรมก็ทำให้
ปฏิบัติ คือทำให้มีชาติ มีการเกิดขึ้นในภพใหม่ต่อไป ถ้ากรรมดีก็ให้ผลดี กรรมชั่วก็ให้ผลชั่ว
พึงเห็นเช่นคนเรามีดีบ้าง เลวบ้าง สวยบ้าง ไม่สวยบ้าง เป็นต้น นั่นเป็นเพราะกรรมหรือ
กรรมภพนั่นเอง ฉะนั้น จึงว่า เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ.

ถาม ชาติ แปลว่าอะไร มีเท่าไร อะไรบ้าง ?

ตอบ ชาติ แปลว่าความเกิด ว่าโดยสมมติได้แก่ความเกิดของสัตว์ โดยปรมาตต
ได้แก่ความปรากฏของขันธ คือความเกิดขึ้นครั้งแรกของขันธ กล่าวโดยขันธ ชาตินั้นมี ๒ อย่าง
คือ รูปชาติ ความเกิดของรูปขันธ ๑ อรูปชาติ ความเกิดของนามขันธ ๑

ถาม ชาติ มีลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทัฏฐาน เป็นอย่างไร ?

ตอบ ชาติ มีความเกิดขึ้นครั้งแรกในภพนั้นๆ เป็นลักษณะ มีการมอขันธ์ให้
สัตว์เป็นรส (กิจ) มีการโผล่จากอดีตภพมาปรากฏในปัจจุบันภพเป็นปัจจุปฏิฐานหรือมีความเป็น
สภาพเต็มไปด้วยทุกข์เป็นปัจจุปฏิฐาน มีกรรมภพเป็นปทัฏฐาน

ถาม ที่ว่า เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะนั้นหมายความว่าอย่างไร ?

ตอบ หมายความว่า เมื่อมีเกิดจึงมีแก่และมีตาย ถ้าไม่เกิดก็ไม่แก่และไม่ตาย เมื่อ
เกิดแล้วก็ต้องแก่และต้องตายอย่างแน่นอน ฉะนั้นจึงว่า เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะ

ถาม ชรามรณะแปลว่าอะไร มีเท่าไร อะไรบ้าง ?

ตอบ ชรา แปลว่าความแก่ โดยสมมติได้แก่ความเต่าความคร่ำคร่าของสัตว์ โดย
ปรมาตต ได้แก่ความสูงอมของอินทรีย์ มีตา หู เป็นต้น กล่าวโดยขันธชรา นั้นมี ๒ อย่าง
คือ รูปชรา ความแก่ของรูปขันธ ๑ อรูปชรา ความแก่ของนามขันธ ๑

มรณะ แปลว่าความตาย ความจุติ (ของสัตว์) ความทำลายขันธ ความตัดขาดแห่ง
ชีวิตินทรีย์. กล่าวโดยขันธ มรณะนั้นมี ๒ อย่าง คือ รูปมรณะ ความตายของรูปขันธ ๑
อรูปมรณะ ความตายของนามขันธ ๑

ถาม ชรามรณะ มีลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทัฏฐาน เป็นอย่างไร ?

ตอบ ชรา มีความสูงอมของขันธเป็นลักษณะ มีการจุตลาคชีวิตเข้าไปหาความตาย
เป็นรส (กิจ) มีความเสื่อมวัยเป็นปัจจุปฏิฐาน มีชาติเป็นปทัฏฐาน

๕๑

มรณะ มีความเคลื่อนไหวจากภพเป็นลักษณะ มีการทำให้พราจจากภพ ย้ายจากคติที่เกิด เป็นปัจจุบันปฏิฐาน มีชาติ (หรือชรา) เป็นปทัฏฐาน

ถาม ที่ว่าชาติมีความตายเป็นที่สุดนั้นหมายความว่าอย่างไร ?

ตอบ หมายความว่า ชีวิตที่หมุนไปตามกฎเกณฑ์ของปฏิจสมุปบาททางหนึ่งๆ นั้น เริ่มต้นที่ อวิชชา และสิ้นสุดลงที่ ชรามรณะ แต่เมื่อชีวิตดำเนินไปถึงจุดมรณะแล้ว ถ้าตัด อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ ยังไม่ขาด คือยังมีกิเลสและกรรมอยู่ ชีวิตก็จะปฏิสนธิต่อไปอีก และอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ ฯลฯ เพราะชาติ เป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะ...

ถาม ตามหลักปฏิจสมุปบาท ทำบุญก็เป็นมิจฉาปฏิบัติทำ คือข้อปฏิบัติผิด ทำบาป ก็เป็นมิจฉาปฏิบัติทำ เมื่อเป็นอย่างนี้จะให้ทำอะไร ?

ตอบ ให้ทำบุญนั่นเอง แต่ต้องทำให้เป็น คือต้องทำบุญเพื่อละกิเลส ไม่ใช่ทำเพื่อ พอกพูนกิเลส ต้องทำบุญเพื่อละบุญและบาป ไม่คิดในบุญ ทำบุญอย่างปรารถนา काम ภพ รูปภพ อรูปภพ ให้ปรารถนาไปพระนิพพานเลยทีเดียว จึงจะเป็นสัมมาปฏิบัติทำ คือข้อปฏิบัติถูก เปรียบ เหมือนเราโดยสารเรือ เราต้องมุ่งไปสู่ฝั่งข้างโน้นคือพระนิพพาน เมื่อไปถึงพระนิพพานแล้ว ก็ต้องทิ้งบุญ ละบุญ เหมือนโดยสารเรือไปถึงฝั่งที่ตนต้องการแล้ว ก็ต้องจากเรือขึ้นสู่ฝั่ง ไม่นั่งอยู่ในเรือต่อไปอีก แต่ที่ว่าทิ้งบุญ หรือละบุญนี้ไม่หมายความว่าไม่ทำบุญเสียเลย เช่นพระอรหันต์ ท่านก็ทำบุญเหมือนกัน แต่ไม่ทำด้วยอำนาจกิเลส การกระทำของท่านจึงเป็นเพียงกิริยา เท่านั้น...

ถาม การทำบุญเพื่อละกิเลส หรือเพื่อละบุญและบาปเพื่อออกจากทุกข์ จากวงเวียนของภวัฏจักรนั้น ว่าโดยย่อจะต้องทำอย่างไร ?

ตอบ ต้องปฏิบัติตามมรรค ๘ หรือเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อทำให้มีศีลสมาธิ ปัญญาสมบูรณ์ จากวงเวียนของภวัฏจักร ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดในสงสารต่อไป

ถาม การเจริญวิปัสสนากรรมฐานคือทำอย่างไร ?

ตอบ คือการเจริญภาวนาโดยใช้สติกำหนดนามรูปเป็นอารมณ์ แล้วพิจารณาให้เห็น เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ให้เกิดดวงปัญญา คือ มรรคญาณ เพื่อประหารกิเลสให้เด็ดขาด

๕๒

ถาม จะทำอย่างไรจึงกำหนดรูปร่างรูปได้ถูกต้อง ?

ตอบ เบื้องต้น ต้องศึกษาให้รู้จักภูมิของวิปัสสนา คือขั้น อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ ปฏิจสมุขบาท และอริยสัจ ๔ ให้เข้าใจ แล้วลงมือปฏิบัติ โดยพยายามภาวนาให้เกิดสมาธิ เมื่อเข้าใจเป็นสมาธิแล้ว ปัญญา ก็จะเกิดขึ้น จะกำหนดรูปร่างรูปได้ถูกต้อง

ถาม ถ้าไม่ศึกษา จะลงมือปฏิบัติเลยทีเดียว จะได้หรือไม่ ?

ตอบ จะลงมือปฏิบัติเลยทีเดียวก็น่าจะได้ แต่ต้องมีครู มีอาจารย์แนะนำพอเป็นแนวทาง ก่อน ถ้าปราศจากการแนะนำหรือการศึกษาเลยทีเดียว การปฏิบัติอาจผิดพลาดได้

ถาม จะปฏิบัติในสำนักไหนจึงจะได้ผล ?

ตอบ สำนักไหนก็ได้ ข้อสำคัญสำนักนั้นจะต้องมีแนวการสอนให้รู้จักภูมิของวิปัสสนา ดังกล่าวแล้ว จะต้องปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรม คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรค ๘ ทั้งตัวเองจะต้องตั้งใจจริง ต้องปฏิบัติจริง จึงจะได้ผลตามความมุ่งหมาย.

เมื่อท่านศึกษาปฏิจกสมุปปาท โดยสังเขปจบลงแล้ว ขอให้ท่านทดสอบความรู้ความเข้าใจของท่านด้วย โดยพยายามอ่าน พยายามศึกษา พิจารณาพระพุทธพจน์ในสูตรต่อไปนี้ ถ้าท่านเข้าใจดี ก็แสดงว่าท่านมีความเข้าใจเรื่องปฏิจกสมุปปาทและมีความรู้เรื่องพระพุทธศาสนาพอสมควร แต่ถ้าอ่านเท่าไรก็ยังไม่เข้าใจ ก็แสดงว่าความรู้ความเข้าใจของท่านยังอ่อนอยู่ ควรพยายามศึกษาต่อไป โดยพยายามอ่านเรื่องปฏิจกสมุปปาทนี้ให้จบหลายๆ ครั้ง และขอให้ท่านอ่านด้วยใจเป็นสมาธิ ให้มีสติสัมปชัญญะอยู่เสมอ ท่านจะได้รับความรู้ ความเข้าใจเพิ่มขึ้นเสมอ สูตรที่จะนำมาเป็นแบบทดสอบความรู้นั้นมีดังต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย ก่อนที่เราจะได้ตรัสรู้ คือเมื่อเรายังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ยังมิได้ตรัสรู้นั้น เราได้เคยคิดว่า "สัตว์โลกนี้ ต้องลำบากลำเค็ญจริง ย่อมเกิด แก่ ตาย จูติ (เคลื่อนจากภพ) และอุบัติ (บังเกิด) แต่ไม่รู้จักทางไปให้พ้นทุกข์คือชรามรณะนี้ เมื่อไรเล่าทางออกไปให้พ้นทุกข์คือชรามรณะนี้จึงจักปรากฏขึ้น ?" ภิกษุทั้งหลาย เราคิดต่อไปว่า "เพราะมีอะไรเล่า ชรามรณะจึงมีได้ ? เพราะอะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี ?" ภิกษุทั้งหลาย เพราะเรามีโยนิโสมนสิการ คือตั้งใจพิจารณาโดยถี่ถ้วน เราจึงรู้จึงเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยปัญญาว่า "เมื่อมีชาตินั้นเอง ชรามรณะจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะ" ภิกษุทั้งหลาย เราคิดต่อไปว่า "เพราะมีอะไรเล่า ชาติจึงมี ?...เพราะมีอะไรเล่า ภพ...อุปทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สพายนะ...นามรูป...วิญญานจึงมี...เพราะมีอะไรเล่าสังขารจึงมี ? เพราะอะไรเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ?" ภิกษุทั้งหลาย เพราะเรามีโยนิโสมนสิการ คือตั้งใจพิจารณาโดยถี่ถ้วน เราจึงรู้จึงเข้าใจแจ่มแจ้งว่า "เมื่อมีวิชชาที่นั่นแล สังขารจึงมี เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร" เรื่องนี้จึง

เป็นอันว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะ
วิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสพายตนะ เพราะสพายตนะเป็นปัจจัย
จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหา
เป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะ
ชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะ จีมีความ โศก ความร่ำไรร่ำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ
ความคับแค้นใจของทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการดังกล่าวมานี้ ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม
ทั้งหลายที่เรายังไม่เคยได้ยิน ได้ฟังมาก่อนว่า กองทุกข์ทั้งมวลนี้เกิดขึ้นแล้วเกิดขึ้นอีก ดังกล่าวนี้
ดวงตา ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง ได้เกิดขึ้นแก่เราแล้ว (คือเราได้มองเห็นทะเลลูปรู โปรงแล้ว)

ภิกษุทั้งหลาย เราเคยคิดว่า "เมื่อไม่มีอะไรเล่า จึงจะไม่มีชรามรณะ ? เพราะอะไร
ดับเล่า ชรามรณะจึงจะดับ ?" ภิกษุทั้งหลาย เพราะเรามีโยนิโสมนสิการ คือตั้งใจพิจารณา
โดยถี่ถ้วน เราจึงรู้จึงเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยปัญญาว่า "เมื่อชาติไม่มีชรามรณะก็ไม่มี เพราะชาติ
ดับ ชรามรณะจึงดับ" ภิกษุทั้งหลาย เราคิดต่อไปว่า "เมื่อไม่มีอะไรเล่า ชาติจึงจะไม่มี ?
เพราะอะไรดับเล่า ชาติจึงจะดับ...เมื่อไม่มีอะไรเล่า ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...
ผัสสะ...สพายตนะ...นามรูป วิญญาณจึงจะไม่มี?...เมื่อไม่มีอะไรเล่า สังขารจึงจะไม่มี ? เพราะ
อะไรดับเล่า สังขารจึงจะดับ ?" ภิกษุทั้งหลาย เพราะเรามีโยนิโสมนสิการ คือตั้งใจพิจารณา
โดยถี่ถ้วน เราจึงรู้จึงเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยปัญญาว่า "เมื่ออวิชาไม่มี สังขารจึงไม่มี เพราะอวิชา
ดับ สังขารจึงดับ" เรื่องนี้จึงเป็นอันว่า เพราะอวิชาดับ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณ
จึงดับ ฯลฯ เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ ความ โศก ความร่ำไรร่ำพัน ความทุกข์กาย ความ
ทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ จึงดับ. ภิกษุทั้งหลาย ในธรรมทั้งหลายที่เรายังไม่เคยได้ยิน ได้ฟังมาก่อน
ว่ากองทุกข์ทั้งมวลนี้จะดับสลายไปโดยอาการดังกล่าวนี้ ดวงตา ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่างได้
เกิดขึ้นแก่เราแล้ว

○
ครั้งหนึ่ง พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่พระเชตวันมหาวิหาร อารามของท่านอนาถบิณฑิก-
เศรษฐี ใกล้กรุงสาวัตถี ครั้งนั้นพระองค์ได้ทรงแสดงธรรมโปรดภิกษุสงฆ์ว่า "ภิกษุทั้งหลาย
เพราะอวิชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ ฯลฯ เพราะชาติเป็น

๕๕

ปัจฉิมจึงมีชรามรณะ กองทุกข์ทั้งมวลนี้เกิดขึ้นด้วยประการดังกล่าวนี้" ครั้งนั้น ภิกษุผู้มีชื่อรูปหนึ่งจึงทูลถามพระองค์ว่า "ชรามรณะเป็นอย่างไร ? และชรามรณะนี้เป็นของใคร ?" พระพุทธองค์จึงตรัสว่าปัญหานี้ไม่เหมาะสม แล้วทรงชี้แจงต่อไปว่าภิกษุผู้ใดกล่าวว่า "ชรามรณะเป็นอย่างไร ? และชรามรณะนี้เป็นของใคร ? หรือ ผู้ใดกล่าวว่า "ชรามรณะเป็นเรื่องอื่นเจ้าของชรามรณะนี่ก็เป็นคนอื่น" คำกล่าวทั้งสองของผู้นั้น ใจความเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น. ภิกษุ เมื่อมีความเห็นผิดว่า "ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น" การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ก็ไม่เป็นผล ภิกษุ เมื่อมีความเห็นผิดว่า "ชีพเป็นอย่างหนึ่ง สรีระเป็นอีกอย่างหนึ่ง" การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ก็ไม่เป็นผล. ภิกษุ เราตถาคตแสดงธรรมเป็นกลางๆ ไม่ข้องแหวะที่สุดโต่งทั้งสองอย่างนั้น คือเราตถาคตแสดงว่าเพราะชาติเป็นปัจฉิม จึงมีชรามรณะ...

"ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สพายตนะ...นามรูป...วิญญาณ...สังขาร...อวิชชา เป็นอย่างไร ? อวิชชานี้เป็นของใคร ?" พระพุทธองค์ตรัสว่าปัญหานี้ไม่เหมาะสม แล้วทรงชี้แจงต่อไปว่า ภิกษุ ผู้ใดกล่าวว่า "อวิชชาเป็นอย่างไร ? และอวิชชานี้เป็นของใคร ?" หรือผู้ใดกล่าวว่า "อวิชชาเป็นอย่างอื่น เจ้าของของอวิชชานี้ก็เป็นคนอื่น" คำกล่าวทั้งสองของผู้นั้น ใจความเป็นอันเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น. ภิกษุ เมื่อมีความเห็นผิดว่า "ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น" การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ก็ไม่เป็นผล. ภิกษุ เมื่อมีความเห็นผิดว่า "ชีพเป็นอย่างหนึ่ง สรีระเป็นอีกอย่างหนึ่ง" การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ก็ไม่เป็นผล. ภิกษุ เราตถาคตแสดงธรรมเป็นกลางๆ ไม่ข้องแหวะกับที่สุดโต่งทั้งสองอย่างนั้น คือเราตถาคตแสดงว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจฉิมจึงมีสังขาร.

ภิกษุ เพราะอวิชชาดับไปโดยสิ้นเชิงด้วยวิราคะ (มรรค) แล้วความเห็นที่เป็นข้าศึก ความเห็นที่บิดเบือน ความเห็นที่เรวอนอย่างใดอย่างหนึ่งว่า ชรามรณะเป็นอย่างไร ? ชรามรณะนี้เป็นของใคร ? ดังนี้ก็ดี ว่า ชรามรณะเป็นอันอื่น เจ้าของชรามรณะนี่ก็เป็นคนอื่น ดังนี้ก็ดี ว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สพายตนะ...นามรูป...วิญญาณ...สังขารเป็นอย่างไร ? สังขารนี้เป็นของใคร ? ดังนี้ก็ดี ว่า สังขารเป็นอันอื่น เจ้าของสังขารก็เป็นคนอื่นดังนี้ก็ดี ว่า ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น ดังนี้ก็ดีว่า ชีพเป็นอันอื่น สรีระเป็นอันอื่น

๕๖

ดังนี้ก็ดี ความเห็นผิดที่ว่ามาทั้งหมดนั้น จึงเป็นอันละได้ ตัดมูลรากได้ ทำให้เป็นเหมือนตาล
ยอดด้วน ทำให้มีต่อไปไม่ได้ ไม่มีทางจะเกิดขึ้นอีกต่อไปอย่างแน่นอน

๑

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อน้ำมหาสมุทรขึ้น ก็ย่อมทำให้แม่น้ำใหญ่ขึ้นด้วย เมื่อแม่น้ำใหญ่
ขึ้น ก็ย่อมทำให้แม่น้ำน้อยขึ้นด้วย เมื่อแม่น้ำน้อยขึ้น ก็ย่อมทำให้บึงขึ้นด้วย เมื่อบึงขึ้นก็ย่อมทำ
ให้หนองขึ้นด้วย ภิกษุทั้งหลาย เมื่อวิชาเจริญขึ้น ก็ย่อมทำให้สังขารเจริญขึ้น เมื่อสังขาร
เจริญขึ้น ก็ทำให้วิญญาณเจริญขึ้น เมื่อวิญญาณเจริญขึ้น ก็ย่อมทำให้นามรูปเจริญขึ้น เมื่อนาม
รูปเจริญขึ้น ก็ย่อมทำให้สพายนะเจริญขึ้น เมื่อสพายนะเจริญขึ้น ก็ย่อมทำให้ผัสสะเจริญขึ้น
เมื่อผัสสะเจริญขึ้นก็ย่อมทำให้เวทนาเจริญขึ้น เมื่อเวทนาเจริญขึ้น ก็ย่อมทำให้ตัณหาเจริญขึ้น
เมื่อตัณหาเจริญขึ้น ก็ย่อมทำให้อุปาทานเจริญขึ้น เมื่ออุปาทานเจริญขึ้น ก็ย่อมทำให้ภพเจริญขึ้น
เมื่อภพเจริญขึ้น ก็ย่อมทำให้ชาติเจริญขึ้น เมื่อชาติเจริญขึ้น ก็ย่อมทำให้ชรามรณะเจริญขึ้น
ฉนั้น

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อน้ำมหาสมุทรลดลง ก็ย่อมทำให้แม่น้ำใหญ่ลดลง เมื่อแม่น้ำใหญ่
ลดลง ก็ย่อมทำให้แม่น้ำน้อยลดลง เมื่อแม่น้ำลดลง ก็ย่อมทำให้บึงลดลง เมื่อบึงลดลงก็ย่อม
ทำให้นองลดลงด้วย ภิกษุทั้งหลาย เมื่อวิชาหมดไปก็ย่อมทำให้สังขารหมดไปด้วย เมื่อ
สังขารหมดไป ก็ย่อมทำให้วิญญาณหมดไป ฯลฯ เมื่อภพหมดไป ก็ย่อมทำให้ชาติหมดไป
เมื่อชาติหมดไป ก็ย่อมทำให้ชรามรณะหมดไปด้วยฉนั้น

๒

ครั้งหนึ่ง พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่พระเชตวันมหาวิหาร อารามของท่านอนาถบิณฑ
ติกเศรษฐี ใกล้กรุงสาวัตถี ครั้งนั้นพระพุทธองค์ได้ทรงแสดงธรรม โปรดภิกษุสงฆ์ว่า ภิกษุ
ทั้งหลาย ภิกษุพินิจพิจารณาโดยอาการอย่างไร จึงจะชื่อว่า พินิจพิจารณาเพื่อความสิ้นทุกข์
โดยชอบอย่างสิ้นเชิง ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เมื่อพินิจพิจารณา มาพิจารณา
ดูว่า ความทุกข์ต่างๆ มากมายหลายประการ ซึ่งชรามรณะที่เกิดขึ้นใน โลกนี้มีอะไรเป็นต้นเค้า
มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นต้นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ? เพราะอะไรมี จึงมีชรา
มรณะ ? เพราะไม่มีอะไร ชรามรณะจึงจะไม่มี ? เมื่อภิกษุนั้นพินิจพิจารณาอยู่อย่างนั้น ย่อม

๑. ตี. นิตาน. ๑๖/๗๒-๗๓

๒. ตี. นิตาน. ๑๖/๑๔๔-๕

๕๗

จะรู้ชัดอย่างนี้ว่า ความทุกข์ต่างๆ มากมายหลายประการ คือชรามรณะที่เกิดขึ้นในโลกนี้ มีชาติเป็นต้นเค้า มีชาติเป็นเหตุเกิด มีชาติเป็นต้นกำเนิด มีชาติเป็นแดนเกิดเพราะมีชาติ จึงมีชรามรณะ เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะก็ไม่มี ภิกษุนี้ย่อมรู้จักชรามรณะ รู้จักเหตุเกิดชรามรณะ รู้จักที่ดับชรามรณะ แล้วรู้จักข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึงที่ดับชรามรณะ โดยแจ่มแจ้ง ทั้งเป็นผู้ปฏิบัติ เป็นผู้ประพฤดิธรรมสมควรแก่ธรรมตามที่รู้นั้น ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้ เราตถาคตเรียกว่า ผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์ เพื่อดับชรามรณะโดยชอบอย่างสิ้นเชิง

อีกประการหนึ่ง เมื่อจะวินิจฉัยพิจารณา มาพิจารณาว่าภพนี้มีอะไรเป็นต้นเค้า มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นต้นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ? เพราะมีอะไร จึงมีชาติ ? เพราะไม่มีอะไร ชาติจึงจะไม่มี ? เมื่อภิกษุนี้วินิจฉัยพิจารณาอยู่อย่างนั้น ย่อมจะรู้ชัดอย่างนี้ว่า ชาติมีภพเป็นต้นเค้า มีภพเป็นเหตุเกิด มีภพเป็นต้นกำเนิด มีภพเป็นแดนเกิด ภิกษุนี้ย่อมรู้จักชาติ รู้จักเหตุเกิดชาติ รู้จักที่ตั้งชาติ รู้จักปฏิบัติที่จะทำให้ถึงที่ดับชาติ โดยแจ่มแจ้ง ทั้งเป็นผู้ปฏิบัติ เป็นผู้ประพฤดิธรรมสมควรแก่ธรรมตามที่รู้นั้น ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้ เราตถาคตเรียกว่า เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์ เพื่อความดับชาติโดยชอบอย่างสิ้นเชิง

อีกประการหนึ่ง เมื่อจะวินิจฉัยพิจารณา มาพิจารณาว่าภพนี้มีอะไรเป็นต้นเค้า... อุกาถานนี้มีอะไรเป็นต้นเค้า... ตัณหานี้มีอะไรเป็นต้นเค้า... เวทนานี้มีอะไรเป็นต้นเค้า... ศัสสะนี้มีอะไรเป็นต้นเค้า... สฬายตนะนี้มีอะไรเป็นต้นเค้า... นามรูปนี้มีอะไรเป็นต้นเค้า... วิญญาณนี้มีอะไรเป็นต้นเค้า... สังขารนี้มีอะไรเป็นต้นเค้า มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นต้นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด เพราะมีอะไรจึงมีสังขาร เพราะไม่มีอะไร สังขารจึงไม่มี เมื่อภิกษุนี้พิจารณาอยู่อย่างนั้น ย่อมจะรู้ชัดอย่างนี้ว่า สังขารมีอวิชชาเป็นต้นเค้า มีอวิชชาเป็นเหตุเกิด มีอวิชชาเป็นต้นกำเนิด มีอวิชชาเป็นแดนเกิด เพราะมีอวิชชา สังขารจึงมี เมื่อไม่มีอวิชชา สังขารก็ไม่มี ภิกษุนี้ย่อมรู้จักสังขาร รู้จักเหตุเกิดสังขาร รู้จักที่ดับสังขาร รู้จักข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึงที่ดับสังขาร โดยแจ่มแจ้ง ทั้งเป็นผู้ปฏิบัติเป็นผู้ประพฤดิธรรมสมควรแก่ธรรมตามที่รู้นั้น ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้ เราตถาคตเรียกว่า เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์ เพื่อความดับสังขารโดยชอบอย่างสิ้นเชิง

ภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลผู้มีวิชา ถ้าประกอบบุญญาภิสังขาร วิญญาณก็จะเข้าถึงบุญ ถ้าประกอบอบุญญาภิสังขาร วิญญาณก็จะเข้าถึงบาป ถ้าประกอบสังขารที่เป็นอเนนุชา วิญญาณก็จะเข้าถึงอเนนุชา ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ภิกษุละอวิชาได้แล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว ภิกษุนั้นย่อมไม่ประกอบบุญญาภิสังขาร (ไม่ทำบุญ) ไม่ประกอบอบุญญาภิสังขาร (ไม่ทำบาป) ทั้งไม่ประกอบอเนนุชาภิสังขาร (ไม่ทำรูปาวจรกุศล) เพราะสารถอวิชาเสียได้ เพราะมีวิชาเกิดขึ้น เมื่อไม่ประกอบสังขาร เมื่อไม่คิดอ่านจะทำอะไร ก็ย่อมไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก เมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่น ก็ไม่สะดุ้งไม่คั่นรน เมื่อไม่สะดุ้งไม่คั่นรน ก็ย่อมปรินิพพานเฉพาะคน ย่อมรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จ แล้วกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มีได้มี...

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นเป็นอย่างไร ? ภิกษุผู้เป็นพระจีณาสพ (อรหันต์) จะพึงประกอบบุญญาภิสังขาร อนุญญาภิสังขาร หรืออเนนุชาภิสังขารบ้างหรือไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า

เมื่อสังขารไม่มี เพราะสังขารดับไปโดยสิ้นเชิงแล้ว วิญญาณจะปรากฏบ้างหรือไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า

เมื่อวิญญาณไม่มี เพราะวิญญาณดับไปโดยสิ้นเชิงแล้ว นามรูปจะปรากฏบ้างหรือไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า

เมื่อนามรูปไม่มี เพราะนามรูปดับไปโดยสิ้นเชิงแล้ว สฬายตนะจะปรากฏบ้างหรือไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า

เมื่อสฬายตนะไม่มี เพราะสฬายตนะดับไปโดยสิ้นเชิงแล้ว ผัสสะจะปรากฏบ้างหรือไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า

เมื่อผัสสะไม่มี เพราะผัสสะดับไปโดยสิ้นเชิงแล้ว เวทนาจะปรากฏบ้างหรือไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า

เมื่อเวทนาไม่มี เพราะเวทนาดับไปโดยสิ้นเชิงแล้ว ตัณหาจะปรากฏบ้างหรือไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า

๕๘

เมื่อค้นหาไม่มี เพราะค้นหาดับไปโดยสิ้นเชิงแล้ว อุปาทานจะปรากฏบ้างหรือ ?
ไม่เป็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า

เมื่ออุปาทานไม่มี เพราะอุปาทานดับไปโดยสิ้นเชิงแล้ว ภาจะปรากฏบ้างหรือ ?
ไม่เป็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า

เมื่อภพไม่มี เพราะภพดับไปโดยสิ้นเชิงแล้ว ชาติจะปรากฏบ้างหรือ ? ไม่เป็นอย่าง
นั้น พระเจ้าข้า

ก็หรือว่า เมื่อชาติไม่มี เพราะชาติดับไปโดยสิ้นเชิงแล้ว ชรามณะจะพึงปรารถนาบ้าง
หรือ ? ไม่เป็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า

ดีแล้ว ชอบแล้ว ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงสำคัญจงเชื่อความข้อนั้น โดยอาการอย่าง
นั้นเถิด พวกเธอจงน้อมใจไปสู่ข้อนั้นอย่างนั้นเถิด จงหมดความสงสัย หมดความลังเลใจในข้อ
นั้นเถิด นั่นเป็นที่สุดแห่งทุกข์

๐

ครั้งหนึ่ง พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่พระเชตวันมหาวิหารอารามของอนาถปิณฑิก
เศรษฐี ครั้งนั้น พระองค์ได้ทรงแสดงธรรมโปรดภิกษุสงฆ์ว่า ภิกษุทั้งหลาย ! ปุถุชนผู้มีได้
ระดับ (ไม่ได้ศึกษาและปฏิบัติ) จะพึงเบื่อหน่าย จะพึงคลายกำหนดในร่างกายอันเป็นที่ประชุม
มหาภูตรูป ๔ นี้ ได้บ้าง จะพึงสลัดทิ้งได้บ้าง ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร ? ภิกษุทั้งหลาย !
เพราะเหตุว่าความเจริญเติบโต ความเสื่อม ความคงอยู่ ความทอดทิ้งไปก็ดี ของร่างกายนี้ ยัง
ปรากฏเห็นอยู่ ฉะนั้น ปุถุชนผู้มีได้ระดับจึงเบื่อหน่ายคลายกำหนดในร่างกายอันเป็นที่ประชุม
แห่งมหาภูตรูป ๔ นั้น ได้บ้าง พึงสลัดทิ้งได้บ้าง ภิกษุทั้งหลาย ! แต่สิ่งที่เรียกกันว่า จิต บ้าง
มโน บ้าง วิญญาณ บ้างนั้น ปุถุชนผู้มีได้ระดับ ไม่สามารถเบื่อหน่าย ไม่สามารถคลายกำหนด
ไม่อาจสลัดทิ้งได้เลย ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร ? ภิกษุทั้งหลาย เป็นเพราะเหตุว่า ปุถุชนผู้มีได้
ระดับ ได้ติดใจยึดถือมั่นสิ่งนั้น มาเป็นเวลานานแล้วว่า นั่นเป็นของเรา นั่นเป็นตัวตนของ
เรา ฉะนั้น ปุถุชนมิได้ระดับ จึงไม่สามารถเบื่อหน่าย ไม่สามารถคลายกำหนด ไม่สามารถสลัด
ทิ้งสิ่งนั้นได้

ภิกษุทั้งหลาย ! ที่ปุถุชนจะพึงไปยึดร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตรูป ๔ นี้ว่า
เป็นตัวเป็นตนก็ยิ่งดีกว่า แต่จะไปยึดจิตว่าเป็นตัวเป็นตนนั้น ไม่ชอบเลย ข้อนั้นเป็นเพราะ

๖๐

เหตุไร ? ภิภุทั้งหลาย ! เป็นเพราะว่า ร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตรูป ๔ นี้ ปรากฏว่าดำรงอยู่ได้ถึงปีหนึ่งบ้าง สองปีบ้าง สามปีบ้าง สี่ปีบ้าง ห้าปีบ้าง สิบปีบ้าง ยี่สิบปีบ้าง สามสิบปีบ้าง สี่สิบปีบ้าง ห้าสิบปีบ้าง ร้อยปีบ้าง เกินกว่าร้อยปีบ้าง แต่สิ่งที่เรียกกันว่า จิต บ้าง มโน บ้าง วิญญาณ บ้างนี้ ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป ทั้งกลางคืนและกลางวัน

ภิภุทั้งหลาย ! สิ่งที่เกี่ยวข้องอยู่ในป่าใหญ่ไพโรพนา ย่อมจับกิ่งไม้โหนไป แล้ววางกิ่งนั้น ไปคว้างกิ่งใหม่ วางกิ่งนั้นแล้วไปจับกิ่งอื่น วางกิ่งนั้นแล้วคว้างกิ่งใหม่ต่อไป ฉันทใด ภิภุทั้งหลาย สิ่งที่เรียกกันว่า จิต บ้าง มโน บ้าง วิญญาณ บ้างนี้ ก็เป็นฉันทนั้นเหมือนกัน ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป ทั้งกลางวันและกลางคืน

ภิภุทั้งหลาย ! อริยสาวกผู้ใดสดดับแล้ว (ได้รับการศึกษาอบรมดีแล้ว) ย่อมใส่ใจโดยแยกกายด้วยดี ถึงปฏิจักษุสมบัติ ในเรื่องนั้นว่า เพราะเหตุดังนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ กล่าวคือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะ และมีความ โศก ความรำไรราพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการอย่างนี้ อนึ่ง เพราะอวิชชาดับไปโดยสิ้นเชิงด้วย วิราชธรรม (มรรค) สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมดับไปด้วยประการอย่างนี้

ภิภุทั้งหลาย เมื่ออริยสาวกมาพิจารณาเห็นอย่างนี้ จึงยอมเบือนายในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อเบือนายก็ยอมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้วก็ยอมเกิดญาณหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกมิได้มี

๐

ครั้งหนึ่ง พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมโปรดพระอานนทเถระ ว่าอานนท์ เราตถาคต
กล่าวว่า สุขและทุกข์เป็นของอาศัยเหตุเกิดขึ้น อาศัยอะไรเกิดขึ้น ? อาศัยผัสสะเกิดขึ้น อานนท์ !
เมื่อกายมีอยู่ สุขและทุกข์อันเป็นภายในจึงเกิดขึ้นเพราะเหตุแห่งความจงใจทางกาย เมื่อวาจามีอยู่
สุขและทุกข์อันเป็นภายใน จึงเกิดขึ้น เพราะเหตุแห่งความจงใจทางวาจา หรือว่าเมื่อใจมีอยู่ สุข
และทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุแห่งความจงใจทางใจ อานนท์ ! เพราะอวิชชาเป็น
ปัจจัยนั้นแล บุคคลจึงประกอบกายสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นด้วย
ตนเองบ้าง ย่อมประกอบกายสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นเพราะคน-
อื่นบ้าง อานนท์ บุคคลเป็นผู้มีสัมปชัญญะประกอบกายสังขารซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็น
ภายในเกิดขึ้นบ้าง ไม่มีสัมปชัญญะประกอบกายสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายใน
เกิดขึ้นบ้าง

อานนท์ ! บุคคลย่อมประกอบวจีสังขารซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิด
ขึ้นด้วยตนเองบ้าง ย่อมประกอบวจีสังขารซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นเพราะ
คนอื่นบ้าง อานนท์ ! บุคคลมีสัมปชัญญะประกอบวจีสังขารซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายใน
เกิดขึ้นบ้าง ไม่มีสัมปชัญญะประกอบวจีสังขารซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิด
ขึ้นบ้าง

อานนท์ ! บุคคลย่อมประกอบมโนสังขารซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิด
ขึ้นด้วยตนเองบ้าง ย่อมประกอบมโนสังขารซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น
เพราะคนอื่น อานนท์ ! บุคคลมีสัมปชัญญะประกอบมโนสังขารซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อัน
เป็นภายในเกิดขึ้นบ้าง ไม่มีสัมปชัญญะประกอบมโนสังขารซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายใน
เกิดขึ้นบ้าง อานนท์ ! อวิชชาแทรกอยู่แล้วในธรรมเหล่านี้

อานนท์ ! เพราะอวิชชาดับไปโดยสิ้นเชิงด้วยวิราจธรรม กาย ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและ
ทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น จึงไม่มี วาจา ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นจึงไม่
มี ใจ ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น จึงไม่มี เชต (ความจงใจที่เป็นเหตุ
งอกขึ้น) ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น จึงไม่มี วัตถุ (ความจงใจอันเป็น
ที่ตั้ง) ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นจึงไม่มี อายตนะ (ความจงใจอันเป็น

บ่อเกิด) ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นจึงไม่มี หรือ อธิกรณ์ (ความจงใจอันเป็นต้นเหตุ) ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น จึงไม่มี

ครั้งหนึ่งแล้ว พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่พระเชตวันมหาวิหารอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี ใกล้กรุงสาวัตถี ครั้งนั้นพระองค์ทรงแสดงธรรมโปรดภิกษุสงฆ์ว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลจงใจ กำหนด เอาใจจดจ่อสิ่งใด สิ่งนั้นย่อมเป็นอารมณ์ให้วิญญาณตั้งมั่น เมื่ออารมณ์มีอยู่ วิญญาณก็ย่อมตั้งมั่น เมื่อวิญญาณตั้งมั่นแล้ว เจริญขึ้นแล้ว ก็ย่อมมีการเกิดขึ้นในภพใหม่ต่อไป เมื่อมีการเกิดขึ้นในภพใหม่ต่อไป ชาติ ชรา มรณะ ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ จึงมีต่อไป กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการอย่างนี้...ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลไม่จงใจ ไม่กำหนด ไม่เอาใจจดจ่อสิ่งใด สิ่งนั้นย่อมไม่เป็นอารมณ์ให้วิญญาณตั้งมั่น เมื่อไม่มีอารมณ์วิญญาณก็ย่อมไม่ตั้งมั่น เมื่อวิญญาณนั้นไม่ตั้งมั่น ไม่เจริญแล้ว ก็ย่อมไม่มีการเกิดขึ้นในภพใหม่ต่อไป เมื่อไม่มีการเกิดขึ้นในภพใหม่ต่อไป ชาติ ชรา มรณะ ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจต่อไปจึงดับ กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมดับไปด้วยประการอย่างนี้

๐

ภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลจงใจ กำหนด เอาใจจดจ่อสิ่งใด สิ่งนั้นย่อมเป็นอารมณ์ให้วิญญาณตั้งมั่น เมื่ออารมณ์มีอยู่วิญญาณก็ย่อมตั้งมั่น เมื่อวิญญาณตั้งมั่น เจริญขึ้นแล้ว ความหยั่งลงแห่งนามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสพายนะ เพราะสพายนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจจึงมี กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการอย่างนี้...ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลไม่จงใจ ไม่กำหนด ไม่เอาใจจดจ่อสิ่งใด สิ่งนั้นก็ย่อมไม่เป็นอารมณ์เพื่อให้วิญญาณตั้งมั่น เมื่ออารมณ์ไม่มี วิญญาณก็ไม่ตั้งมั่น เมื่อวิญญาณนั้นไม่ตั้งมั่น ไม่เจริญแล้ว ความหยั่งลงแห่งนามรูปจึงไม่มี เพราะนามรูปดับ สพายนะจึงดับ เพราะสพายนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะ

อุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาตีดับ ชรามรณะจึงดับ ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจจึงดับ กองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมดับไปด้วยประการอย่างนี้

๑

ภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลจงใจ กำหนด เอาใจจดจ่อสิ่งใด สิ่งนั้นย่อมเป็นอารมณ์ เพื่อให้วิญญูณตั้งมั่น เมื่ออารมณ์มีอยู่วิญญูณก็ย่อมตั้งมั่น เมื่อวิญญูณนั้นตั้งมั่นแล้ว เจริญขึ้นแล้ว ตัณหาจึงมี เมื่อมีตัณหาจึงมีการเวียนมาเวียนไป (เวียนว่ายตายเกิด) เมื่อมีการเวียนมาเวียนไป จึงมีการจุติ และอุปบัติ เมื่อมีจุติและอุปบัติ จึงมีชาติ ชรามรณะ มีความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจต่อไป กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลไม่จงใจ ไม่กำหนด ไม่เอาใจจดจ่อสิ่งใด สิ่งนั้นก็ย่อมไม่เป็นอารมณ์เพื่อให้วิญญูณตั้งมั่น เมื่ออารมณ์ไม่มี วิญญูณก็ไม่ตั้งมั่น เมื่อวิญญูณนั้นไม่ตั้งมั่นแล้ว ไม่เจริญขึ้นแล้ว ตัณหาก็ไม่มี เมื่อไม่มีตัณหา การเวียนมาเวียนไปจึงไม่มี เมื่อไม่มีการเวียนมาเวียนไป การจุติและอุปบัติก็ไม่มี เมื่อไม่มีการจุติและอุปบัติ ชาติ ชรามรณะ ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจต่อไปจึงดับ กองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมดับไปด้วยประการอย่างนี้

๒

ครั้งหนึ่ง พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่พระเชตะวันมหาวิหารอารามของท่านอนาถบิณฑิก-เศรษฐี ใกล้กรุงสาวัตถี ครั้งนั้นพระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมโปรดภิกษุสงฆ์ว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลมองเห็นแต่ความน่าชื่นใจเนืองๆ ในธรรมอันเป็นปัจจัยให้เกิดสังโยชน์คือกิเลสเครื่องร้อยรัดอยู่ วิญญูณก็ย่อมหยั่งลง เพราะวิญญูณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะ...กองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย อย่างว่าต้นไม้ใหญ่ต้นหนึ่งมีรากหยั่งลงไปในพื้นที่ดิน รากทั้งหมดนั้นก็คูดโอหารส (อาหาร) ขึ้นไปเบื้องบน ภิกษุทั้งหลาย เมื่อต้นไม้ใหญ่นั้น มีอาหารอย่างนั้น มีเชื้ออย่างนั้น ก็จะพึงคงอยู่ได้นาน ฉะนั้นใด ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลมองเห็น

๒. ตี.นิทาน. ๑๖/๑๐๕-๑๑๐

แต่ความน่าชื่นใจเนื่องๆ ในธรรมอันเป็นปัจจัยให้เกิดสังโยชน์อยู่ วิญญาณก็ย่อมหยั่งลง
ฉัन्नนั้นเหมือนกัน เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะ
...กองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการอย่างนี้

๑

ภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อบุคคลมองเห็นโทษเนื่องๆ ในธรรมอันเป็นปัจจัยให้เกิดสังโยชน์
อยู่ วิญญาณก็ย่อมไม่หยั่งลง เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายณะ
จึงดับ เพราะสฬายณะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหา
จึงดับ ฯลฯ กองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมดับไปด้วยประการอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย อย่างว่ามีต้นไม้ใหญ่
อยู่ต้นหนึ่ง อยู่ต่อมามีคนเอาจอบและภาชนะมา แล้วตัดต้นไม้ตรงโคนต้น แล้วขุดลงไป
ครั้นขุดลงไปแล้วก็ดึงเอารากใหญ่เล็กแม่เท่ากำนัแผกขึ้นมา แล้วทอนต้นไม้ขึ้นให้เป็นที่อ่อนน้อย
ท่อนใหญ่ แล้วจึงผ่า ครั้นผ่าแล้วจึงเจียกให้เป็นชิ้นๆ แล้วเอาไปฝังลงฝังแดด ครั้นฝังลงฝัง
แดดแห้งแล้ว ก็เอาไฟเผาให้เป็นเขม่าแล้วเอาไปโปรยที่ลมพัดแรงๆ หรือเอาไปโรยลงในแม่น้ำ
ที่ไหลเชี่ยว ภิกษุทั้งหลาย เมื่อต้นไม้ใหญ่ขึ้น เขาตัดรากแล้ว ทำให้เป็นเหมือนตาลปลาย
ดวนแล้ว ให้มีอีกต่อไปไม่ได้แล้ว ก็จะพึงเกิดต่อไปอีกไม่ได้แน่นอนฉัन्नนั้น ภิกษุทั้งหลาย
เมื่อบุคคลมองเห็นโทษเนื่องๆ ในธรรมอันเป็นปัจจัยให้เกิดสังโยชน์อยู่ วิญญาณก็ย่อมไม่
หยั่งลง ฉัन्नนั้นเหมือนกัน เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายณะจึง
ดับ เพราะสฬายณะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหา
จึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ...กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมดับไปด้วยประการอย่างนี้

๒

ครั้งหนึ่ง พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่พระเชตวันมหาวิหารอารามของอนาถบิณฑิก-
เศรษฐี ใกล้กรุงสาวัตถี ครั้งนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรม โปรดภิกษุสงฆ์ว่า ภิกษุทั้งหลาย
ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์เป็นอย่างไร ? เป็นอย่างนี้ คือเพราะอาศัยจักขุและรูป (กระทบกัน)
จึงเกิดจักขุวิญญาณ คือความรู้อารมณ์ทางตา ความประจวบกันแห่งธรรมทั้ง ๓ (จักขุ รูป
จักขุวิญญาณ) เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา...
ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์

๓

๑. ตั๋ว. นิตาน. ๑๖/๑๐๕-๑๐๐

๒. ตั๋ว. นิตาน. ๑๖/๑๐-๑๑๐

๓. ตั๋ว. นิตาน. ๑๖/๑๖-๓

๖๕

เพราะอาศัยหูและเสียง...เพราะอาศัยจมูกและกลิ่น...เพราะอาศัยกายและ โสภณัฐพะ...
เพราะอาศัยใจและธรรมารมณ (กระทบกัน) จึงเกิดมโนวิญญาณ ความประจวบกันแห่งธรรม
ทั้ง ๓ (ใจ ธรรมารมณ มโนวิญญาณ) เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะ
เวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา...ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์

๑

ภิกษุทั้งหลาย ความดับสูญแห่งทุกข์นี้เป็นอย่างไร ? เป็นอย่างไร คือ เพราะอาศัย
จักขุและรูป (กระทบกัน) จึงเกิดจักขุวิญญาณ ความประจวบกันแห่งธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ
เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนานี้เป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหานั้นแลดับไป
โดยสิ้นเชิงด้วยวิราชธรรม อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึง
ดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ ความโศก ความร่ำไรร่ำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ
ความคับแค้นใจจึงดับ กองทุกข์ทั้งหมดนี้ย่อมดับไปด้วยประการอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็น
ความดับสูญแห่งทุกข์

๒

เพราะอาศัยหูและเสียง...เพราะอาศัยจมูกและกลิ่น...เพราะอาศัยลิ้นและรส...เพราะ
อาศัยกายและ โสภณัฐพะ...เพราะอาศัยใจและธรรมารมณ (กระทบกัน) จึงเกิดมโนวิญญาณ
ความประจวบกันแห่งธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็น
ปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหานั้นแลดับ ไปโดยสิ้นเชิงด้วยวิราชธรรม อุปาทานจึงดับ เพราะ
อุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ ความ โศก ความ
ร่ำไรร่ำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจจึงดับ กองทุกข์ทั้งหมดนี้ย่อมดับ
ไปด้วยประการอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นความดับสูญแห่งทุกข์

๓

ภิกษุทั้งหลาย ! ความเกิดขึ้นแห่งโลกเป็นอย่างไร ? เป็นอย่างไร คือ เพราะอาศัย
จักขุและรูป (กระทบกัน) จึงเกิดจักขุวิญญาณ ความประจวบกันแห่งธรรมทั้ง ๓ (จักขุ รูป
จักขุวิญญาณ) เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา
เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมี
ชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ ความโศก ความร่ำไรร่ำพัน ความทุกข์กาย ความ
ทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ. ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นความเกิดขึ้นแห่งโลก

๔

๑. ตั. นีทาน. ๑๖/๑๐-๑๑๐ ๒. ตั. นีทาน. ๑๖/๑๖-๓

๓. ตั. นีทาน ๑๖/๑๖-๓ ๔. ตั. นีทาน. ๑๖/๑๓-๕

เพราะอาศัยหูและเสียง...เพราะอาศัยจมูกและกลิ่น...เพราะอาศัยลิ้นและรส...เพราะอาศัยกายและโณภูฐัพพะ...เพราะอาศัยใจและธรรมารมณ (กระทบกัน) จึงเกิดมโนวิญญาณ ความประจวบกันแห่งธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ ภิภุทั้งหลาย นี้แลเป็นความเกิดขึ้นแห่งโลก

๑

ภิภุทั้งหลาย ! ความดับสูญแห่งโลกนี้เป็นอย่างไร ? เป็นอย่างไร คือ เพราะอาศัยจักขุและรูป (กระทบกัน) จึงเกิดจักขุวิญญาณ ความประจวบกันแห่งธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหานั้นแลดับไปโดยสิ้นเชิงด้วยวิราชธรรม อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจจึงดับ กองทุกข์ทั้งหมดนี้ย่อมดับไปด้วยประการอย่างนี้...ภิภุทั้งหลาย นี้แลเป็นความดับสูญแห่งโลก

๒

เพราะอาศัยหูและเสียง...เพราะอาศัยจมูกและกลิ่น... เพราะอาศัยลิ้นและรส... เพราะอาศัยกายและโณภูฐัพพะ...เพราะอาศัยใจและธรรมารมณ (กระทบกัน) จึงเกิดมโนวิญญาณ ความประจวบกันแห่งธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหานั้นแลดับไปโดยสิ้นเชิงด้วยวิราชธรรม อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจจึงดับ กองทุกข์ทั้งหมดนี้ย่อมดับไปด้วยประการอย่างนี้ ภิภุทั้งหลาย นี้แลเป็นความดับสูญแห่งโลก

๓

ภิภุทั้งหลาย ! เรากล่าวยืนยันความสิ้นอาสวะของบุคคลผู้รู้ได้เห็นอยู่ จะกล่าวยืนยันความสิ้นอาสวะของผู้ไม่รู้ไม่เห็น หาได้ไม่ ภิภุทั้งหลาย ก็บุคคลรู้อะไร เห็นอะไร จึงจะสิ้นอาสวะ ? รู้อย่างนี้ว่า เห็นอย่างนี้ว่า รูปเป็นอย่างนี้ รูปเกิดขึ้นอย่างนี้ รูปดับสูญไปอย่างนี้. เวทนาเป็นอย่างนี้ เวทนาเกิดขึ้นอย่างนี้ เวทนาดับสูญไปอย่างนี้. สัญญาเป็นอย่างนี้ สัญญาเกิดขึ้นอย่างนี้ สัญญาดับสูญไปอย่างนี้. สังขารเป็นอย่างนี้ สังขารเกิดขึ้นอย่างนี้ สังขารดับสูญไป

๑. ตี. นิตาน ๑๖/๘๓-๘๕

๖๗

อย่างนี้ วิญญาณเป็นอย่างนี้ วิญญาณเกิดขึ้นอย่างนี้ วิญญาณดับสูญไปอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย
เมื่อบุคคลรู้อยู่ เห็นอยู่อย่างนี้แล จึงจะสิ้นอาสวะ

ภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ (อรหัตผล) เกิดขึ้นแล้ว ญาณคือความรู้
ในธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะนั้น เราก็ก้าวว่ามีเหตุอิงอาศัย (เหตุเกิด) จะกล่าวว่ามีเหตุอิงอาศัย
หาได้ไม่ ภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่าเป็นเหตุอิงอาศัยของญาณคือความรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ ?
เหตุอิงอาศัยของญาณนั้น ได้แก่ วิมุติ (ความหลุดพ้น) ภิกษุทั้งหลาย วิมุติ เราก็ก้าวว่ามีเหตุ
อิงอาศัย จะว่าไม่มีเหตุอิงอาศัยหาได้ไม่ ก็อะไรเล่าเป็นเหตุอิงอาศัยของวิมุติ ? เหตุอิงอาศัยของ
วิมุตินั้น ได้แก่ วิจารณ์ (ความคลายกำหนด) ภิกษุทั้งหลาย แม้วิจารณ์เราก็ก้าวว่ามีเหตุอิงอาศัย
จะว่าไม่มีเหตุอิงอาศัยหาได้ไม่ ก็อะไรเล่าเป็นเหตุอิงอาศัยของวิจารณ์ ? เหตุอิงอาศัยของวิจารณ์
นั้น ได้แก่ นิพพิทา (ความเบื่อหน่าย) ภิกษุทั้งหลาย แม้นิพพิทา เราก็ก้าวว่ามีเหตุอิงอาศัย
จะว่าไม่มีเหตุอิงอาศัยหาได้ไม่ ก็อะไรเล่าเป็นเหตุอิงอาศัยของนิพพิทา ? เหตุอิงอาศัยของนิพพิทา
นั้น ได้แก่ ขญาณุตตญาณทัสสนะ (ความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง) ภิกษุทั้งหลาย แม้
ขญาณุตตญาณทัสสนะ เราก็ก้าวว่ามีเหตุอิงอาศัย จะว่าไม่มีเหตุอิงอาศัยหาได้ไม่ ก็อะไรเล่าเป็น
เหตุอิงอาศัยของขญาณุตตญาณทัสสนะ ? เหตุอิงอาศัยของขญาณุตตญาณทัสสนะนั้น ได้แก่ สมာธิ
(ความตั้งใจมั่น) ภิกษุทั้งหลาย ! แม้สมาธิเราก็ก้าวว่ามีเหตุอิงอาศัย จะว่าไม่มีเหตุอิงอาศัย
หาได้ไม่ ก็อะไรเล่าเป็นเหตุอิงอาศัยของสมาธิ ? เหตุอิงอาศัยของสมาธินั้น ได้แก่ สุข (ความ
สบาย) ภิกษุทั้งหลาย ! แม้สุขเราก็ก้าวว่าเป็นเหตุอิงอาศัย จะว่าไม่มีเหตุอิงอาศัยหาได้ไม่ ก็
อะไรเล่าเป็นเหตุอิงอาศัยของสุข ? เหตุอิงอาศัยของสุคนั้น ได้แก่ ปัสสัทธิ (ความสงบเจตสิก
และจิต) ภิกษุทั้งหลาย แม้ปัสสัทธิเราก็ก้าวว่ามีเหตุอิงอาศัย จะว่าไม่มีเหตุอิงอาศัยหาได้ไม่
ก็อะไรเล่าเป็นเหตุอิงอาศัยของปัสสัทธิ ? เหตุอิงอาศัยของปัสสัธินั้น ได้แก่ ปิติ (ความอิ่มใจ)
ภิกษุทั้งหลาย แม้ปิติเราก็ก้าวว่ามีเหตุอิงอาศัย จะว่าไม่มีเหตุอิงอาศัยหาได้ไม่ ก็อะไรเล่าเป็น
เหตุอิงอาศัยของปิติ ? เหตุอิงอาศัยของปิตินั้น ได้แก่ ปราโมฆ (ความบันเทิงใจ) ภิกษุทั้งหลาย
แม้ปราโมฆเราก็ก้าวว่ามีเหตุอิงอาศัยหาได้ไม่ ก็อะไรเล่าเป็นเหตุอิงอาศัยของปราโมฆ ? เหตุ
อิงอาศัยของปราโมฆนั้น ได้แก่ ศรัทธา (ความเชื่อ) ภิกษุทั้งหลาย แม้ศรัทธาเราก็ก้าวว่ามี

เหตุอิงอาศัย จะว่า ไม่มีเหตุอาศัยหาได้ไม่ ก็อะไรเล่าเป็นเหตุอิงอาศัยของศรัทธา ? เหตุอิงอาศัยของศรัทธานั้น ได้แก่ ทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ! แม้ทุกข์เราก็กล่าวว่ามีเหตุอิงอาศัย จะว่า ไม่มีเหตุอิงอาศัยหาไม่ได้ ก็อะไรเล่าเป็นเหตุอิงอาศัยของทุกข์ ? เหตุอิงอาศัยของทุกข์นั้น ได้แก่ ชาติ ภิกษุทั้งหลาย แม้ชาติเราก็กล่าวว่ามีเหตุอิงอาศัย จะว่า ไม่มีเหตุอิงอาศัยหาได้ไม่ ก็อะไรเล่าเป็นเหตุอิงอาศัยของชาติ ? เหตุอิงอาศัยของชาตินั้น ได้แก่ ภพ ภิกษุทั้งหลาย แม้ภพเราก็กล่าวว่ามีเหตุอิงอาศัย จะว่า ไม่มีเหตุอิงอาศัยหาได้ไม่ ก็อะไรเล่าเป็นเหตุอิงอาศัยของภพ ? เหตุอิงอาศัยของภพนั้น ได้แก่ อุปาทาน ภิกษุทั้งหลาย แม้อุปาทาน เราก็กล่าวว่ามีเหตุอิงอาศัย จะว่า ไม่มีเหตุอิงอาศัยหาได้ไม่ ก็อะไรเล่าเป็นเหตุอิงอาศัยของอุปาทาน ? เหตุอิงอาศัยของอุปาทานนั้น ได้แก่ ตัณหา...เหตุอิงอาศัยของตัณหานั้น ได้แก่ เวทนา...เหตุอิงอาศัยของเวทนานั้น ได้แก่ ผัสสะ... เหตุอิงอาศัยของผัสสะนั้น ได้แก่ สพายตนะ...เหตุอิงอาศัยของสพายตนะนั้น ได้แก่ นามรูป.. เหตุอิงอาศัยของนามรูปนั้น ได้แก่ วิญญาณ...เหตุอิงอาศัยของวิญญาณนั้น ได้แก่ สังขาร ภิกษุทั้งหลาย แม้สังขารเราก็กล่าวว่ามีเหตุอิงอาศัย จะว่า ไม่มีเหตุอิงอาศัยหาได้ไม่ ก็อะไรเล่าเป็นเหตุอิงอาศัยของสังขาร ? เหตุอิงอาศัยของสังขารนั้น ได้แก่ อวิชา

ภิกษุทั้งหลาย ! ด้วยเหตุดังกล่าวนี้จึงเป็นอันว่า สังขารมีอวิชาเป็นเหตุอิงอาศัย วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุอิงอาศัย, นามรูปมีวิญญาณเป็นเหตุอิงอาศัย, สพายตนะมีนามรูปเป็นเหตุอิงอาศัย ผัสสะมีสพายตนะเป็นเหตุอิงอาศัย, เวทนามีผัสสะเป็นเหตุอิงอาศัย, ชาติมีภพเป็นเหตุอิงอาศัย อุปาทานมีตัณหาเป็นเหตุอิงอาศัย, ภพมีอุปาทานเป็นเหตุอิงอาศัย, ชาติมีภพเป็นเหตุอิงอาศัย, ทุกข์มีชาติเป็นเหตุอิงอาศัย, ปราโมขมีศรัทธาเป็นเหตุอิงอาศัย, ปัสสัทธิมีปิติเป็นเหตุอิงอาศัย, สุขมีปัสสัทธิเป็นเหตุอิงอาศัย, สมารมีสุขเป็นเหตุอิงอาศัย, ขลาตภูตญาณ-ทัสสนะมีสมาริเป็นเหตุอิงอาศัย, นิพพิทามียถาภูตญาณทัสสนะเป็นเหตุอิงอาศัย, วิราคะมีนิพพิทาเป็นเหตุอิงอาศัย, วิมุตติ มีวิราคะเป็นเหตุอิงอาศัย, ญาณในธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ มีวิมุตติเป็นเหตุอิงอาศัย

•

ครั้งหนึ่ง พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่พระเชตวันมหาวิหารอารามของอนาถบิณฑก-
เศรษฐี ใกล้กรุงสาวัตถี ครั้งนั้นพระองค์ได้ทรงแสดงธรรมโปรดภิกษุสงฆ์ว่า "ภิกษุทั้งหลาย
เราจะแสดงญาณวัตถุ ๔๔ ให้พวกเธอฟัง ขอให้พวกเธอตั้งใจฟังให้ดี เราจะแสดงให้ฟัง"
เมื่อภิกษุเหล่านี้ทูลรับพระพุทธดำรัสแล้ว พระองค์จึงตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ! ญาณวัตถุ ๔๔ คืออะไรบ้าง ? คือความรู้ในชรามรณะ ๑
ความรู้ในเหตุเกิดชรามรณะ ๑ ความรู้ในที่ตั้งชรามรณะ ๑ ความรู้ในข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึงที่
ตั้งชรามรณะ ๑, ความรู้ในชาติ ๑ ความรู้ในเหตุเกิดชาติ ๑ ความรู้ในที่ตั้งชาติ ๑
ความรู้ในข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึงที่ตั้งชาติ ๑, ความรู้ในภพ ๑ ความรู้ในเหตุเกิดภพ ๑ ความ
รู้ในที่ตั้งภพ ๑ ความรู้ในข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึงที่ตั้งภพ ๑, ความรู้ในอุปาทาน ๑ ความรู้
ในเหตุเกิดอุปาทาน ๑ ความรู้ในที่ตั้งอุปาทาน ๑ ความรู้ในข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึงที่ตั้ง
อุปาทาน ๑ ความรู้ในตัณหา ๑ ความรู้ในเหตุเกิดตัณหา ๑ ความรู้ในที่ตั้งตัณหา ๑ ความรู้ใน
ข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึงที่ตั้งตัณหา ๑ ความรู้ในเวทนา ๑ ความรู้ในเหตุเกิดเวทนา ๑ ความรู้
ในที่ตั้งเวทนา ๑ ความรู้ในข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึงที่ตั้งเวทนา ๑, ความรู้ในผัสสะ ๑ ความรู้
ในเหตุเกิดผัสสะ ๑ ความรู้ในที่ตั้งผัสสะ ๑ ความรู้ในข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึงที่ตั้งผัสสะ ๑,
ความรู้ในสพายนะ ๑ ความรู้ในเหตุเกิดสพายนะ ๑ ความรู้ในที่ตั้งสพายนะ ๑ ความรู้
ในข้อปฏิบัติที่จะเข้าไปให้ถึงที่ตั้งสพายนะ ๑, ความรู้ใน นามรูป ๑ ความรู้ในเหตุเกิด
นามรูป ๑ ความรู้ในที่ตั้งนามรูป ๑ ความรู้ในข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึงที่ตั้งนามรูป ๑, ความรู้ใน
วิญญาน ๑ ความรู้ในเหตุเกิดวิญญาน ๑ ความรู้ในที่ตั้งวิญญาน ๑ ความรู้ในข้อปฏิบัติที่จะ
ทำให้ถึงที่ตั้งวิญญาน ๑, ความรู้ในสังขาร ๑ ความรู้ในเหตุเกิดสังขาร (คืออวิชชา) ๑
ความรู้ในที่ตั้งสังขาร ๑ ความรู้ในข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึงที่ตั้งสังขาร ๑ ภิกษุทั้งหลาย นี้
เรียกว่า ญาณวัตถุ ๔๔ (๑๐x๔=๔๔)

ภิกษุทั้งหลาย !... ความแก่และความตายดังกล่าวมานี้เรียกว่า ชรามรณะ เพราะชาติ
เกิดขึ้น ชรามรณะจึงเกิดขึ้น เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ ข้อปฏิบัติที่จะให้ถึงที่ตั้งชรามรณะ
นั้น ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ คือสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ ๑ สัมมาสังกัปปะ ความดำริ
ชอบ ๑ สัมมาวาจา ๑ การพูดชอบ ๑ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ๑ สัมมาอาชีวะ

เลี้ยงชีพชอบ ๑ สัมมาวายามะ พยายามชอบ ๑ สัมมาสติ ระลึกรชอบ ๑ สัมมาสมาธิ ตั้งใจ
ชอบ ๑ ฯลฯ สังขาร ๓ คือ กายสังขาร ๑ วีสังขาร ๑ จิตตสังขาร ๑ นี้เรียกว่า สังขาร
เพราะ อวิชชา เกิดขึ้น สังขารจึงเกิดขึ้น เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ ข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึง
ที่ดับสังขารนั้น ได้แก่แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ ๑ ฯลฯ สัมมาสมาธิ
ความตั้งใจชอบ ๑

ภิกษุทั้งหลาย ! พระอริยสาวกผู้ชรามรณะ รู้เหตุเกิดชรามรณะ รู้ที่ดับชรามรณะ รู้
จักข้อปฏิบัติที่จะให้ถึงที่ดับชรามรณะ อย่างแจ่มแจ้งอย่างนี้ ฯลฯ รู้สังขาร รู้เหตุเกิดสังขาร รู้
ที่ดับสังขารอย่างแจ่มแจ้งอย่างนี้ ความรู้นี้จัดเป็น ธรรมญาณ (มรรคญาณ) ของพระอริยสาวก
นั้น. พระอริยสาวกนั้นยึดธรรมที่ตนเห็นแล้ว รู้แล้วอันไม่มีกาลกำหนด อันตนได้บรรลุแล้ว
หยั่งถึงแล้วนี้ เป็นนัยหนึ่งรู้อดีตอนาคตว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในอดีต
ที่รู้เหตุเกิดชรามรณะ รู้ที่ดับชรามรณะ รู้ข้อปฏิบัติที่จะให้ถึงที่ดับชรามรณะ ฯลฯ ที่รู้สังขาร รู้
เหตุเกิดสังขาร รู้ที่ดับสังขาร รู้ข้อปฏิบัติที่จะให้ถึงที่ดับสังขาร สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ก็ได้
รู้แจ่มแจ้งอย่างที่เราอยู่ในเวลานี้นั้นเอง แม้สมณะหรือพราหมณ์เหล่าหนึ่ง ในอนาคต ที่จักรู้ชรา
มรณะ รู้เหตุเกิดชรามรณะ รู้ที่ดับชรามรณะ รู้ข้อปฏิบัติที่จะให้ถึงที่ดับชรามรณะ ฯลฯ ที่จัก
รู้สังขาร รู้เหตุเกิดสังขาร รู้ที่ดับสังขาร รู้ข้อปฏิบัติที่จะให้ถึงที่ดับสังขาร สมณะหรือพราหมณ์
เหล่านั้นทั้งหมด ก็รู้แจ่มแจ้งเหมือนอย่างที่เราอยู่ในเวลานี้, ความรู้นี้จัดเป็น อำนวยญาณ (ปัจ
เจกชนญาณ) ของพระอริยสาวกนั้น

ภิกษุทั้งหลาย ! ญาณ ๒ อย่างนี้ของพระอริยสาวก คือธรรมญาณ ๑ เป็นของบริสุทธิ์
ผุดผ่อง ๑ ภิกษุทั้งหลาย พระอริยสาวก (ผู้มีญาณทั้งสอง) นี้ เราตถาคตเรียกว่า ผู้มีทิฐิสมบุรณ์
บ้าง ว่า ผู้มีทัศนสมบุรณ์ บ้าง ว่า ผู้เข้าถึงพระสัทธรรมนี้ บ้าง ว่า เห็นพระสัทธรรมนี้ บ้าง
ว่า ผู้ประกอบด้วยเสขญาณ บ้าง ว่า ผู้ประกอบด้วยเสขวิชา บ้าง ว่า ผู้ถึงกระแสธรรม
บ้าง ว่า เป็นอริยบุคคลผู้มีปัญญาชำแรกกิเลส บ้าง ว่า อยู่ชดประคองพระนิพพาน บ้าง
๐

ครั้งหนึ่ง พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่พระเชตวันมหาวิหารอารามของอนาถปิณฑิต
เศรษฐี ใกล้กรุงสาวัตถี ครั้งนั้นพระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมโปรดภิกษุสงฆ์ว่า ภิกษุทั้งหลาย

๗๑

เมื่อ บุคคลมองเห็นแต่ความน่าชื่นใจเนืองๆ ในธรรมอันเป็นเหตุให้เกิดอุปาทานอยู่ ตัณหาที่
ย่อมเจริญขึ้น เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพ
เป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ จึงมีความ โศก ความร่ำไรรำพัน ความ
ทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการอย่างนี้.
ภิกษุทั้งหลาย อย่างว่า กองไฟใหญ่มีพื้น ๑๐ หาบข้าง ๒๐ หาบข้าง ๓๐ หาบข้าง ก็จะพึงลุก
โพล่งขึ้น ที่มีคนเอาหญ้าแห้ง โคมัยแห้ง และไม้แห้งใส่กองไฟนั้นเพิ่มไว้เป็นระยะๆ เมื่อเป็น
อย่างนี้ กองไฟใหญ่นั้น มีอาหารอย่างนั้น ได้รับเชื้ออย่างนั้นแล้ว ก็จะพึงลุกโพล่งอยู่ได้นาน
แม้ฉับใด ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลมองเห็นแต่ความน่าชื่นใจเนืองๆ ในธรรมอันเป็นเหตุให้
เกิดอุปาทานอยู่ ตัณหาที่ย่อมเจริญยิ่งขึ้นฉับนั้นเหมือนกัน เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ
จึงมีความ โศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ กองทุกข์ทั้งมวล
นี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการอย่างนี้

๐

ภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อบุคคลมองเห็นโทษเนืองๆ ในธรรมอันเป็นเหตุให้เกิดอุปาทาน
อยู่ ตัณหาที่ย่อมจะดับไป เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย
ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจจึงดับ กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมดับไปด้วยประการอย่างนี้ ภิกษุทั้ง-
หลาย อย่างว่า กองไฟใหญ่มีพื้น ๑๐ หาบข้าง ๒๐ หาบข้าง ๓๐ หาบข้าง ๔๐ หาบข้าง ก็
จะพึงลุกโพล่งขึ้น แต่ไม่มีคนเอาหญ้าแห้ง โคมัยแห้ง และไม้แห้งใส่กองไฟใหญ่นั้นเพิ่มอีก
เมื่อเป็นอย่างนี้ กองไฟใหญ่นั้น ไม่มีอาหาร ก็จะพึงดับไป เพราะหมดเชื้อเก่า และเพราะไม่
ได้รับเชื้อใหม่เพิ่มเติมแม้ฉับใด ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลมองเห็นโทษเนืองๆ ในธรรมอันเป็น
เหตุให้เกิดอุปาทานอยู่ ตัณหาที่ย่อมจะดับไปฉับนั้นเหมือนกัน เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ ความโศก
ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจจึงดับ กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมดับไปด้วย ประการ
การอย่างนี้

๐

ครั้งหนึ่ง ท่านพระสารีบุตรเถระและท่านพระมหาโกฏิฐิตเถระ พักอยู่ที่ป่าอิสิปตน-
มฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ครั้งนั้นเป็นเวลาเย็น ท่านพระมหาโกฏิฐิตเถระออกจากที่พัก
ผ่อนเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรเถระ แล้วได้ตั้งปัญหาสนทนากับท่านพระสารีบุตรเถระว่า
ท่านสารีบุตร ชรา มรณะ นั้นตนเองสร้างขึ้น หรือว่าผู้อื่นสร้างให้ หรือว่าทั้งตัวเองสร้างขึ้น ทั้ง
ผู้อื่นสร้างให้ ? หรือว่าชรา มรณะนั้นเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นลอยๆ ตนเองก็มีได้สร้างขึ้น ผู้อื่นก็มีได้
สร้างให้ ?

๒

ท่านพระสารีบุตรเถระ จึงตอบว่า ท่านโกฏิฐิตะ ชรามรณะ นั้น ตนเองสร้างขึ้นก็
ไม่ใช่ ผู้อื่นสร้างให้ก็ไม่ใช่ ทั้งตัวเองสร้างขึ้นทั้งผู้อื่นสร้างให้ก็ไม่ใช่ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นลอยๆ
ตนเองก็มีได้สร้างขึ้น ผู้อื่นก็ไม่ได้สร้างให้ ก็ไม่ใช่ แต่ว่าเพราะ ชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ

มหาโกฏิฐิตเถระ ท่านสารีบุตร ชาติ นั้นคนสร้างขึ้นหรือว่าผู้อื่นสร้างให้ หรือว่า
ทั้งตนเองสร้างขึ้น ทั้งผู้อื่นสร้างให้ ? หรือว่าชาตินั้นเกิดขึ้นมาลอยๆ ตนเองก็ไม่ได้สร้างขึ้น ผู้
อื่นก็ไม่ได้สร้างให้ ?

สารีบุตรเถระ ท่านโกฏิฐิตะ ชาติ นั้นตนเองสร้างขึ้นก็ไม่ใช่ ผู้อื่นสร้างให้ก็ไม่ใช่
ทั้งตนเองสร้างขึ้น ทั้งผู้อื่นสร้างให้ก็ไม่ใช่ เกิดขึ้นลอยๆ ตนเองก็ไม่ได้สร้างขึ้น ผู้อื่นก็ไม่ได้
สร้างให้ก็ไม่ใช่ แต่ว่า เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ

มหาโกฏิฐิตเถระ ท่านสารีบุตร ภพ นั้นตนเองสร้างขึ้นหรือว่าผู้อื่นสร้างให้ หรือ
ว่าทั้งตนเองสร้างขึ้น ทั้งผู้อื่นสร้างให้ หรือว่าภพนั้นเกิดขึ้นลอยๆ ตนเองก็ไม่ได้สร้างขึ้น ผู้อื่น
ก็ไม่ได้สร้างให้ ?

สารีบุตรเถระ ท่านโกฏิฐิตะ ภพ นั้นตนเองสร้างขึ้นก็ไม่ใช่ ผู้อื่นสร้างให้ก็ไม่ใช่
ทั้งตนเองสร้างขึ้น ทั้งผู้อื่นสร้างให้ก็ไม่ใช่ เกิดขึ้นลอยๆ ตนเองก็ไม่ได้สร้างขึ้น ผู้อื่นก็ไม่ได้
สร้างให้ ก็ไม่ใช่ แต่ว่า เพราะอุปทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ

มหาโกฏิฐิตเถระ ท่านพระสารีบุตร อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สฬายคณะ...
นามรูป ตนเองสร้างขึ้น หรือว่าผู้อื่นสร้างให้ หรือว่าทั้งตนเองสร้างขึ้น ทั้งผู้อื่นสร้างให้ ?
หรือว่านามรูปนั้นเกิดขึ้นลอยๆ ตนเองก็ไม่ได้สร้างขึ้น ผู้อื่นก็ไม่ได้สร้างให้ ?

๗๓

สาริบุตรเถระ ท่านโกณฑลิตะ ! นามรูป นั้นตนเองสร้างขึ้นก็ไม่ใช่ ผู้อื่นสร้างให้ก็ไม่ใช่ ทั้งตนเองสร้างขึ้นทั้งผู้อื่นสร้างให้ก็ไม่ใช่ เกิดขึ้นลอยๆ ตนเองก็ไม่ได้สร้างขึ้น ผู้อื่นก็ไม่ได้สร้างให้ ก็ไม่ใช่ แต่ว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป

มหาโกณฑลิตเถระ ท่านสาริบุตร วิญญาณ นั้นตนเองสร้างขึ้น หรือว่าผู้อื่นสร้างให้ หรือทั้งตนเองสร้างขึ้นทั้งผู้อื่นสร้างให้ ? หรือวิญญาณนั้นเกิดขึ้นลอยๆ ตนเองก็ไม่ได้สร้างขึ้น ผู้อื่นก็ไม่ได้สร้างให้ ?

สาริบุตรเถระ ท่านโกณฑลิตะ ! วิญญาณ นั้นตนเองสร้างขึ้นก็ไม่ใช่ ผู้อื่นสร้างให้ก็ไม่ใช่ ทั้งตนเองสร้างขึ้นทั้งผู้อื่นสร้างให้ก็ไม่ใช่ เกิดขึ้นลอยๆ ตนเองก็ไม่ได้สร้างขึ้น ผู้อื่นก็ไม่ได้สร้างให้ ก็ไม่ใช่ แต่ว่า เพราะรูปนามเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ

มหาโกณฑลิตเถระ ท่านสาริบุตร คำที่ท่านพูดเมื่อนี้เอง เราเข้าใจอย่างนี้ว่า นามรูปนั้นตนเองสร้างขึ้นก็ไม่ใช่ ผู้อื่นสร้างให้ก็ไม่ใช่ ทั้งตนเองสร้างขึ้นทั้งผู้อื่นสร้างให้ก็ไม่ใช่ เกิดขึ้นลอยๆ ตนเองก็ไม่ได้สร้างขึ้น ผู้อื่นก็ไม่ได้สร้างให้ก็ไม่ใช่ แต่เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป แต่คำที่ท่านพูด วิญญาณนั้น เดียวนี้เราเข้าใจอย่างนี้ว่า ตนเองสร้างขึ้นก็ไม่ใช่ ผู้อื่นสร้างให้ก็ไม่ใช่ ทั้งตนเองสร้างขึ้นทั้งผู้อื่นสร้างให้ก็ไม่ใช่ เกิดขึ้นลอยๆ ตนเองก็ไม่ได้สร้างขึ้น ผู้อื่นก็ไม่ได้สร้างให้ก็ไม่ใช่ แต่เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ ท่านสาริบุตร คำที่ท่านพูดนี้ จะทราบความหมายได้อย่างไร ?

สาริบุตรเถระ ท่านโกณฑลิตะ ! ถ้าอย่างนั้นผมจักเปรียบเทียบให้ฟัง เพราะวิญญาณ-ชนบางพวกในโลกนี้ รู้ทั่วถึงความหมายของภพชาติได้ด้วยการเปรียบเทียบ อย่างว่าไม้้อ ๒ กำ อาศัยกันจึงตั้งอยู่ได้ แม้ฉันใด เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสพายตนะ เพราะสพายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ ทุกข์ ทั้งหมดนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการอย่างนี้

ถ้าเอาไม้้อ ๒ กำ นั้นออกเสียกำหนึ่ง อีกกำหนึ่งก็ต้องล้มไป ถ้าดึงกำหนึ่งออก อีกกำหนึ่งก็ต้องล้มไป ฉันใด เรื่องนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะนามรูปดับ วิญญาณจึงดับ, เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ, เพราะนามรูปดับ สพายตนะจึงดับ เพราะสพายตนะดับ

ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ ฯลฯ เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ...กองทุกข์
ทั้งหมดนี้ย่อมดับไปด้วยประการอย่างนี้

๐

ครั้งหนึ่ง พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่กัมมาสทम्मนิคม แคว้นกุรุ ครั้งนั้น พระองค์ทรง
แสดงธรรมโปรดภิกษุสงฆ์ ตามคำกราบทูลของพระอานนทเถระว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระ
ธรรมวินัยนี้ เมื่อพิจารณา มาพิจารณาเห็นปัจจัยภายในว่าความทุกข์มากมายหลายอย่างคือ ชรา
มรณะที่เกิดขึ้นในโลกนี้มีอะไรเป็นต้นเค้า มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นต้นกำเนิด มีอะไร
เป็นคนเกิด ? เพราะอะไรมี ชรา มรณะจึงมี เมื่อไม่มีอะไร ชรา มรณะจึงไม่มี ? เมื่อภิกษุ
นั้นพิจารณาอยู่ก็ย่อมจะรู้ได้เช่นนี้ว่า ทุกข์มากมายหลายอย่างคือ ชรา มรณะ ที่เกิดขึ้นในโลกนี้
มีอุปธิ (ขันธ) เป็นต้นเค้า มีอุปธิเป็นเหตุเกิด มีอุปธิเป็นต้นกำเนิด มีอุปธิเป็นแดนเกิด
เมื่อมีอุปธิชรา มรณะจึงมี เมื่อไม่มีอุปธิ ชรา มรณะก็ไม่มี ภิกษุนั้นย่อมรู้ทั่วถึง ชรา มรณะ
ทั้งเหตุเกิดชรา มรณะ ที่ดับชรา มรณะ และข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึงที่ดับชรา มรณะ เป็นผู้
ปฏิบัติ เป็นผู้ประพฤดิธรรมสมควรแก่ธรรมตามที่ได้รู้แล้วนั้น ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เราตถาคต
เรียกว่า เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อสิ้นทุกข์ เพื่อดับชรา มรณะ โดยชอบอย่างสิ้นเชิง

อีกประการหนึ่ง เมื่อภิกษุพิจารณา มาพิจารณาเห็นปัจจัยภายในว่า ก็อุปธินี้มีอะไร
เป็นต้นเค้า มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นต้นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ? เมื่อมีอะไร
อุปธิจึงมี เมื่ออะไรไม่มี อุปธิจึงไม่มี เมื่อภิกษุนั้นพิจารณาอยู่ย่อมจะรู้ได้เช่นนี้ว่า อุปธิมี
ต้นเหตุเป็นต้นเค้า มีต้นเหตุเป็นเหตุเกิด มีต้นเหตุเป็นกำเนิด มีต้นเหตุเป็นแดนเกิด เมื่อ
ต้นเหตุมี อุปธิจึงมี เมื่อต้นเหตุไม่มี อุปธิก็ไม่มี ภิกษุนั้นย่อมรู้ทั่วถึง อุปธิ เหตุเกิดอุปธิ
ที่ดับอุปธิ และข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึงที่ดับอุปธิ เมื่อผู้ปฏิบัติ เป็นผู้ประพฤดิธรรมตามสมควร
แก่ธรรมตามที่ได้รู้แล้วนั้น ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้ เราตถาคตเรียกว่า เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อสิ้นทุกข์
เพื่อดับอุปธิโดยชอบอย่างสิ้นเชิง

อีกประการหนึ่ง เมื่อภิกษุพิจารณา มาพิจารณาเห็นปัจจัยภายในว่า ก็ตัณหาเมื่อ
จะเกิดขึ้นมันเกิดขึ้นที่ไหน ? เมื่อตั้งอยู่มันตั้งอยู่ที่ไหน ? เมื่อภิกษุนั้นพิจารณาอยู่ย่อมจะรู้ได้
เช่นนี้ว่า สิ่งใดเป็นปียรูปรูป (สิ่งที่น่ารัก) เป็นสาตรูปรูป (สิ่งที่น่าชื่นใจ) ตัณหาเมื่อจะเกิดขึ้นก็

เกิดขึ้นที่นี่ เมื่อจะตั้งอยู่ก็ยอมตั้งอยู่ในที่นี่ ก็อะไรเล่าเป็นปียรูป สาตรูปในโลก ? จักขุเป็นปียรูป สาตรูปในโลก ฯลฯ โสท...ฆานะ...ชีวหา...กาย...มโน เป็นปียรูป สาตรูปในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นที่นี่ เมื่อจะตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่นี่.

ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในอดีต ได้เห็นปียรูป สาตรูปนั้น โดยความเป็นของเที่ยง โดยความเป็นสุข เป็นตัวเป็นตน เป็นของไม่มีโรค เป็นของเกษม-สมณะเป็นพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเพิ่มพูนตัณหา คนเหล่าใดเพิ่มพูนตัณหา คนเหล่านั้น ชื่อว่าเพิ่มพูนอุปธิ คนเหล่าใดเพิ่มพูนอุปธิ คนเหล่านั้น ชื่อว่าเพิ่มพูนทุกข์ คนเหล่าใดเพิ่มพูนทุกข์ คนเหล่านั้น ก็ไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ เรากล่าวว่า เขาไม่ได้พ้นจากทุกข์ ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในอนาคต...ในปัจจุบันนี้ เห็นปียรูปสาตรูปนั้น โดยความเป็นของเที่ยง โดยความเป็นสุข เป็นตัวเป็นตน เป็นของไม่มีโรค เป็นของเกษม สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเพิ่มพูนตัณหา คนเหล่าใดเพิ่มพูนตัณหา คนเหล่านั้น ชื่อว่าเพิ่มพูนอุปธิ คนเหล่าใดเพิ่มพูนอุปธิ คนเหล่านั้น ชื่อว่าเพิ่มพูนทุกข์ คนเหล่าใดเพิ่มพูนทุกข์ คนเหล่านั้น ก็ไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ เรากล่าวว่า เขาจะไม่พ้นจากทุกข์ได้...

ภิกษุทั้งหลาย ! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในอดีต ได้เห็นปียรูป สาตรูป โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นของมิใช่ตนมิใช่ตัว เป็นโรค เป็นภัย สมณะหรือพราหมณ์ เหล่านั้น ชื่อว่าละตัณหาได้แล้ว คนเหล่าใดละตัณหาได้แล้ว คนเหล่านั้น ชื่อว่าละอุปธิได้แล้ว คนเหล่าใดละอุปธิได้แล้ว คนเหล่านั้น ชื่อว่าละทุกข์ได้แล้ว คนเหล่าใดละทุกข์ได้แล้ว คนเหล่านั้น ชื่อว่าพ้นจากชาติ ชรา มรณะ ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ เรากล่าวว่า คนเหล่านั้นพ้นจากทุกข์แล้ว ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในอนาคต ในปัจจุบันนี้ เห็นปียรูปสาตรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นของมิใช่ตนมิใช่ตัว เป็นโรค เป็นภัย สมณะเป็นพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละตัณหาได้ คนเหล่าใดละตัณหาได้ คนเหล่านั้น ชื่อว่าละอุปธิได้ คนเหล่าใดละอุปธิได้ คนเหล่านั้นชื่อว่าละทุกข์ได้ คนเหล่าใดละทุกข์ได้ คนเหล่านั้น ชื่อว่าพ้นจากชาติ

ชรา มรณะ ความโศก ความร่ำไรร่ำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ เรา
กล่าวว่า เขาเหล่านั้นพ้นจากทุกข์ได้

๑

ครั้งหนึ่ง พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่พระเชตวันมหาวิหารอารามของอนาถบิณฑิก-
เศรษฐี ใกล้กรุงสาวัตถี ครั้งนั้นพระองค์ทรงแสดงธรรม โปรดภิกษุทั้งหลายว่า เราจักจำแนก
ปฏิจจสมุปบาท ให้พวกเขาฟัง พวกเขาฟัง จงเอาใจใส่พิจารณาปฏิจจสมุปบาทนั้นให้ดี เรา
จักกล่าว ณ บัดนี้ เมื่อภิกษุสงฆ์กราบทูลรับพระพุทธดำรัสแล้ว พระองค์จึงตรัสว่า.

ภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจสมุปบาทเป็นอย่างไร ? เป็นอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย คือ เพราะ
อวิชชา เป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึง
มีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสพายตนะ เพราะสพายตนะเป็นปัจจัยจึงมี ผัสสะ เพราะ
ผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมี ตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมี
อุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมี ภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมี ชาติ เพราะชาติเป็น
ปัจจัยจึงมี ชรา มรณะ ความโศก ความร่ำไรร่ำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับ
แค้นใจ กองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย ก็ชรา มรณะเป็นอย่างไร ? เป็นอย่างนี้ คือ ความแก่ ความเฒ่า
ความมีฟันหลุด ผมหงอก หนังเหี่ยวแห้ง ความเสื่อมอายุ ความสูงงอมของอินทรีย์ของสัตว์เหล่า
นั้นๆ ในหมู่สัตว์นั้นๆ นี้เรียกว่า ชรา ความเคลื่อน ความคลาด ความแตกสลาย ความ
อันตราย มฤตยู ความตาย กาลกิรียา ความทำลายขั้นฐ ความทอดทิ้งซากศพไว้ ความตัด
ขาดแห่งชีวิตอินทรีย์ ของสัตว์เหล่านั้นๆ ในหมู่สัตว์นั้นๆ นี้เรียกว่า มรณะ

ภิกษุทั้งหลาย ชาติเป็นอย่างไร ? เป็นอย่างนี้ คือ ความเกิด ความกำเนิดขึ้น ความ
หยั่งลงสู่ครรภ์ ความบังเกิด ความผุดเกิด ความปรากฏขึ้นแห่งขั้นฐของสัตว์เหล่านั้นๆ ในหมู่
สัตว์นั้นๆ นี้เรียกว่า ชาติ.

ภิกษุทั้งหลาย ภพเป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย ภพนี้มี ๓ อย่าง คือ กามภพ ๑
รูปภพ ๑ อรูปภพ ๑ นี้เรียกว่า ภพ

๑. ส. นิตาน. ๑๖/๑๓๐-๖

๗๗

ภิกษุทั้งหลาย อุปาทานเป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย อุปาทานนี้มี ๔ อย่าง คือ
กามูปาทาน ๑ ทิฏฐูปาทาน ๑ สีสัพพตูปาทาน ๑ อัตตวาทูปาทาน ๑ นี้เรียกว่า อุปาทาน
ภิกษุทั้งหลาย ! ตัณหาเป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย ตัณหา ๖ หมวดเหล่านี้ คือ
รูปตัณหา ๑ สัทตตัณหา ๑ คันธตัณหา ๑ รสตัณหา ๑ โผฏฐัพพตัณหา ๑ ธรรมตัณหา ๑ นี้
เรียกว่า ตัณหา

ภิกษุทั้งหลาย ! เวทนาเป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๖ หมวดเหล่านี้ คือ
จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส) ๑ โสตสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากโสต-
สัมผัส) ๑ ฆานสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากฆานสัมผัส) ๑ ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนา
เกิดจากชิวหาสัมผัส) ๑ กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากกายสัมผัส) ๑ มโนสัมผัสสชา-
เวทนา (เวทนาเกิดจากมโนสัมผัส) ๑ นี้เรียกว่า เวทนา.

ภิกษุทั้งหลาย ! ผัสสะเป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย ผัสสะ ๖ หมวด เหล่านี้ คือ
จักขุสัมผัส ๑ โสตสัมผัส ๑ ฆานสัมผัส ๑ ชิวหาสัมผัส ๑ กายสัมผัส ๑ มโนสัมผัส ๑ นี้เรียกว่า
ผัสสะ

ภิกษุทั้งหลาย ! สพายตนะเป็นอย่างไร ? เป็นอย่างนี้ คือ จักขวยตนะ ๑
โสตตนะ ๑ ฆานายตนะ ๑ ชิวหายตนะ ๑ กายตนะ ๑ มนayedนะ ๑ นี้เรียกว่า สพายตนะ
(อายตนะ ๖)

ภิกษุทั้งหลาย ! นามรูปเป็นอย่างไร ? เป็นอย่างนี้ คือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ
มนสิการ ๕ อย่างนี้เรียกว่า นาม, มหาภูตรูป ๔ (ดิน น้ำ ไฟ ลม) กับอุปาทयरูป (๒๔) นี้
เรียกว่า รูป นาม และรูปดังกล่าวนี้ เรียกว่า นามรูป

ภิกษุทั้งหลาย ! วิญญาณเป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณ ๖ หมวดเหล่านี้ คือ
จักขุวิญญาณ ๑ โสตวิญญาณ ๑ ฆานวิญญาณ ๑ ชิวหาวิญญาณ ๑ กายวิญญาณ ๑
มโนวิญญาณ ๑ นี้เรียกว่า วิญญาณ

ภิกษุทั้งหลาย ! สังขารเป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย สังขารนี้มี ๓ อย่าง คือ
กายสังขาร ๑ วจิตสังขาร ๑ จิตตสังขาร ๑ นี้เรียกว่า สังขาร

๓๘

ภิกษุทั้งหลาย ! อวิชชาเป็นอย่างไร ? เป็นอย่างไร คือ ความไม่รู้ทุกข์ ๑ ความไม่รู้สมุทัย คือเหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่รู้นิโรธ คือที่ดับทุกข์ ๑ ความไม่รู้มรรค คือ ข้อปฏิบัติที่จะทำให้เกิดที่ดับทุกข์ ๑ นี้เรียกว่า อวิชชา ภิกษุทั้งหลาย ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้แล จึงสรุปลงได้ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร ฯลฯ กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการอย่างนี้

แต่เพราะอวิชชาดับไปโดยสิ้นเชิงด้วยวิราคะธรรม (มรรค) สังขาร จึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณ จึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูป จึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะ จึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหา จึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทาน จึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพ จึงดับ เพราะภพดับชาติ จึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ จึงดับ กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมดับไปด้วยประการอย่างนี้.

๑

ด้วยเหตุดังกล่าวมาตั้งแต่ต้นนี้ จะเห็นได้ว่าชีวิตนี้คือกองทุกข์ ถ้าต้องการพ้นทุกข์ ก็อย่าสร้างทุกข์ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

"น สียา โลกาทุณโน

๒

"

อย่าทำโลกให้เจริญ

คือ

อย่าเพิ่มพูนกองทุกข์

๑. ส. นิทาน. ๑๖/๒-๕, ๒. รมุขปาถ ๒๕/๓๓

ตาบอดคลำช้าง

ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเชตะวันมหาวิหาร ใกล้กรุงสาวัตถี เวลานั้น พวกเดียรถีย์ปริพาชกสมณพราหมณ์ที่อยู่ในเมืองสาวัตถีถือลัทธิต่างๆ กัน มีความเห็นความชอบใจ พอใจต่างๆ กัน ได้ทะเลาะกัน ใช้ปากเป็นหอกเป็นดาบเข้าทำร้ายกัน ต่างก็กล่าวยืนยันและยกย่องว่าลัทธิของตน ความเห็นของตนเท่านั้นเป็นสัจจะ คือเป็นความจริง ส่วนลัทธิอื่น ความเห็นของผู้อื่น เป็นโมฆะ คือเป็นของเปล่า ใช้ไม่ได้ พระภิกษุสงฆ์ได้ทราบเรื่องนี้แล้วจึงได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลเล่าเรื่องนั้นถวายพระพุทธองค์ พระพุทธองค์จึงทรงเล่าเรื่องตาบอดคลำช้าง โปรดภิกษุสงฆ์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว ที่เมืองสาวัตถีนี้เองมีพระราชองค์หนึ่ง รับสั่งให้เจ้าหน้าที่เรียกคนตาบอดในเมืองสาวัตถีมาประชุมกัน แล้วให้นำช้างมาให้คนตาบอดเหล่านั้นชมเจ้าหน้าที่คนนั้นก็ไปปฏิบัติตามรับสั่ง คือได้ให้คนตาบอดเหล่านั้นคลำดูช้างว่ามีลักษณะอย่างไร โดยจัดให้คลำดูพวกละส่วนๆ คือ

พวกที่ ๑ ให้คลำดูหัว

พวกที่ ๒ ให้คลำดูหู

พวกที่ ๓ ให้คลำดูงา

พวกที่ ๔ ให้คลำดูวง

พวกที่ ๕ ให้คลำดูลำตัว

พวกที่ ๖ ให้คลำดูเท้า (ขา)

พวกที่ ๗ ให้คลำดูหลัง

พวกที่ ๘ ให้คลำดูหาง

พวกที่ ๙ ให้คลำดูปลายหาง

คนตาบอดทั้ง ๙ จำพวกนี้ ต่างก็ได้คลำดูส่วนต่างๆ ของช้างด้วยมือของตนเอง แต่ไม่เห็นด้วยตา จึงเข้าใจว่าช้างมีลักษณะอย่างที่ตนคลำดู เมื่อเจ้าหน้าที่คนนั้นเอาช้างให้คนตาบอดคลำดูเสร็จแล้ว ก็เข้าไปเฝ้าพระราชา กราบทูลให้ทรงทราบ พระราชาจึงเสด็จไปที่ประชุมคน

ตาบอดเหล่านั้น แล้วครัสถถามคนตาบอดว่า พวกเจ้าได้ชมช้างกันทุกคนแล้วหรือ ? คนตาบอดทุกคนกราบทูลว่า ตนได้ชมช้าง คือได้คลำคู้ช้างแล้ว พระราชาจึงตรัสถามต่อไปว่า ให้พวกเจ้าบอกกันด้วยว่า ช้างนั้นมีลักษณะอย่างไร ?

- พวกที่ได้คลำคู้หัว ก็กราบทูลว่า ช้างเหมือนกับหม้อ
- พวกที่ได้คลำคู้หู ก็กราบทูลว่า ช้างเหมือนกับกระดิ่ง
- พวกที่ได้คลำคู้งา ก็กราบทูลว่า ช้างเหมือนผลไม้
- พวกที่ได้คลำคู้หาง ก็กราบทูลว่า ช้างเหมือนงอนไถ
- พวกที่ได้คลำคู้ลำตัว ก็กราบทูลว่า ช้างเหมือนกับขี้ช้าง
- พวกที่ได้คลำคู้เท้า ก็กราบทูลว่า ช้างเหมือนกับเสาเรือน
- พวกที่ได้คลำคู้หลัง ก็กราบทูลว่า ช้างเหมือนกับครก
- พวกที่ได้คลำคู้หาง ก็กราบทูลว่า ช้างเหมือนกับเสา
- พวกที่ได้คลำคู้ปลายหาง ก็กราบทูลว่า ช้างเหมือนไม้กวาด

คนตาบอดเหล่านั้นจึงทะเลาะกัน เคียงกันไปเคียงกันมาต่างกัน ต่างคนก็ยืนยันว่า ที่ตนว่านั่นแหละถูกต้อง ที่คนอื่นว่านั่นผิดหมด ในที่สุดถึงกับชกต่อยกันต่อหน้าพระที่นั่ง พระราชาทรงเห็นเช่นนั้นก็ทรงพอพระทัย ภิภุชทั้งหลาย ! ที่พวกเดียรถีย์ปริพาชก สมณพราหมณ์เหล่านั้นทะเลาะกัน เคียงกันไม่รู้จักจบนั้น ก็เพราะคนเหล่านั้น เป็นคนตาบอด คือไม่มีปัญญาจักขุ จึงไม่รู้จักเหตุ ไม่รู้จักผล ไม่รู้จักว่าอะไรจริง อะไรไม่จริง ?

พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรื่องนี้ ถ้าพิจารณาให้ดีก็จะเห็นว่าคนที่มีจักขุธรรมน้อย รู้จักศาสนาเพียงผิวเผิน แต่สำคัญว่าตนรู้มาก จึงมักอวดอ้างว่าตนมีความรู้ดี ความรู้ของตนเท่านั้นแหละถูกต้อง คนอื่นผิดหมด แม้แต่ดำหริบดำรา หรือแม้พระไตรปิฎกา อรรถกถา ก็ว่าเชื่อไม่ได้ เช่น บางคนชอบอ้างกาลามสูตรว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนไม่ให้เชื่อดำหริบดำราหรือพระไตรปิฎก ต้องเชื่อตัวเอง ถ้าเห็นใครพูดอ้างดำหริบดำราหรือพระไตรปิฎก ก็จะโทษว่าผู้นั้นไม่ปฏิบัติตามพระพุทธพจน์ในกาลามสูตร ทั้งๆ ที่ตัวเองก็อ้างดำหริบดำราและอ้างพระศาสดาเช่นเดียวกัน เพราะอ้างกาลามสูตรและอ้างพระพุทธเจ้า ที่ตัวเองอ้างมองไม่เห็น จึงไม่เห็นความผิดของตัวเอง จึงมักตั้งคั่นว่า ความเห็นของตนนั้นแหละถูกต้อง ของคนอื่นผิด...ที่เป็นดังนี้ ก็เพราะตีความหมายของพระสูตรตามภูมิปัญญา หรือทิฏฐิของตน อันเป็นความเห็นเข้าข้างตัวเองนั้น เรื่องนี้ก็เข้าทำนองตาบอดคลำช้าง ดีๆ นี่เอง.

๘๑

บทที่ ๔

ปฏิจสมเด็จพระปาทนัย (ต่อ)

ตามแนวพระอภิธรรม

ปัจฉยาการโดยปฏิจสมเด็จพระปาทนัย ตามแนวพระอภิธรรม (อภิธัมมัตถสังคหะ) ท่านกำหนดหัวข้อแห่งปฏิจสมุปบาทไว้เพื่อเป็นแนวทางแห่งการศึกษา รวม ๗ หัวข้อ คือ อัทธา ๓, องค์ ๑๒, อากาโร ๒๐, สนิธิ ๓, สังเขป ๔, วัฏฏะ ๓, และ มุถ ๒

ในหัวข้อทั้ง ๗ นี้ พึงศึกษาหัวข้อที่ ๒ คือ องค์แห่งปฏิจสมุปบาทก่อน เมื่อเข้าใจหัวข้อนี้แล้ว การศึกษาหัวข้ออื่นๆ ก็จะเข้าใจได้ง่าย ไม่เกิดความสับสน.

องค์ ๑๒ แห่งปฏิจสมุปบาท

๑. อวิชชา	ความรู้จริง (ไม่รู้หรือริยสัจ)
๒. สังขาร	ความปรุงแต่ง
๓. วิญญาณ	ปฏิสนธิวิญญาณ (ปฏิสนธิจิต)
๔. นามรูป	นามจันทร์ ๓ รูปจันทร์ ๑
๕. สฬายตนะ	อายตนะผัสสอารมณ์
๖. ผัสสะ	ความสัมผัสอารมณ์
๗. เวทนา	ความเสวยอารมณ์
๘. ตัณหา	ความทะยานอยาก
๙. อุปาทาน	ความยึดมั่นถือมั่น

๘๒

๑๐. ภพ กรรมภพและอุปัตติภพ
๑๑. ชาติ ความเกิด
๑๒. ชรามรณะ ความแก่และความตาย
- องค์แห่งปฏิจสมุปบาทเหล่านี้ ย่อมอาศัยกันเกิดขึ้น กล่าวคือ
- อวิชชา เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร
 - สังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ
 - วิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป
 - นามรูป เป็นปัจจัยให้เกิดสพายตนะ
 - สพายตนะ เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ
 - ผัสสะ เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา
 - เวทนา เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา
 - ตัณหา เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน
 - อุปาทาน เป็นปัจจัยให้เกิดภพ
 - ภพ เป็นปัจจัยให้เกิดชาติ
 - ชาติ เป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ

เมื่อองค์เหล่านี้อาศัยกันเกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมส่งผลให้เกิดความโศก ความรำไรราพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจติดตามมาด้วย. ทั้งนี้ก็เพราะปฏิจสมุปบาทนั้นเป็นกฎเกณฑ์หรือขบวนการเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์

หากพิจารณาปัจจัยการตามปฏิจสมุปบาทนี้ ก็จะเห็นได้ว่า อวิชชา เป็นปัจจัย-
 ธรรม สังขารเป็นปัจจัยอุปันนธรรม กล่าวคือ อวิชชาเป็นสิ่งที่ปัจจัย เป็นสิ่งอุปการะ เกื้อ
 กูล อุดหนุน จุนเจือ ช่วยเหลือให้เกิดสังขาร สังขารก็เป็นปัจจัยธรรมแห่งวิญญาณ และวิญญาณ
 ก็เป็นปัจจัยอุปันนธรรมแห่งสังขาร แม้องค์แห่งปฏิจสมุปบาทอื่นๆ ก็เป็นปัจจัยธรรมต่อเนื่องกัน
 เป็นลูกโซ่ดังกล่าวนี้ แต่ชรา มรณะอันเป็นองค์สุดท้ายแห่งปฏิจสมุปบาทนั้น เป็นปัจจัยอุปันน-
 ธรรมอย่างเดียว มิได้เป็นปัจจัยธรรม เพราะมิได้เป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ ด้วยเหตุนี้
 องค์แห่งปฏิจสมุปบาททั้ง ๑๒ องค์ คือ อวิชชา สังขาร ฯลฯ ภพ ชาติ

สภาวะธรรมที่เป็นองค์ประกอบแห่งปฏิจัสมุขปาบาทเหล่านี้ อาศัยกันเกิดขึ้น เป็นปัจจยา-
การอย่างไร พึงทราบอรรถาธิบายโดยลำดับดังต่อไปนี้ :

๑. อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร หมายความว่า สังขารอันเป็นปัจจยูปันนธรรม
จะปรากฏก็เพราะมีอวิชชาอันเป็นปัจจัยธรรมนั้นเป็นเหตุให้เกิด กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า อวิชชา
เป็นเหตุ สังขารเป็นผล

อวิชชาที่เป็นเหตุให้เกิดสังขารนั้น มีลักษณะทิจตุกะดังนี้

อตมฺมกฺขณา มีความรู้ หรือ เป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญา เป็นลักษณะ

สมฺโมหนรสา ทำให้มีความหลง ความมืดมนเป็นกิจ

ฉานทฺปจฺจุปฺภูนา มีอัสวะ เป็นเหตุใกล้ เป็นเหตุให้เกิด

ว่าโดยธรรม อวิชชา ได้แก่ โมหเจตสิก คือ ความหลง ความไม่รู้ ไม่รู้ในที่นี้หมาย
เฉพาะไม่รู้ธรรม ๘ ประการ อันได้แก่ ไม่รู้อริยสัจ ๔, ไม่รู้อดีต ๑, ไม่รู้อนาคต ๑, ไม่
รู้ทั้งอดีตและอนาคต ๑ และไม่รู้ปฏิจัสมุขปาบาทธรรม ๑

เพราะความไม่รู้ คือ โมหะ หรือ อวิชชา เป็นปัจจัย เป็นสิ่งที่อุปการะช่วยเหลือให้
เกิดสังขาร ให้เกิดมีการปรุงแต่งขึ้น ดังนั้นจึงกล่าวว่า อวิชชาเป็นปัจจัยธรรม สังขารเป็นปัจจ-
ยูปันนธรรม สังขารอันเป็นปัจจยูปันนธรรมของอวิชชานี้ได้แก่ สังขาร ๓ คือ ปุญญาภิสังขาร
อปุญญาภิสังขาร และอนัญชาภิสังขาร

๑. ปุญญาภิสังขาร สภาพปรุงแต่งใจให้เป็นบุญ องค์กรธรรมได้แก่ เจตนาในมหา-
กุศลจิต ๘ และเจตนาในรูปาวจรกุศลจิต ๕ รวมเป็นกุศลเจตนา ๑๓ เมื่อเจตนาปรุงแต่งให้
เกิดกุศลกรรมเช่นนี้ ก็เป็นทางที่จะให้ได้ปฏิสนธิเป็นมนุษย์ เป็นเทวดา เป็นรูปพรหม ตาม
ควรแก่กรรมนั้นๆ เจตนาทำกุศลอย่างนี้แม้จัดเป็นความคิด แต่ว่านังไม่ถึงที่สุดเพราะว่ายังไม่พ้น
ทุกข์ จะต้องกลับมาเวียนในสังสารวัฏอีก ส่วนกุศลที่ประเสริฐสุดคือโลกุตตรกุศลอันจะทำให้
พ้นทุกข์ได้เด็ดขาด ไม่ต้องกลับมาเวียนในสังสารวัฏอีก แต่ปุญญาภิสังขารมิได้ปรุงแต่งให้
กุศลอันประเสริฐสุดนั้นเกิดขึ้น เพราะยังมีอวิชชาช่วยค้ำจุนอยู่ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เพราะไม่รู้
ว่ากุศลอันยิ่งกว่านั้นก็มี จึงเจตนาทำเพียงมหากุศลกรรมและรูปาวจรกุศลกรรมเท่านั้น

๒. อปุญญาภิสังขาร สภาพปรุงแต่งใจให้เป็นบาป องค์กรธรรม ได้แก่ เจตนาใน
อกุศลจิต ๑๒ เมื่อเจตนาปรุงแต่งให้เกิดบาปเช่นนี้ ก็เป็นทางที่จะนำไปให้ปฏิสนธิในอบายภูมิ

เจตนาทำบาปอันจะส่งผลให้ปฏิสนธิในอบายภูมิตีเห็นได้ชัดว่าเป็นด้วยอำนาจแห่งโมหะ คือ อวิชชา โดยตรงทีเดียว

๓. อนณฺฐชาภิสังขาร สสภาพปรุ่งแต่งใจให้เป็นบุญชนิดที่ไม่หวั่นไหว คือ ตั้งอยู่ในอุเบกขาพรหมวิหารได้นาน ว่าโดยองค์ธรรม ได้แก่ เจตนาในรูปาวจรกุศลจิต ๔ เมื่อเจตนาปรุ่งแต่งให้เกิดกุศลกรรมระดับนี้ ก็ส่งผลให้ไปปฏิสนธิเป็นอรุปรหม เสวยบรมสุขอยู่นานชั่ว ถึงกระนั้นก็ได้ชื่อว่ายังไม่พ้นไปจากทุกข์ ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ ด้วยเจตนาอันนี้มีอวิชชาค้ำจุนอยู่

อีกนัยหนึ่ง สังขารอันเป็นปัจจัยอุปบันธมของอวิชชานี้ได้แก่ สังขาร ๓ คือ

๑. กายสังขาร ได้แก่ เจตนาที่ปรุ่งแต่งกายทวจจริต และกายสุจริต ให้เป็นผลสำเร็จลง ว่าโดยองค์ธรรม ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ และ มหากุศลเจตนา ๘ ที่เกี่ยวกับทางกาย

๒. วจิตสังขาร ได้แก่ เจตนาที่ปรุ่งแต่งวจิตุจริตและวจิสุจริต ให้เป็นผลสำเร็จลง ว่าโดยองค์ธรรม ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ และมหากุศลเจตนา ๘ ที่เกี่ยวกับทางวาจา

๓. จิตตสังขาร ได้แก่ เจตนาที่ปรุ่งแต่งมโนทวจจริต และ มโนสุจริต ให้เป็นผลสำเร็จลง ว่าโดยองค์ธรรมได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ และ โลภียกุศลเจตนา ๑๗ ที่เกี่ยวกับทางใจ

ควรเข้าใจด้วยว่า โลกุตตรกุศลเจตนา นั้นได้ชื่อว่าเป็นบุญก็จริง แต่ไม่จัดเป็นบุญญาภิสังขาร หรือ อนณฺฐชาภิสังขาร เพราะโลกุตตรกุศลนั้นไม่มีอวิชชาค้ำจุนทำให้เกิดภพเกิดชาติอันเป็นวัฏฏะ แต่มีหน้าที่ทำลายภพทำลายชาติอันเป็นการตัดวัฏฏะ

อนึ่ง ตามนัยแห่ง พระสูตรตันตปิฎก ก็แสดงสังขาร ๓ ไว้ อีกนัยหนึ่ง คือ

๑. กายสังขาร ธรรมชาติที่ปรุ่งแต่งกาย ได้แก่ อัสนาสะ และ ปัสสาสะ

๒. วจิตสังขาร ธรรมชาติที่ปรุ่งแต่งวาจา ได้แก่ วิตก วิจารณ์

๓. จิตตสังขาร ธรรมชาติที่ปรุ่งแต่งจิต ได้แก่ สัตถุญา เวทนา หรืออีกนัยหนึ่งว่า ได้แก่ เจตสิก ๕๐ ดวง (เว้นวิตก วิจารณ์)

กล่าวโดยสรุปชื่อว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร หมายความว่า อวิชชาที่เป็นปัจจัยธรรมให้เกิดสังขารนั้น ได้แก่โมหะ สังขารอันเป็นปัจจัยอุปบันธมของอวิชชา นั้น ได้แก่ เจตนา ๒๕ หรือ กรรม ๒๕

เมื่อไม่รู้ว่าธรรมที่ดับสิ้นแห่งทุกข์คือนิพพานมีอยู่ ก็ยังมีโมหะมีอวิชชาอยู่ จึงเป็นปัจจัยให้กระทำการกรรม ๒๕ อันจะต้องวนเวียนอยู่ในสังสารทุกข์ ไม่พ้นทุกข์ไปได้

ข้อควรสังเกตเกี่ยวกับอวิชาเป็นปัจจัย

ข้อว่า อวิชา เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร เมื่อก้าวโดยปัจจัย ๒๔ อวิชาย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารดังต่อไปนี้

ก. อวิชา เป็นปัจจัยแก่ ปุญญาภิสังขาร ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย ๒ ปัจจัย คือ

๑. อารัมมณปัจจัย ๒. ปกคฺคฺพนิสสยปัจจัย

ข. อวิชาเป็นปัจจัยแก่อปุญญาภิสังขาร ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย ๑๕ ปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย ๒. อารัมมณปัจจัย ๓. อธิปคฺคฺปัจจัย
๔. อนันตรปัจจัย ๕. สมันตรปัจจัย ๖. สหชาติปัจจัย
๗. อัญญมัญญปัจจัย ๘. สหชาตนิสสยปัจจัย ๙. ปกคฺคฺพนิสสยปัจจัย
๑๐. อาเสวนปัจจัย ๑๑. สัมปยุตตปัจจัย ๑๒. อัคติปัจจัย
๑๓. นัตถิปัจจัย ๑๔. วิคตปัจจัย ๑๕. อวิคตปัจจัย

ค. อวิชาเป็นปัจจัยแก่ อเนญชาภิสังขาร ด้วยอำนาจแห่ง ปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยเพียงปัจจัยเดียว พึงทราบอรรถาธิบายโดยย่อดังต่อไปนี้

ก. อวิชาเป็นปัจจัยแห่งปุญญาภิสังขาร ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย ๒ ปัจจัย คือ อารัมมณปัจจัย และ ปกคฺคฺพนิสสยปัจจัย ซึ่งแต่ละปัจจัยมีความหมายดังต่อไปนี้

๑. อารัมมณปัจจัย ได้แก่อารมณ์เป็นปัจจัยให้เกิดจิตและเจตสิก หมายความว่าปรารภถึงอารมณ์ ด้วยอำนาจแห่งโมหะ เช่น ปรารภถึงมนุษย์สมบัติ เทวสมบัติ และรูปพรหมสมบัติ จึงประกอบมหากุศลกรรมเพื่อให้สมปรารถนาในมนุษย์สมบัติ และเทวสมบัติ และเพียรบำเพ็ญภาวนารูปาวจรกุศลกรรม เพื่อให้สมปรารถนาในรูปพรหมสมบัติ ดังนี้จึงได้ชื่อว่าโมหะเป็นอารัมมณปัจจัยยุปบันนธรรม

๘๖

๒. ปกคฺคฺพนิสสยปัจจยฺ ได้แก่ธรรมที่ปัจจยฺเป็นที่อาศัยอย่างแรงกล้า หรือเป็นที่อาศัยที่มีกำลังมากแก่ปัจจยฺูปันนธรรม หมายความว่า โมหะเป็นปัจจยฺ เป็นที่อาศัยอย่างแรงกล้า เป็นที่อาศัยที่มีกำลังมากช่วยอุปการะเกื้อกูลให้ประกอบกรรมทำเพียงแค้นหากุศล และรูปาวจรกุศลเท่านั้น ดังนั้น โมหะจึงได้ชื่อว่าเป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจยฺธรรม จิตตมหากุศลและรูปาวจรกุศลพร้อมกับเจตสิกที่ประกอบนั้นเป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจยฺูปันนธรรม

ข. อวิชชา เป็นปัจจยฺแก่อปุญญาภิสังขาร ด้วยอำนาจแห่งปัจจยฺ ๑๕ ปัจจยฺนั้น หมายความว่า โมหเจตสิกเป็นปัจจยฺแก่อกุศลจิตนั้น เป็นได้ ๑๕ ปัจจยฺ แต่ละปัจจยฺมีความหมายดังนี้

๑. เหตุปัจจยฺ ได้แก่ เหตุ ๖ เป็นปัจจยฺให้เกิดจิตและเจตสิก คือ โมหะ เป็นเหตุปัจจยฺธรรม อกุศลจิต ๑๒ และเจตสิกที่ประกอบเป็นเหตุปัจจยฺูปันนธรรม

๒. อารัมมณปัจจยฺ ได้แก่ อารัมมณเป็นปัจจยฺให้เกิดจิตและเจตสิก เมื่อนึกปรารภถึงสิ่งที่ตนชอบใจคิดใจก็ดี ที่ไม่ชอบใจ เกลียด ที่กลัวก็ดี ที่สงสัย ที่ฟุ้งซ่านก็ดี เหล่านี้เป็น อารัมมณย่อมีสาเหตุมาจาก โมหะทั้งนั้น อารัมมณเหล่านี้แหละเป็นอารัมมณปัจจยฺธรรม ก่อให้เกิด อกุศลจิต ๑๒ และเจตสิกที่ประกอบอันเป็นอารัมมณปัจจยฺูปันนธรรม

๓. อธิปัตติปัจจยฺ ได้แก่ อารัมมณที่เป็นใหญ่ที่มีกำลังมาก หรือที่เอาใจใส่มากเป็นพิเศษ เป็นปัจจยฺให้เกิดจิตและเจตสิก คือ อารัมมณที่กำลังเป็นพิเศษนั้นเป็นอธิปัตติปัจจยฺูปันนธรรม

๔. อนันตรปัจจยฺ ได้แก่ จิตที่เกิดติดต่อกัน โดยไม่มีระหว่างคั่น ที่มาเกี่ยวกับ โมหะเจตสิกต้องเกิดพร้อมกับอกุศลจิต กล่าวโดยกิจ อกุศลจิตก็เป็นชวนจิต ชวนจิตนี้โดยปกติเกิดติดต่อกัน ๗ ดวง หรือ ๗ ขณะจิต ดังนั้น โมหะเจตสิกที่ในอกุศลชวนจิตดวงที่ ๑ ก็เป็นอนันตรปัจจยฺแก่ โมหะ ในอกุศลชวนจิตดวงที่ ๒ และ โมหะในอกุศลชวนจิตดวงที่ ๒ ก็เป็นอนันตรปัจจยฺูปันนธรรม โมหะในอกุศลชวนจิตที่ ๒ เป็นอนันตรปัจจยฺ โมหะในอกุศลชวนจิตดวงที่ ๓ ก็เป็นอนันตรปัจจยฺูปันนธรรม เป็นตามลำดับกัน จนถึง โมหะในอกุศลชวนจิตดวงที่ ๖ เป็นอนันตรปัจจยฺ โมหะในอกุศลจิตดวงที่ ๗ เป็นอนันตรปัจจยฺูปันนธรรม

๕. สมันตรปัจจัย ได้แก่ ปัจจัยที่เน้นถึงอนันตรปัจจัยว่า การที่เกิดติดต่อกันโดยไม่มีระหว่างคั่นนั้น เกิดติดต่อกันตามลำดับทีเดียว ไม่ข้ามลำดับ อันมีความหมายเช่นเดียวกับอนันตรปัจจัยนั่นเอง เป็นแต่ย่อความให้ชัดยิ่งขึ้นเท่านั้น

๖. สหชาติปัจจัย ได้แก่ ธรรมที่เกิดพร้อมกัน คือ โมหเจตสิกที่เกิดพร้อมกับอกุศลจิตและเจตสิกที่ประกอบ ดังนั้น โมหเจตสิกจึงเป็นสหชาติปัจจัยธรรม อกุศลจิต ๑๒ และเจตสิกที่ประกอบ ซึ่งเกิดพร้อมกับโมหเจตสิกนั้น เป็นสหชาติปัจจัยูปันนธรรม

๗. อัญญมัญญปัจจัย ได้แก่ ธรรมที่อุปการะช่วยเหลือซึ่งกันและกันคือ โมหเจตสิกก็อุปการะช่วยเหลืออกุศลจิตและเจตสิกที่ประกอบให้เกิดขึ้น อกุศลจิตและเจตสิกที่ประกอบก็อุปการะช่วยเหลือแก่โมหเจตสิกให้เกิดขึ้นเช่นเดียวกัน กล่าวคือต่างฝ่ายต่างอุปการะแก่กันและกัน ดังนั้น โมหเจตสิกนี้จึงเป็นอัญญมัญญปัจจัยธรรม อกุศลจิต ๑๒ และเจตสิกที่ประกอบนั้นเป็นอัญญมัญญปัจจัยูปันนธรรม

๘. นิสสยปัจจัย ได้แก่ ธรรมอันเป็นที่อาศัย คือ โมหเจตสิกเป็นที่อาศัยของอกุศลจิตและเจตสิกที่ประกอบ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่าอกุศลจิตและเจตสิกที่ประกอบได้อาศัยโมหเจตสิก จึงปรากฏเกิดขึ้นได้ ดังนั้น โมหเจตสิกจึงเป็นนิสสยปัจจัยธรรม อกุศลจิต ๑๒ และเจตสิกที่ประกอบเป็นนิสสยปัจจัยูปันนธรรม

๙. อุปนิสสยปัจจัย ได้แก่ ธรรมที่อาศัย อย่างแรงกล้า อย่างมั่นคง คือ โมหเจตสิกที่เป็นที่อาศัยของอกุศลจิตและเจตสิกที่ประกอบอย่างแรงกล้า กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า อกุศลจิตและเจตสิกจึงเป็นอุปนิสสยปัจจัยธรรม อกุศลจิต ๑๒ และเจตสิกที่ประกอบก็เป็นอุปนิสสยปัจจัยูปันนธรรม

๑๐. อเสวนปัจจัย ได้แก่ ธรรมที่เสพอารมณ์หลายขณะ อันหมายถึง ชวนจิตโดยเฉพา เพราะในวิธีหนึ่งๆ ชวนจิตย่อมเกิดติดต่อกันโดยปกติ ๗ ขณะจิต ดังนั้นเจตนาในอกุศลชวนจิตดวงที่ ๑ จึงเป็นอเสวนปัจจัยธรรมแก่เจตนาที่ในอกุศลชวนจิตดวงที่ ๒ และเจตนาที่ในอกุศลชวนจิตดวงที่ ๒ ที่เป็นอเสวนปัจจัยูปันนธรรม เจตนาในอกุศลชวนจิตดวงที่ ๒ เป็นอเสวนปัจจัยูปันนธรรม เจตนาที่ในอกุศลชวนจิตดวงที่ ๓ เป็นอเสวนปัจจัยูปันนธรรม เป็น

๘๘

ดังนี้ไปตามลำดับจนถึงเจตนาที่ในอกุศลชวนจิตดวงที่ ๖ เป็นอาเสวนปัจจัยธรรม เจตนาในอกุศลชวนจิตดวงที่ ๗ เป็นอาเสวนปัจจัยูปันนธรรม

๑๑. สัมปยุตตปัจจัย ได้แก่ ธรรมที่ประกอบกัน คือ โมหเจตสิกย่อมประกอบกับอกุศลและเจตสิกที่ประกอบ ดังนั้น โมหเจตสิกจึงเป็นสัมปยุตตปัจจัยธรรม อกุศลจิต ๑๒ และเจตสิกที่ประกอบ ก็เป็นสัมปยุตตปัจจัยูปันนธรรม

๑๒. อัตติปัจจัย ได้แก่ ธรรมที่กำลังมีอยู่นั้นเป็นปัจจัย หมายความว่า โมหเจตสิกยังมีอยู่ ยังไม่ได้ดับไป เป็นอัตติปัจจัยธรรม อกุศลจิต ๑๒ และเจตสิกที่ประกอบนั้นก็เป็นอัตติปัจจัยูปันนธรรม

๑๓. นัตติปัจจัย ได้แก่ ธรรมที่ไม่มีแล้ว ดับไปแล้ว เป็นปัจจัย ในที่นี้หมายความว่า โมหเจตสิกที่ในอกุศลชวนจิตดวงที่ ๑ ดับไปแล้ว ไม่มีแล้วจึงเป็นนัตติปัจจัย ให้เกิด โมหเจตสิกที่ในอกุศลชวนจิตดวงที่ ๒ นั้นได้ โมหเจตสิกในอกุศลชวนจิตดวงที่ ๒ ก็เป็นนัตติปัจจัยูปันนธรรม

๑๔. วิคตปัจจัย ได้แก่ ธรรมที่ปราศไปแล้ว คือดับไปแล้ว เป็นปัจจัย มีความหมายเช่นเดียวกับนัตติปัจจัย ดังกล่าวในข้อ ๑๓

๑๕. อวิคตปัจจัย ได้แก่ ธรรมที่ยังไม่ปราศไป เป็นปัจจัย ธรรมที่ยังไม่ปราศไปก็คือธรรมที่ยังมีอยู่ ยังไม่ดับไป จึงมีความหมายเช่นเดียวกับอัตติปัจจัย ดังกล่าวในข้อ ๑๒

ค. อวิชชาเป็นปัจจัยแก่อานัญชาภิสังขาร ด้วยอำนาจแห่งปกตูปนิสสยปัจจัยเพียงปัจจัยเดียวทำนองเดียวกับที่ได้กล่าวมาแล้วในข้อ ก. ที่ว่าด้วยปกตูปนิสสย คือมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะได้อรูปพรหมสมบัติจึงได้บำเพ็ญเพียรประกอบอรูปาวจรกุศลกรรม เพราะความปรารถนาในอรูปพรหมสมบัติเช่นนี้ได้ชื่อว่ายังมีโมหะอยู่ ดังนั้น โมหะ ก็เป็นปกตูปนิสสยปัจจัยธรรม อรูปาวจรกุศลจิตและเจตสิกที่ประกอบ เป็นปกตูปนิสสยปัจจัยูปันนธรรม

ข้อควรศึกษาเป็นพิเศษในเรื่องอวิชา

อวิชาอันเป็นองค์ประกอบแห่งปฏิจสมุปปาทข้อแรก มีข้อที่ควรศึกษาเป็นพิเศษดังต่อไปนี้

๑. อวิชา ได้แก่ โมหเจตสิก มีสภาพหรือมีลักษณะแต่อย่างเดียว คือไม่รู้เหตุ-
ผลตามความเป็นจริงของธรรมทั้งปวง และอวิชามีหลายอย่างเช่น

อวิชา ๒ อย่าง คือ ไม่รู้ในข้อปฏิบัติที่ผิด ๑ และไม่รู้ในข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง ๑ หรือไม่รู้
รู้ธรรมที่เป็นสังขาร ๑ และไม่รู้ธรรมที่เป็นวิสังขาร ๑

อวิชา ๓ คือ ไม่รู้ความจริงในเวทนาทั้ง ๓ มีสุขเวทนา เป็นต้น จึงทำให้เกิดมี
ความวิปลาสขึ้น

อวิชา ๔ คือ ไม่รู้อริยสังขารทั้ง ๔ มีทุกขสัง เป็นต้น

อวิชา ๕ คือ ไม่รู้ความจริงแห่งทุกข์โทษภัยที่เป็นไปในคติทั้ง ๕ (นिरยคติ เปตคติ
ดิรฉานคติ มนุสสคติ เทวคติ) ซึ่งยังต้องวนเวียนอยู่ในกองทุกข์

อวิชา ๖ คือ ไม่รู้ความจริงในอารมณ์ทั้ง ๖ ในวิญญาณทั้ง ๖ ว่าเป็นของไม่
เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

อวิชากับพระอรหันต์ มีปัญหาว่าการกระทำใดๆ ของพระอรหันต์นั้นเป็นกิริยา
คือไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป เพราะอรหันต์ทำลายอวิชา คือ โมหะ ได้โดยสิ้นเชิงแล้ว เป็นอันว่า
สังขารทั้ง ๓ ที่เป็นบุญและเป็นบาปนั้นย่อมถูกทำลายไปด้วย แต่ข้อนี้ไม่ได้หมายความว่า พระ
อรหันต์นอกจากไม่ทำบาปแล้ว บุญต่างๆ เช่น ทาน ศีล ภาวนา ก็ไม่กระทำด้วย

กล่าวคือพระอรหันต์ทั้งหลายก็บำเพ็ญ ทาน ศีล ภาวนา อยู่เป็นนิจ ที่พระอรหันต์กระทำ
ทำไปนั้นไม่จัดว่าเป็น ปุญญาภิสังขาร คืออานัญญาภิสังขาร อันเป็นผลของอวิชา เพราะการ
กระทำของพระอรหันต์นั้นเป็นกิริยาจิต ไม่มีการให้ผลในวิภูฏสังสารอีกต่อไป จึงได้ชื่อว่าพระ
อรหันต์ท่านบำเพ็ญธรรมจนสิ้นบาปและสิ้นบุญด้วย ส่วนผู้ที่ยังมีบุญมีบาปอยู่ ผู้นั้นจะต้องวน
เวียนอยู่ในสงสารวิภูฏไม่มีที่สิ้นสุด

อวิชา กับ อริยสัง ๔

อวิชา เป็นทุกขสัง เกิดพร้อมกับทุกขสัง กระทำทุกขสังให้เป็นอารมณ์ได้ ทั้งปกปิดไม่ให้เห็นทุกขสังด้วย

อวิชาไม่ใช่สมุทยสัง จะสงเคราะห์เป็นสมุทยสังก็ไม่ได้ แต่อวิชานี้เกิดพร้อมกับสมุทยสัง กระทำสมุทยสังให้เป็นอารมณ์ได้ และปกปิดไม่ให้เห็นสมุทยสังด้วย

อวิชา ไม่ใช่โรธสัง สงเคราะห์เป็นโรธสังก็ไม่ได้ เกิดพร้อมกับโรธสังก็ไม่ได้ กระทำโรธสังให้เป็นอารมณ์ก็ไม่ได้ แต่สามารถปกปิดไม่ให้เห็นโรธสัง

อวิชา ไม่ใช่มกคสัง สงเคราะห์เป็นมกคสังไม่ได้ เกิดพร้อมกับมกคสังก็ไม่ได้ กระทำมกคสังให้เป็นอารมณ์ก็ไม่ได้ แต่ปกปิดไม่ให้เห็นมกคสังได้

๒. สังขาร เป็นปัจจัยให้เกิด วิญญาณ หมายความว่า วิญญาณจะปรากฏเกิดขึ้นได้ ก็เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย สังขารที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้นมี ลักษณะกิจตุกะดังนี้

อกิสังขรณลกขณา มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ

อายุหนรสา มีการพยายามให้ปฏิสนธิวิญญาณเกิดขึ้น หรือพยายามให้ผลคือ รูปขันธ์ นามขันธ์เกิดขึ้นเป็นกิจ

เจตนาปจฺจุปฏฺฏานา จงใจทำให้เกิดความสำเร็จเป็นผล

อวิชาปทฏฺฏานา มีอวิชาเป็นเหตุใกล้เป็นเหตุเกิด

สังขารในที่นี้ เป็นสังขารที่เป็นปัจจัยธรรม อุปการะช่วยเหลือให้เกิดวิญญาณได้แก่เจตนา ๒๕ หรือ กรรม ๒๕

วิญญาณ ที่เป็นปัจจัยอุปบันนธรรมของสังขารนี้ มีแสดงเป็น ๒ นัย คือ อกิธัมมภาชนินัย ตามนัยแห่งพระอภิธรรม ๑ และ สุกตันทภาชนินัย ตามนัยแห่งพระสูตร ๑

๕๑

ตามนัยแห่งพระอภิธรรมนั้น วิญญาณที่เป็นปัจจัยปบันนธรรมของสังขาร ได้แก่ จิตทั้งหมด (และเจตสิกที่ประกอบกับจิตนั้นๆ ด้วย) เพราะจิตจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยสังขารเป็นปัจจัย คือต้องมีสิ่งปรุงแต่ง

ตามนัยแห่งพระสูตรนั้น วิญญาณที่เป็นปัจจัยปบันนธรรมของสังขารก็ได้แก่ โลภียวิปากวิญญาณ ๓๒ คือ อกุศลวิปากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘ และมหัคคตวิปากจิต ๙

โลภียวิปากวิญญาณ ๓๒ อันเป็นปัจจัยปบันนธรรมของสังขารนี้ จำแนกได้เป็น ๒ จำพวก คือ

วิญญาณที่เกิดในปฏิสนธิกาล มีชื่อว่า ปฏิสนธิวิญญาณ ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๕ ดวง พวกหนึ่ง ปฏิสนธิวิญญาณ ๑๕ ดวงนี้ก็อยู่ในจำนวน โลภียวิปากวิญญาณ ๓๒ นั้นเอง

วิญญาณที่เกิดในปวัตติกาล มีชื่อว่า ปวัตติวิญญาณ ได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๒ อีกพวกหนึ่ง ซึ่งไม่ได้ทำกิจปฏิสนธิ แต่ทำกวังคกิจ และกิจอื่นๆ

สังขารที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้น ก็ได้แก่สังขาร ๓ กล่าวคือ

ก. ปุณฺณากิสังขาร

ปุณฺณากิสังขาร ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณดังต่อไปนี้

๑. เจตนาในมหากุศลชนิดที่เป็นทวิเหตุกโมกุกกัฏฐะ และ ทวิเหตุกโอมโกมกะ เป็นปัจจัยธรรม ให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัยปบันนธรรมในปฏิสนธิกาล คือ อุเบกขาสันติรมกุศลวิปาก ๑ ดวง ให้ปฏิสนธิเป็นมนุษย์ และเทวดาชั้นต่ำ มีความพิกลพิการ บ้า ใ้ หนวก บอด เป็นต้น ซึ่งนับว่าเป็นพวก สุกตือเหตุกบุคคล

๒. เจตนาในมหากุศลชนิดที่เป็นติเหตุกโอมกุกกัฏฐะ, ติเหตุกโอมโกมกะ, ทวิเหตุกอกุกกัฏฐะ และทวิเหตุกอกุกกัฏฐะ เป็นปัจจัยธรรมให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ เป็นปัจจัยปบันนธรรมในปฏิสนธิกาล คือ มหาวิปากญาณวิปยุตต ๔ ดวง ให้ปฏิสนธิเป็นมนุษย์และเทวดาที่ไม่ประกอบด้วยปัญญามาแต่กำเนิด ซึ่งเรียกว่าเป็นพวก ทวิเหตุกบุคคล

๘๒

๓. เจตนาในมหากุศลชนิดที่เป็นติเหตุกอกกัฏฐกัฏฐะ และ ติเหตุกอกกัฏฐะ เป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัยุบันนธรรมในปฏิสนธิกาล คือ มหาวิบากญาณสัมปยุตต ๔ ดวง ให้ปฏิสนธิเป็นมนุษย์และเทวดาที่ประกอบด้วยปัญญาามาแต่กำเนิด ซึ่งเรียกว่าเป็นพวกติเหตุกบุคคล

๔. ปุณฺณุกาสังขาร ทั้ง ๓ ข้อนี้ ก็ได้แก่เจตนาในมหากุศลทั้ง ๘ เป็นปัจจัยธรรมให้เกิดปวัตติวิญญาณเป็นปัจจัยุบันนธรรมในปวัตติกาล คือ

ก. อเหตุกกุศลวิบาก ๘ ดวง ให้ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รส ได้สัมผัสถูกต้อง การรับอารมณ์ การไต่สวนอารมณ์ และการรับอารมณ์ต่อจากชวนะ เหล่านี้ล้วนแต่ที่ตีทั้งนั้น

ข. มหาวิบาก ๘ ดวง ทำกิจรับอารมณ์ต่อจากชวนะ คือทำดทาลัมพนกิจ

ค. มหาวิบาก ๘ ดวง และอุเบกขาสันติริณกุศลวิบาก ๑ ดวง รวม ๙ ดวง ทำหน้าที่รักษากภพ รักษาชาติต่างๆ (ภวังคจิต) ทำหน้าที่จุดกิจด้วย

๕. เจตนาในรูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง เป็นปัจจัยธรรมให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ เป็นปัจจัยุบันนธรรมในปฏิสนธิกาล คือ รูปาวจรวิบากจิต ๕ ดวง ให้ปฏิสนธิเป็นรูปพรหมในรูปภูมิ ซึ่งเรียกว่าเป็นพวกติเหตุกบุคคลเหมือนกัน

๖. เจตนาในรูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง เป็นปัจจัยธรรมให้เกิดปวัตติวิญญาณ เป็นปัจจัยุบันนธรรมในปวัตติกาล คือ การรักษากภพชาติต่างๆ (ภวังคจิต) ตลอดจนทำหน้าที่จุดกิจด้วย ส่วนอเหตุกกุศลวิบากจิต ๕ ดวง ให้ได้เห็น (จักขุวิญญาณ) ให้ได้ยิน (โสตวิญญาณ) มีการรับอารมณ์ (สัมปฏิจฉันนะ) ล้วนแต่ที่ตีนั้นเป็นกามวิบาก

๗. อปุณฺณุกาสังขาร

อปุณฺณุกาสังขาร ได้แก่อกุศลเจตนาที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณดังต่อไปนี้

๑. เจตนาในอกุศลจิต ๑๑ ดวง (เว้นอุททัจเจตนา) เป็นปัจจัยธรรมให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ เป็นปัจจัยุบันนธรรมในปฏิสนธิกาล คืออุเบกขาสันติริณอกุศลวิบาก ๑ ดวง ให้ปฏิสนธิในอบายภูมิทั้ง ๔ เป็นพวกทุกตือเหตุกบุคคล ซึ่งมักเรียกกันสั้นๆ ว่า ทุกตือบุคคล

๒. เจตนาในอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวง เป็นปัจจัยธรรมให้เกิดปวัตติวิญญาณ เป็นปัจจัยุบันนธรรมในปวัตติกาล คือ อกุศลวิบากจิต ๗ ดวง ให้ได้เห็น (จักขุวิญญาณ) ให้

ได้ฟัง (โศตวิญญูณ) ให้ได้กลิ่น (ฆานวิญญูณ) ให้ได้รส (ชีวหาวิญญูณ) ให้ได้การสัมผัสถูกต้อง (กายวิญญูณ) ให้มีการรับอารมณ์ (สัมปฏิจฉันนะ) ให้มีการได้สวนอารมณ์ (สันตிரณะ) และการรับอารมณ์ต่อจากชวานะ (ตทาลัมพะนะ) ล้วนแต่เป็นสิ่งที่ไม่ดี ตลอดจนการรักษาภพรักษาชาตินั้น (ภวังกิจิต) ด้วย

ก. อานัญชาภิสังขาร

อานัญชาภิสังขาร ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญูณดังต่อไปนี้

๑. เจตนาในอรุปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง เป็นปัจจัยธรรม ในเกิดปฏิสนธิวิญญูณ เป็นปัจจัยอุปบันนธรรมในปฏิสนธิกาล คือ อรุปาวจรวิบากจิต ๔ ให้ปฏิสนธิเป็นอรุปพรมในอรุปภูมิ ซึ่งเรียกว่าเป็นจำพวก ติเหตุกบุคคล

๒. เจตนาในอรุปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง เป็นปัจจัยธรรม ให้เกิดปวัตติวิญญูณ เป็นปัจจัยอุปบันนธรรมในปวัตติกาล คือ อรุปาวจรวิบากจิต ๔ ทำหน้าที่ภวังกิจ รักษาภพรักษาชาตินั้นๆ และทำหน้าที่จุดกิจอีกด้วย

สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญูณในที่นี้ มีข้อสังเกตอยู่ว่า

สังขาร ๓ ที่เป็นเหตุให้เกิดวิญญูณ จำแนกได้เป็น ๒ ประเภท คือ สังขาร ๓ ที่เป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธิวิญญูณนั้น ได้แก่เจตนา ๒๘ เท่านั้น โดยต้องเว้นอุทัจจเจตนาเสีย ๑ เพราะอุทัจจเจตนาไม่สามารถส่งผลให้เป็นปฏิสนธิได้ ส่วนสังขาร ๓ ที่เป็นปัจจัยให้เกิดปวัตติวิญญูณนั้น ได้แก่เจตนาทั้ง ๒๕ ดวง

วิญญูณที่เป็นปัจจัยอุปบันนธรรมของสังขาร ก็จำแนกได้เป็น ๒ จำพวก คือ ปฏิสนธิวิญญูณ ได้แก่ปฏิสนธิจิต ๑๕ และปวัตติวิญญูณ ได้แก่โลกียวิบากวิญญูณ ๓๒

โลกียวิบากวิญญูณ ๓๒ นั้น เกิดในปวัตติกาลอย่างเดียวนั้นมี ๑๓ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญูณ ๑๐ สัมปฏิจฉันนจิต ๒ และโสมนัสสันตிரณจิต ๑ ส่วนปฏิสนธิวิญญูณ ๑๕ นั้น นอกจากทำปฏิสนธิกิจในปฏิสนธิกาลโดยตรงแล้ว ในปวัตติกาลก็ยังเกิดจิต ๑๕ ดวงนี้ได้ แต่ว่าเกิดขึ้นมาทำกิจอย่างอื่น ซึ่งไม่ใช่ปฏิสนธิกิจ

๕๔

ข้อควรสังเกตเกี่ยวกับสังขารเป็นปัจจัย

ข้อว่าสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญานนี้ เมื่อกล่าวโดยปัจจัย ๒๔ สังขารย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญานด้วยอำนาจแห่งปัจจัยเพียง ๒ ปัจจัย คือ

๑. ปกตูปนิสสยปัจจัย และ ๒. นานักขณิกกัมมปัจจัย

ปกตูปนิสสยปัจจัย นั้น ได้กล่าวแล้วในตอนต้น ในตอนนี้ก็มีนัยเป็นทำนองเดียวกัน ส่วน นานักขณิกกัมมปัจจัย นั้น หมายถึง กรรม หรือ สังขาร คือเจตนาที่เกิดต่าง ขณะกัน (คือเจตนาที่ดับไปแล้วนั้น) เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามและรูปที่เกิดจากกรรมนั้นๆ ดังนั้นในที่นี้จึงได้แก่ สังขาร (เจตนา) เป็นนานักขณิกกัมมปัจจัยธรรมวิญญาน (วิบาก-วิญญาน ๓๒) เป็นนานักขณิกกัมมปัจจัยูปบันนธรรม

ปฏิสนธิวิญญาน

วิญญานที่เป็นปัจจัยูปบันนธรรมแห่งสังขารนี้ที่ควรศึกษาเป็นพิเศษ ก็คือปฏิสนธิ-วิญญาน หรือปฏิสนธิจิต ซึ่งมีจำนวน ๑๘ ดวงนี้ มีการแสดงโดยนัยต่างๆ ดังต่อไปนี้

- ว่าโดยมิสสกะ และ สุทระ มี ๒ คือ

๑. รูปมิสสทวิญญาน ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญานที่มีรูปเกิดพร้อมด้วยนั้นมี ๔ ดวง ได้แก่ อุเบกขาสันติริณะ ๒ มหาวิบาก ๘ และรูปาวจรวิบาก ๕

๒. รูปอมิสสทวิญญาน ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญานที่ไม่มีรูปเกิดพร้อมด้วยนั้นมี ๔ ดวง ได้แก่ อรูปาวจรวิบาก ๔ เพราะไม่มีรูปเกิดมาปะปนด้วย จึงได้ชื่อว่า สุทระ

- ว่าโดย ภูมิมิ ๓ คือ

๑. กามวิญญาน ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญานในกามภูมิ มีจำนวน ๑๐ ดวง ได้แก่ อุเบกขาสันติริณะ ๒ และมหาวิบาก ๘

๕๕

๒. รูปวิญญาณ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณในรูปภูมิ มีจำนวน ๕ ดวง ได้แก่
รูปาวจรวิบาก ๕

๓. อรูปวิญญาณ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณในอรูปภูมิ มีจำนวน ๔ ดวง ได้แก่
อรูปาวจรวิบาก ๕

- ว่าโดยกำเนิด มี ๔ คือ

๑. อัณฑชวิญญาณ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณในไข่ มีจำนวน ๑๐ ดวง ได้แก่
อุเบกขาสันติริณะ ๒ และมหาวิบาก ๘

๒. ชลาพุชวิญญาณ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณในครรภ์มารดา มีจำนวน ๑๐ ดวง
ได้แก่ อุเบกขาสันติริณะ ๒ และมหาวิบาก ๘

๓. สังเสทวิญญาณ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณในที่เปียกชื้น มีจำนวน ๑๐ ดวง
ได้แก่ อุเบกขาสันติริณะ ๒ และมหาวิบาก ๘

๔. โอปปาติกวิญญาณ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณที่ไม่ได้อาศัยที่เกิดเหมือน ๓ อย่าง
ข้างต้นนั้น แต่เกิดโดยอาการที่ผุดหรือ โผล่ขึ้นมาเต็มทีเดียว มีจำนวน ๑๕ ดวง คือปฏิสนธิ-
วิญญาณทั้ง ๑๕ ดวง อันได้แก่ อุเบกขาสันติริณะ ๒ มหาวิบาก ๘ และมหัคคตวิบาก ๕

- ว่าโดยคติ มี ๕ คือ

๑. เทวคติวิญญาณ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณในเทวภูมิ ๖ ในรูปภูมิ ๑๕ และใน
อรูปภูมิ ๔ นั้น มีจำนวน ๑๘ ดวง ได้แก่ อุเบกขาสันติริณกุศลวิบาก ๑ มหาวิบาก ๘ และ
มหัคคตวิบาก ๕

๒. มนุสสคติวิญญาณ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณในมนุสสภูมิ มีจำนวน ๕ ดวง
ได้แก่ อุเบกขาสันติริณกุศลวิบาก ๑ และมหาวิบาก ๘

๓. ติรัจฉานคติวิญญาณ ทั้ง ๓ นี้มีปฏิสนธิวิญญาณ ๑ ดวง ได้แก่

๔. เปตคติวิญญาณ อุเบกขาสันติริณกุศลวิบากดวงเดียวเท่านั้น

๕. นิรยคติวิญญาณ

- ว่าโดยวิญญาณฐิติ คือ ภูมิอันเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาณนั้นมี ๗ ได้แก่

๕๖

๑. นานัตตากายนานัตตัตถุญญีวิญญาณ คือ ปฏิสนธิวิญญาณในภุมิที่มีรูปร่างต่างกันและปฏิสนธิวิญญาณก็ต่างกัน อันได้แก่ ปฏิสนธิในกามสุคติภูมิ ๗ นั้น มีปฏิสนธิวิญญาณ ๕ ดวง คือ อุเบกขาสันติริณกุศลวิบาก ๑ และมหาวิบาก ๔

๒. นานัตตากายเอกัตตัตถุญญีวิญญาณ คือ ปฏิสนธิวิญญาณในภุมิที่มีรูปร่างต่างกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญาณอย่างเดียวกัน อันได้แก่ปฏิสนธิในอบายภูมิ ๔ และในปฐมฌานภูมิ ๓ รวม ๗ ภูมิด้วยกัน

ปฏิสนธิในอบายภูมิ ๔ มี ปฏิสนธิวิญญาณ ๑ ดวง คือ อุเบกขาสันติริณอกุศลวิบาก ๑

ปฏิสนธิในปฐมฌานภูมิ ๓ มีปฏิสนธิวิญญาณ ๑ ดวง คือ รูปาวจรปฐมฌานวิบาก ๑

๓. เอกัตตตากายนานัตตัตถุญญีวิญญาณ คือ ปฏิสนธิวิญญาณในภุมิที่มีรูปร่างเหมือนกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญาณต่างกัน อันได้แก่ปฏิสนธิในทุคติฌานภูมิ ๓ มีปฏิสนธิวิญญาณ ๒ ดวง คือ รูปาวจรทุคติฌานวิบาก ๑ และรูปาวจรตคติฌานวิบาก ๑

๔. เอกัตตกายเอกัตตัตถุญญีวิญญาณ คือ ปฏิสนธิวิญญาณในภุมิที่มีรูปร่างเหมือนกัน และมีปฏิสนธิวิญญาณอย่างเดียวกัน อันได้แก่ปฏิสนธิในคติฌานภูมิ ๓ เวหัพผลาภูมิ ๑ และสุทธาวาสภูมิ ๕ รวม ๕ ภูมิ มีปฏิสนธิวิญญาณ ๒ ดวง คือ

ปฏิสนธิในคติฌานภูมิ ๓ มีปฏิสนธิวิญญาณ ๑ ดวง คือ รูปาวจรจตุตถฌานวิบาก ๑

ปฏิสนธิในเวหัพผลาภูมิ ๑ และสุทธาวาสภูมิ ๕ นั้น มีปฏิสนธิวิญญาณ ๑ ดวง คือ รูปาวจรปัญจฌานวิบาก ๑

๕. อากาสนัญญาตนวิญญาณ คือ ปฏิสนธิในอากาสนัญญาตนภูมิ มีปฏิสนธิวิญญาณ ๑ ดวง คือ กาสนัญญาตนวิบาก ๑

๖. วิญญาณัญญาตนวิญญาณ คือ ปฏิสนธิในวิญญาณัญญาตนภูมิ มีปฏิสนธิวิญญาณ ๑ ดวง คือ อากัญญาตนวิบาก ๑

๗. อากัญญาตนวิญญาณ คือ ปฏิสนธิในอากัญญาตนภูมิ มีปฏิสนธิวิญญาณ ๑ ดวง คือ อากัญญาตนวิบาก ๑

๕๓

ปฏิสนธิวิญญาณในวิญญาณฐิตินี้ ไม่ได้กล่าวถึงอสังขยัตตภูมิ และเนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ ทั้งนี้เพราะว่า อสังขยัตตภูมิเป็นภูมิของสัตว์ที่ไม่มีปฏิสนธิวิญญาณ ส่วนเนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ แม้จะเป็นภูมิของสัตว์ที่มีปฏิสนธิวิญญาณก็จริง แต่ว่า วิญญาณนั้นไม่ปรากฏชัด จะว่ามีก็ไม่ใช่ จะว่าไม่มีก็ไม่เชิง ด้วยเหตุนี้จึงไม่จัดเข้าในวิญญาณฐิติ ๓

- ว่าโดย สัตตวาสาภูมิ คือ ภูมิอันเป็นที่อาศัยของสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งจำแนกไว้เป็น ๕ ภูมิด้วยกัน ในจำนวน ๕ ภูมินี้มีอยู่ภูมิ ๑ ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของอสังขยัตต ผู้ไม่มีวิญญาณ จึงไม่ต้องกล่าวในที่นี้ด้วย คงจะกล่าวแต่เพียง ๔ ภูมิ ซึ่งเป็นภูมิที่อาศัยอยู่ของสัตว์ที่มีวิญญาณ ดังต่อไปนี้

๑. นานัตตกายภูมิ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณในภูมิที่มีรูปร่างต่างๆ กัน มี ๑๔ ภูมิ คือ กามภูมิ ๑๑ และปฐมฌานภูมิ ๓

๒. เอกัตตกายภูมิ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณในภูมิที่มีรูปร่างเหมือนๆ กัน มี ๑๒ ภูมิ คือ ทุติยฌานภูมิ ๓ ตติยฌานภูมิ ๓ เวหัพผลาภูมิ ๑ และ สุธธาวาสาภูมิ ๕

๓. นานัตตสัณญีภูมิ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณในภูมิที่มีปฏิสนธิจิตต่างกัน มี ๑๐ ภูมิ คือ กามสุคติภูมิ ๗ และ ทุติยฌานภูมิ ๓

๔. เอกัตตสัณญีภูมิ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณในภูมิที่มีปฏิสนธิจิตอย่างเดียวกัน มี ๑๖ ภูมิ คือ อบายภูมิ ๔ ปฐมฌานภูมิ ๓ ตติยฌานภูมิ ๓ เวหัพผลาภูมิ ๑ และสุทธาวาสาภูมิ ๕

๕. อากาสนัญญาตนภูมิ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณในอากาสนัญญาตนภูมิ ๑ ภูมิ

๖. วิญญาณัญญาตนภูมิ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณในวิญญาณัญญาตนภูมิ ๑ ภูมิ

๗. อากิจัญญาตนภูมิ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณในอากิจัญญาตนภูมิ ๑ ภูมิ

๘. เนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณในเนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ ๑ ภูมิ

- ว่าโดย ภพ มี ๕ ภพ (ซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้าในตอนที่ว่าด้วยภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ)

๓. วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป คือ นามรูปจะปรากฏขึ้นได้ ก็เพราะมี
วิญญาณเป็นปัจจัย

วิญญาณที่เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปนั้นมีลักษณะดังนี้

วิชานนลกฺขณํ มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ

ปุพฺพกมฺมรลํ เป็นประธานแก่เจตสิกและกัมมรูป เป็นกิจ

ปฏิสฺสนฺธิปจฺจุปฺปฏฺฐานํ มีการสืบทอดระหว่างภพเก่ากับภพใหม่ เป็นผล

สงฺขารปทฺฐานํ มีสังขาร (๓) เป็นเหตุใกล้

(วา) วตฺถารมฺมรณปทฺฐานํ (หรือ) มีวัตถุ (๖) กับอารมณ์ (๖) เป็นเหตุใกล้

ชื่อว่าวิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปนั้น หมายความว่า วิญญาณเป็นปัจจัยธรรม
คือเป็นสิ่งอุปการะช่วยเหลือให้เกิดนามรูป จำแนกได้เป็น ๒ ประเภท คือ

ก. วิปากวิญญาณ ได้แก่ โลกียวิปากวิญญาณ ๓๒ ดวง วิปากวิญญาณนี้เป็น
เหตุใกล้ (อาสนุนการณํ)

ข. กัมมวิญญาณ ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ และ โลกียกุศลจิต ๑๗ สีสหรดกับอกุศล-
เจตนากรรมและ โลกียกุศลเจตนากรรมในอดีตภพ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า กัมมวิญญาณก็คือ
กรรม ๒๕ นั้นเอง กัมมวิญญาณนี้เป็นเหตุไกล (ทฺวารการณํ)

ส่วนนามรูป อันเป็นปัจจัยอุปบันนธรรมของวิญญาณ พึงทราบอธิบายดังนี้

นาม หมายถึง เจตสิก คือนามจันท์ ๓

ก. ตามนัยแห่งพระอภิธรรม วิญญาณในที่นี้ได้แก่ เจตสิก คือ เจตสิกทั้ง ๕๒ ดวง
ซึ่งประกอบกับจิตทั้งหมดตามควรแก่ที่จะประกอบได้

ข. ตามนัยแห่งพระสูตร วิญญาณในที่นี้ก็ได้แก่ เจตสิก คือ เจตสิกเพียง ๑๕
ดวง ที่ประกอบกับโลกียวิปากวิญญาณ ๓๒ เท่านั้น

นาม คือ เจตสิก ที่ประกอบกับปฏิสสนธิวิญญาณ ๑๕ เรียกว่า ปฏิสสนธินาม (ปฏิ-
สนธิเจตสิก) เจตสิกที่เกิดในปฏิสสนธิกาสนี้ อาศัยกัมมวิญญาณในอดีตภพ และ ปฏิสสนธิ-
วิญญาณในปัจจุบันภพ เป็นปัจจัย

๕๕

นาม คือ เจตสิก ที่ประกอบกับปวัตติวิญญาณ ๓๒ เรียกว่า ปวัตตินาม (ปวัตติ-
เจตสิก) เจตสิกที่เกิดในปวัตติกาลนี้ อาศัยปวัตติวิปากวิญญาณแต่อย่างเดียวเป็นปัจจัย
ส่วน รูป ในที่นี้ หมายถึงรูปภายในสัตว์ทั้ง ๒๘ รูป กล่าวอีกนัยหนึ่งว่าหมาย
เฉพาะกัมมชรูปโดยตรง และจิตตชรูปโดยอ้อมเท่านั้น

กัมมชรูปที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ ๑๕ (เว้นอรูปปฏิสนธิวิญญาณ ๔) นั้น
เรียกว่า ปฏิสนธิรูป กัมมชรูปที่เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาลนี้ อาศัยกัมมวิญญาณในอดีตภพ และ
ปฏิสนธิวิญญาณในภพปัจจุบันเป็นปัจจัย

ปวัตติกัมมชรูป ที่เกิดจากกัมมวิญญาณ ๒๕ (เว้นอรูปกัมมวิญญาณ ๔) นั้นอย่างหนึ่ง
กับจิตตชรูปที่เกิดจากปวัตติวิญญาณ ๑๘ (เว้นทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ และอรูปวิปาก-
วิญญาณ ๔) อีกอย่างหนึ่ง ทั้ง ๒ อย่างนี้เรียกว่า ปวัตติรูปกัมมชรูปที่เกิดในปวัตติกาลนี้ อาศัย
กัมมวิญญาณในอดีตภพแต่อย่างเดียวเป็นปัจจัย ส่วนจิตตชรูปที่เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาลนั้นไม่มี มี
แต่เกิดขึ้นในปวัตติกาล โดยอาศัยปวัตติวิปากญาณเป็นปัจจัย

พึงสังเกตว่า รูปในปฏิสนธิกาล มีแต่กัมมชรูปอย่างเดียว รูปในปวัตติกาล มีได้ทั้ง
กัมมชรูป และ จิตตชรูป

วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูปนี้ จำแนกความเป็นปัจจัยได้เป็น ๓ ประการ คือ
วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นาม วิญญาณเป็นปัจจัยแก่รูป และ วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูป พึง
ทราบอรรถาธิบายโดยลำดับดังนี้

วิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดนาม

วิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดนาม หมายความว่า วิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดเจตสิกแต่อย่างเดียว กล่าวคือ

๑. กัมมวิญญาน ได้แก่ อรุปาวจรกุศลจิต ๔ ดวงที่สหระคตด้วยรูปวิราคเจตนา ในอดีตภพ เป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธินาม คือ เจตสิก ๓๐ ดวง ที่ประกอบกับปฏิสนธิวิญญาน ในจตุโวการภูมิ ๔ ในปฏิสนธิกาล

๒. วิปากวิญญาน ได้แก่ อรุปาวจรปฏิสนธิวิญญาน ๔ ดวง ในปัจจุบันภพ เป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธินาม คือ เจตสิก ๓๐ ดวง ที่ประกอบกับปฏิสนธิจิตในจตุโวการภูมิ ๔ ในปฏิสนธิกาล

๓. วิปากวิญญาน ได้แก่ อรุปาวจรวิปากวิญญาน ๔ ดวง คือ ภาวังคจิตเป็นปัจจัยให้เกิดปวัตตินาม คือ เจตสิก ๓๐ ดวง ที่ประกอบกับภาวังคจิตในจตุควการภูมิ ๔ ในปวัตติกาล

วิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดรูป

วิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดรูป หมายความว่า วิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดรูปแต่อย่างเดียว วิญญานในที่นี้หมายถึงกัมมวิญญาน อันได้แก่ อรุปาวจรปัญจมฆานกุศลจิตที่สหระคตด้วยเจตนา ในอัสัญญาวิราคภavana ในอดีตภพ เป็นปัจจัยให้เกิดกัมมชรูปในเอกโวการภูมิ คือ อัสัญญัตตภูมิ ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล

วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป

วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป หมายความว่า วิญญาณนั้นอุปการะช่วยเหลือให้เกิดทั้งนามคือเจตสิก ทั้งรูปคือกัมมชรูปและจิตตชรูปด้วย กล่าวคือ

๑. กัมมวิญญาณ ได้แก่ อกุศลจิต ๑๑ มหากุศลจิต ๘ และรูปาวจรกุศลจิต ๕ รวมเป็น ๒๔ ดวง ที่สหระคด้วยเจตนาในอดีตภพ เป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธินาม และปฏิสนธิรูปในปัญจโวการภูมิ ๒๖ ในปฏิสนธิกาล

ปฏิสนธินาม คือ เจตสิก ๓๕ ดวง ที่ประกอบกับปฏิสนธิจิต ๑๕ ดวง

ปฏิสนธิรูป คือ กัมมชรูป ที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิจิต ๑๕ ดวงนั้น

๒. วิปากวิญญาณ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณ ๑๕ ดวง ในปัจจุบันภพ เป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธินาม คือ เจตสิก ๓๕ และกัมมชรูป ที่เกิดพร้อมปฏิสนธิจิตนั้นในปัญจโวการภูมิ ๒๖ ในปฏิสนธิกาล

๓. วิปากวิญญาณ ได้แก่ ภวังคจิต ๑๕ ดวง เป็นปัจจัยให้เกิดปัตตนิมิตตนาม คือ เจตสิก ๓๕ และปัตตนิมิตตรูป คือ จิตตชรูป ในปัญจโวการภูมิ ๒๖ ในปัตตนิมิตตกาล

๔. วิปากวิญญาณ ได้แก่ สัมปฏิจฉันนจิต ๒ และโสมนัสสันตนิมิตตจิต ๑ เป็นปัจจัยให้เกิดปัตตนิมิตตนาม คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ และปัตตนิมิตตรูป คือ จิตตชรูป ในปัญจโวการภูมิ ๒๖ ในปัตตนิมิตตกาล

๕. วิปากวิญญาณ ได้แก่ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ เป็นปัจจัยให้เกิดปัตตนิมิตตนาม คือ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ในปัญจโวการภูมิ ๒๖ ในปัตตนิมิตตกาล

๑๐๒

ข้อควรสังเกตเกี่ยวกับวิญญาณเป็นปัจจัย

ข้อว่าวิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปนี้ เมื่อก้าวโดยปัจจัย ๒๔ วิญญาณย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยดังต่อไปนี้คือ

ก. วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนาม คือ เจตสิกอย่างเดียว (ในจตุโวการภูมิ) ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย ๘ ปัจจัย คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย	๕. อาหารปัจจัย	๖. อินทรียปัจจัย
๗. สัมปยุตตปัจจัย	๘. อัตติปัจจัย	๙. อวิคตปัจจัย

ข. วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดรูป คือ กัมมชรูปแต่อย่างเดียว (ในเอกโวการภูมิ) ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยเพียงปัจจัยเดียวคือ ปกตูปนิสสยปัจจัย

ค. วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดทั้งนามทั้งรูป (ในปัญจโวการภูมิ) ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย ๘ ปัจจัย เหมือนกับข้อ ก. (เว้นแต่หมายเลข ๗ สัมปยุตตปัจจัย ปัจจัยเดียวเท่านั้น) ส่วนอีก ๘ ปัจจัยเหมือนกันทุกปัจจัย

ปัจจัยเหล่านี้พึงทราบอธิบายเฉพาะปัจจัยที่ยังไม่ได้อธิบายไว้ ๔ ปัจจัย คือ

๑. วิปากปัจจัย ได้แก่ วิปากนามจันทร์ ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน ทั้งช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกับตนนั้นด้วย ในที่นี้ก็ได้แก่วิญญาณ (คือจิต) เป็นวิปากปัจจัยนาม (คือเจตสิก) และรูปที่เกิดพร้อมกับวิญญาณนั้น เป็นวิปากปัจจัยอุปบันนธรรม

๒. อาหารปัจจัย ได้แก่ อาหารทั้ง ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกันนั้น ในที่นี้ก็ได้แก่วิญญาณ (คือจิต) เป็นอาหารปัจจัยธรรม นาม (คือเจตสิก) และรูปที่เกิดพร้อมกับจิตนั้นเป็นอาหารปัจจัยอุปบันนธรรม)

๓. อินทรีย์ปัจจัย ได้แก่ ปสาทรูป ๕ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่อุปาทินนกรูป
อย่างหนึ่ง และนามอินทรีย์ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้เกิดนามรูป ที่เกิดพร้อมกับตนนั้นอีกอย่าง-
หนึ่ง ดังนั้น ในที่นี้ วิญญาณ (คือจิต) จึงเป็นอินทรีย์ปัจจัยธรรมรูป เป็นอินทรีย์ปัจจัยอุป-
นันทธรรม

๔. วิปยุตตปัจจัย ได้แก่ ธรรมที่ไม่ได้ประกอบกันด้วยลักษณะ ๔ อย่าง คือ
เอกุปปาทะ เอกนิโรธะ เอกลัมพนะ และ เอกวัตถุกะ ดังนั้น ในที่นี้ วิญญาณ (คือจิต) เป็น
วิปยุตตปัจจัยธรรม รูปที่เกิดพร้อมกับจิตนั้น (หรือแม้แต่เกิดก่อน) ก็เป็นวิปยุตตปัจจัยอุป-
นันทธรรม

๕. นาม รูป เป็นปัจจัยให้เกิด สฬายตนะ หมายความว่า อายุตนะภายใน ๖
จะปรากฏขึ้นได้ก็เพราะมีนาม รูป เป็นปัจจัย

นามในที่นี้ คือ เจตสิกซึ่งมีลักษณะที่จตุกะดังนี้

นมนตลกฺขณํ มีการน้อมไปสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ

สมฺปโยครตํ มีการประกอบกับวิญญาณ และประกอบกันเองโดยอาการ
ที่เกิดขึ้นพร้อมกัน เป็นต้น เป็นกิจ

อวินิพฺโกลกฺขจฺจุปฺภู□านํ มีการไม่แยกกันกับจิต เป็นผล

วิญฺญาณปทฺฐ□านํ มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้ เป็นเหตุเกิด

รูป ในที่นี้ คือ กัมมชรูป (โดยตรง) จิตตชรูป (โดยอ้อม) ซึ่งมีลักษณะที่จตุกะ
ดังนี้

รูปฺปนตลกฺขณํ มีการสลาย แยกดับ เป็นลักษณะ แยกดับไปด้วยอำนาจ
ปัจจัย

วิกิรณรตํ มีการแยกออกจากกัน (กับจิต) ได้ เป็นกิจ

อพฺยาคตาปจฺจุปฺภู□านํ มีความเป็นอพยาคตธรรม (ในที่นี้หมายถึงความไม่รู้
อารมณ์) เป็นผล

วิญฺญาณปทฺฐ□านํ มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้ เป็นเหตุเกิด

๑๐๔

นาม คือ เจตสิก ที่เป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะนั้น ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับ
โลกียวิปากจิต ๓๒ ดวง

รูป ที่เป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะนั้น ได้แก่ กัมมชรูป

อายตนะที่เป็นปัจจัยอุปบันธกรรมของนามรูปนั้น ได้แก่ สพายตนะ คือ อายตนะ
ภายใน ๖ ที่มีชื่อว่า อัชฌัตติกายตนะ คือ จักขวยตนะ โสตายตนะ มานายตนะ ชิวหายตนะ
กายายตนะ และมนายตนะ

อายตนะ หมายความว่า เป็นเครื่องต่อ เป็นบ่อเกิดแห่งจิตและเจตสิก เป็นเครื่องต่อ
เป็นบ่อเกิดแห่งวิถิจิต

นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิด สพายตนะ ดังนี้

๑.	เพราะมี	กัมมชรูป	คือ	จักขุปสาท	จึงเกิด	จักขวยตนะ
๒.	"	"	"	โสตปสาท	"	โสตตายตนะ
๓.	"	"	"	ฆานปสาท	"	ฆานายตนะ
๔.	"	"	"	ชิวหาปสาท	"	ชิวหายตนะ
๕.	"	"	"	กายปสาท	"	กายายตนะ
๖.	"	"	"	เจตสิก ๓๕ (ที่ประกอบกับโลกียวิปากวิญญาณ ๓๒) จึงเกิด มนายตนะ		

เฉพาะ มนายตนะนั้น มีความเห็นเป็น ๒ นัย คือ

ก. บางท่านเห็นว่า มนายตนะนี้ ได้แก่ โลกียวิปากจิต ๓๒

ข. บางท่านเห็นว่า มนายตนะนี้ ได้แก่ ภวังคจิต ๑๕ เท่านั้น โดยอ้างว่าภวังคจิต
เป็นตัวมโนทวาร ช่วยอุปการะให้ ผัสสะ และเวทนาเกิดขึ้น ซึ่งตรงกับพุทธภาษิตที่ว่า มนญจ
ปฏิจจ ฐมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณํ ติณฺณํ สงฺกฺติ ผสฺโส ผสฺส
แปลความว่า มโนวิญญาณ ย่อมปรากฏขึ้นได้เพราะอาศัย มโนทวาร กับ ฐมฺมารมณฺ์ เมื่อ
ธรรมทั้ง ๓ นี้ประชุมร่วมกันแล้วเรียกว่า ผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา ฯลฯ

มีข้อนำสังเกตอยู่ประการหนึ่งคือ ในข้อ ๓ ว่า วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป คือ
โลกียวิปากวิญญาณทำให้เกิดเจตสิก และกัมมชรูป

๑๐๕

แต่ในข้อ ๔ นี้ว่า นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิด สฬายตนะ คือ นามอันได้แก่ เจตสิก ทำให้มนายตนะ อันได้แก่โลกียวิปากวิญญาณ ๑๒, และกัมมชรูป ทำให้เกิดปัญญาตนะ (อายตนะ ๕) คือ ปสาทรูป ๕

โดยใจความก็คือว่า ในข้อ ๑ บอกว่า จิตทำให้เกิดเจตสิก แต่ข้อ ๔ นี้กลับกล่าวว่า เจตสิกทำให้เกิดจิต จึงทำให้เห็นเป็นเรื่องสับสนอยู่

ข้อนี้มีอธิบายว่า การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงเช่นนี้ ก็ด้วยอำนาจแห่ง สหชาติปัจจัย คือ ความเกิดพร้อมกัน เกิดร่วมกันของธรรมเหล่านั้นประการหนึ่ง และด้วยอาศัยอำนาจแห่ง อัญญมัญญปัจจัย คือ ความอาศัยซึ่งกันและกันของธรรมเหล่านั้นอีกประการหนึ่ง กล่าวคือ นาม คือ เจตสิก กับ มนายตนะ คือ โลภียวิปากวิญญาณนั้นเกิดพร้อมกัน เกิดร่วมกัน ดังนั้นจะว่า เจตสิกเกิดพร้อมกับจิต เกิดร่วมกับจิต หรือจะว่า จิตเกิดพร้อมกับเจตสิก เกิดร่วมกับเจตสิก ก็ได้ทั้ง ๒ อย่าง โดยอำนาจแห่งสหชาติปัจจัย

เมื่อว่าโดยอำนาจแห่งอัญญมัญญปัจจัย จิตกับเจตสิกที่เกิดพร้อมกันเกิดร่วมกันนั้น ต่างก็อาศัยซึ่งกันและกัน อุปการะหรืออุดหนุนอุปการะจิต หรือว่า จิตอุปการะอุดหนุนเจตสิก ก็ได้ทั้ง ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอัญญมัญญปัจจัย

ส่วนรูป คือ ปสาทรูป ๕ และปัญญาตนะ คือ อายตนะทั้ง ๕ ก็เป็นรูปอันเดียวกันนั่นเอง แต่เมื่อก้าวโดยสมุฏฐาน ก็เรียกว่า กัมมชรูป และเมื่อก้าวโดยความเป็นเครื่องต่ออันเป็นบ่อเกิดแห่งวิถีจิต ที่เรียกว่า อายตนะ เมื่อมีปสาทรูปจึงจะเป็นเครื่องต่อก่อให้เกิดจิตเจตสิกและวิถีจิตได้

๑๐๖

ข้อควรสังเกตเกี่ยวกับนามรูปเป็นปัจจัย

ชื่อนาม นามรูป เป็นปัจจัยให้เกิดสพยตนะนี้ เมื่อกล่าวโดยปัจจัย ๒๔ นามรูปที่
อุปการะช่วยเหลือแก่สพยตนะนั้นด้วยอำนาจแห่งปัจจัย ๑๖ ปัจจัย คือ

๑ เหตุปัจจัย	๒ สหชาติปัจจัย	๓ อัญญมัญญปัจจัย	
๔ นิสสยปัจจัย	๕ ปุเรชาติปัจจัย	๖ ปังณาชาติปัจจัย	
๗ กัมมปัจจัย	๘ วิปากปัจจัย	๙ อาหารปัจจัย	
๑๐ อินทริยปัจจัย	๑๑ ฌานปัจจัย	๑๒ มัคคปัจจัย	
๑๓ สัมปยุตตปัจจัย	๑๔ วิปยุตตปัจจัย	๑๕ อัตติปัจจัย	๑๖ อวิกตปัจจัย

ในจำนวน ๑๖ ปัจจัยนี้ พึงทราบอรรถาธิบายเฉพาะปัจจัยที่ยังไม่ได้อธิบายไว้
๕ ปัจจัย คือ

๑. ปุเรชาติปัจจัย ได้แก่ รูปธรรมที่เกิดก่อน อุปการะช่วยเหลือให้เกิดนามธรรม
กล่าวคือ วัตถุ ๖ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิญญูณ ชาติ ๗ ในปวัตติกาล (วัตถุปุเรชาติ
ปัจจัย) และอารมณ์ ๕ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะ แก่ ปัญจวิญญูณวิถิ (อารมณ์ปุเรชาติปัจจัย)
ทั้ง ๒ อย่างนี้ด้วยอำนาจแห่ง ปุเรชาติปัจจัย

๒. ปังณาชาติปัจจัย ได้แก่ นามธรรม คือ เจตสิกที่เกิดภายหลังเป็นปัจจัยช่วย
อุปการะแก่รูปธรรมที่เกิดก่อน

ตัวอย่างเช่น จักขุวิญญูณ และเจตสิก ๕ ดวง อันเป็นนามที่เกิดภายหลัง เป็น
ปัจจัยช่วยอุปการะแก่ จักขุปสาทรูป (จักขวยตนะ) ที่เกิดก่อน ให้ตั้งอยู่ได้ด้วยดีตลอดไป

๓. กัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนา ๒ ลักษณะ คือ

ก. เจตนาที่เกิดร่วมพร้อมกัน เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกับเจตนา
นั้น ซึ่งเรียกว่า สหชาติกัมมปัจจัย กล่าวโดยกิจเรียกสังวิธานกิจ

๑๐๗

ข. เจตนาที่เกิดต่างขณะกัน (คือดับไปแล้วนั้น) เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูป
ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยกรรม (หรือเจตนาที่ดับไปแล้ว) นั้น ซึ่งเรียกว่า นานักขณิกกัมมปัจจัย
กล่าวโดยกิจเรียกพีชนิธานกิจ

ทั้ง ๒ อย่างนี้ด้วยอำนาจแห่งกัมมปัจจัย

๔. ฌานปัจจัย ได้แก่ องค์ฌาน ๕ (คือเจตสิก ๕ ดวง อัน ได้แก่ วิตก วิจารณ์
ปีติ สุข เอกัคคตา) เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามและรูปที่เกิดพร้อมกันกับตน

ตัวอย่างเช่น องค์ฌาน ๕ ที่ปฏิสนธิจิตเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ ปฏิสนธิจิต เจต
สิก และกัมมชรูป ในปฏิสนธิกาล ส่วนในปวัตติกาลองค์ฌาน ๕ ที่ในวิบากจิต เป็นปัจจัย
ช่วยอุปการะแก่ วิบากจิต เจตสิก และ จิตตชรูป

๕. มัคคปัจจัย ได้แก่ องค์มัคค ๕ (คือเจตสิก ๕ ดวง อัน ได้แก่ ปัญญา วิตก
สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ วิริยะ สติ เอกัคคตา และ ทิฏฐิ) เป็นปัจจัยช่วย
อุปการะแก่นามและรูปที่เกิดพร้อมกันกับตน

ตัวอย่างเช่น องค์มัคคที่ในสเหตุกปฏิสนธิจิต ๑๗ ที่ในปฏิสนธิกาล เป็นปัจจัยช่วย
อุปการะแก่สเหตุกปฏิสนธิจิต ๑๗ เจตสิกที่ประกอบ และ กัมมชรูป

ส่วนในปวัตติกาล องค์มัคคที่ในสเหตุกวิบากจิต ๑๗ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่
สเหตุกวิบากจิต ๑๗ เจตสิกที่ประกอบ และจิตตชรูป

๕. สพายคณะ เป็นปัจจัยให้เกิด ผัสสะ คือ ผัสสะ จะปรากฏขึ้น ได้ก็เพราะมี
สภาพคณะเป็นปัจจัย

สภาพคณะซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะนั้นมีลักษณะที่จตุกะดังนี้

อายตณลกฺขณํ มีการกระทบ หรือ มีการทำให้วิญญูสงสารยื่นยาวไม่มีที่สิ้นสุด เป็น
ลักษณะ

ทสฺสนรตํ มีการยึดอารมณ์ของตนๆ เป็นกิจ

(วา) ทสฺสนาหิรตํ (หรือ) มีการเห็นเป็นต้น เป็นกิจ

วตฺตตุตฺตรภาวปจฺจุปฺปฏฺฐานํ มีความเป็นวัตถุเป็นทวารของวิญญูณาธาตุ ๗ ตามควรแก่อารมณ์
เป็นผล

นามรูปปทญฺฐานํ มีเจตสิก และ กัมมชรูป เป็นเหตุใกล้ เป็นเหตุเกิด

สพายนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ได้แก่ อัชฌัตติกายนะ ๖ มี จักขวยตนะ เป็นต้น

ผัสสะ ที่เป็นปัจจัยอุปนมนธรรมของสพายนะ ก็คือ ผัสสะ ๖ อันได้แก่ จักขุสัมผัสผัสสะ เป็นต้น และผัสสะเหล่านี้จะเกิดขึ้นได้ก็เพราะมีสพายนะเป็นปัจจัยกล่าวคือ

- ๑. จักขุสัมผัสผัสสะ จะปรากฏขึ้นได้เพราะมี จักขวยตนะ เป็นปัจจัย
- ๒. โสตสัมผัสผัสสะ " " " โสตตายนะ "
- ๓. ฆานสัมผัสผัสสะ " " " ฆานนายนะ "
- ๔. ชิวหาสัมผัสผัสสะ " " " ชิวหาตนะ "
- ๕. กายสัมผัสผัสสะ " " " กายตนะ "
- ๖. มโนสัมผัสผัสสะ " " " มนายนะ "

ผัสสะทั้ง ๖ ในที่นี้ ได้แก่ ผัสสะเจตสิกที่ในโลกียวิปากวิญญาณ ๓๒ ดวง แต่หมายเลข ๑ ถึง ๕ เป็นผัสสะในทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ ตามลำดับ หมายเลข ๖ มโนสัมผัสผัสสะ ได้แก่ ผัสสะในโลเกยวิปากวิญญาณ ๒๒ ดวง

ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์ เรียกว่า ผัสสะ แต่ไม่ได้หมายความว่าของสองสิ่งกระทบกันเท่านั้น หากหมายถึงว่าต้องมีธรรม ๓ ประการมาประชุมพร้อมกัน จึงจะเรียกว่า ผัสสะ ธรรม ๓ ประการ นั่นคือ อารมณ์ ๑ วัตถุ ๑ ธรรม ๒ ประการนี้กระทำให้เกิดวิญญาณ อีก ๑ ด้วย การประจวบกันของธรรม ๓ อย่างนี้ เรียกว่า ผัสสะ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

จักขุณฺจ	ปฏฺิจฺจ	รूप	จ	อุปฺปชฺชติ	จกฺขุวิญฺจตาณฺ, ตินฺณํ	สงฺกตฺติ	ผลฺสุโส
โสตฺถฺย	ปฏฺิจฺจ	รूप	จ	อุปฺปชฺชติ	โสตฺถฺยวิญฺจตาณฺ, ตินฺณํ	สงฺกตฺติ	ผลฺสุโส
ฆานณฺจ	ปฏฺิจฺจ	รूप	จ	อุปฺปชฺชติ	ฆานวิญฺจตาณฺ, ตินฺณํ	สงฺกตฺติ	ผลฺสุโส
ชิวหาณฺจ	ปฏฺิจฺจ	รूप	จ	อุปฺปชฺชติ	ชิวหาวิญฺจตาณฺ, ตินฺณํ	สงฺกตฺติ	ผลฺสุโส
กายณฺจ	ปฏฺิจฺจ	รूप	จ	อุปฺปชฺชติ	กายวิญฺจตาณฺ, ตินฺณํ	สงฺกตฺติ	ผลฺสุโส
มโนณฺจ	ปฏฺิจฺจ	ธมฺเม	จ	อุปฺปชฺชติ	มโนวิญฺจตาณฺ, ตินฺณํ	สงฺกตฺติ	ผลฺสุโส

ซึ่งแปลว่า

๑๐๕

เพราะอาศัย จักขุปสาท กระทบกับรูปารมณฺ์ จักขุวิญญาณย่อมปรากฏขึ้น การ
ประจวบกันแห่ง จักขุปสาท รูปารมณฺ์ และจักขุวิญญาณ ทั้ง ๓ นี้ ชื่อว่าผัสสะ (จักขุสัมผัสสะ)
เพราะอาศัย โสตปสาท กระทบกับสัททารมณฺ์ ฯลฯ เพราะอาศัยมานะ (ภวังคจิต) กระทบกับ
ธรรมารมณฺ์ มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้น การประจวบกันแห่งมโน (ภวังคจิต) ธรรมารมณฺ์ และ
มโนวิญญาณนี้ชื่อว่า ผัสสะ (มโนสัมผัสสะ)

สภาพตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะนี้ เมื่อก้าวโดยภูมิ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุ-
ภูมิ จะมีลักษณะแตกต่างกันดังนี้

ในกามภูมิ ๑๑ มีอัมมัตติกายตนะได้ครบทั้ง ๖ เหมือนกัน

ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยัตตภูมิ ๑) มีอัมมัตติกายตนะเพียง ๓ คือ จักขวาทตนะ
โสตตตนะ และ มนยตนะ จึงได้ผัสสะเพียง ๓ เท่ากัน คือ จักขุสัมผัสสะ โสตสัมผัสสะ และ
มโนสัมผัสสะ

ในรูปภูมิอีก ๑ คือ อสังขยัตตภูมิ ไม่มีอัมมัตติกายตนะแม้แต่สักอย่างเดียว ดังนั้น
ผัสสะทั้ง ๖ จึงไม่เกิดมีในภูมินี้

ในอรุภูมิ ๔ มีอัมมัตติกายตนะ เพียง ๑ คือ มนยตนะ จึงมี ผัสสะ เพียง ๑ คือ
มโนสัมผัสสะ

ข้อควรสังเกตเกี่ยวกับสพายนะปัจจัย

ชื่อว่า สพายนะ เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะนี้ เมื่อว่าโดยปัจจัย ๒๔ สพายนะย่อมเป็นปัจจัยให้เกิด ผัสสะ ด้วยอำนาจปัจจัยดังต่อไปนี้

ก. จักขวยตนะ เป็นปัจจัยให้เกิด จักขุสัมผัสผัสสะ ก็ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย ๖ ปัจจัยคือ

๑. นิสสยปัจจัย	๒. ปุเรชาติปัจจัย	๓. อินทริยปัจจัย
๔. วิปยุตตปัจจัย	๕. อัตถปัจจัย	๖. อวิคตปัจจัย

ข. โสตายตนะ เป็นปัจจัยให้เกิด โสตสัมผัสผัสสะ

ค. ฆานายตนะ เป็นปัจจัยให้เกิด ฆานสัมผัสผัสสะ

ง. ชิวหายตนะ เป็นปัจจัยให้เกิด ชิวหาสัมผัสผัสสะ

จ. กายายตนะ เป็นปัจจัยให้เกิด กายสัมผัสผัสสะ

ผัสสะ ทั้ง ๔ นี้ ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย ๖ ปัจจัย เท่ากันและเหมือนกันกับข้อ ก.

ทุกประการ

ฉ. มนายตนะ เป็นปัจจัยให้เกิด มโนสัมผัสผัสสะ ก็ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย ๗ ปัจจัยคือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย	๕. อาหารปัจจัย	๖. อินทริยปัจจัย
๗. สัมปยุตตปัจจัย	๘. อัตถปัจจัย	๙. อวิคตปัจจัย

๖. ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา หมายความว่า เวทนาจะปรากฏขึ้นได้ก็เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย

ผัสสะที่เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนานี้ มีลักษณะที่จตุกะดังนี้

ผัสสนลกขโณ มีการกระทบอารมณ์ เป็นลักษณะ

สงฆฎกนฺโรโส มีการประสานจิตกับอารมณ์ เป็นกิจ

สจฺจิตฺปิจฺจุปฺภู๑าโน มีการประชุมพร้อมกันระหว่าง วัตถุ อารมณ์ และ
วิญญาณ เป็นผล

สพายนปทฺฐ๑าโน มีอัมมัตติกายตนะ ๖ เป็นเหตุใกล้ เป็นเหตุเกิด

๑๑๑

บทที่ ๕

ปฏิจสมุปปาตนัย (ต่อ)

ผัสสะ

ผัสสะ ที่เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา ได้แก่ ผัสสะ ๖ เวทนาที่เป็นปัจจัยปบันธกรรมของ ผัสสะ ก็ได้แก่ เวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้นและเวทนาเหล่านี้จะเกิดขึ้นได้ก็เพราะ อาศัยผัสสะ กล่าวคือ

๑. เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสผัสสะ เป็นปัจจัยได้ชื่อว่า จักขุสัมผัสสชาเวทนา
๒. " " " โสตสัมผัสผัสสะ " " โสตสัมผัสสชาเวทนา
๓. " " " ฆานสัมผัสผัสสะ " " ฆานสัมผัสสชาเวทนา
๔. " " " ชิวหาสัมผัสผัสสะ " " ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา
๕. " " " กายสัมผัสผัสสะ " " กายสัมผัสสชาเวทนา
๖. " " " มโนสัมผัสผัสสะ " " มโนสัมผัสสชาเวทนา

ความหมายและประเภทแห่งเวทนา

ธรรมชาติใดที่เสวยอารมณ์ ธรรมชาตินั้นแหละชื่อว่า เวทนา คือความรู้สึกใน
อารมณ์

ความรู้สึกในอารมณ์ หรือ การเสวยอารมณ์ที่ชื่อว่า เวทนา กล่าวโดยลักษณะแห่ง
การเสวยอารมณ์ เวทนา มี ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และ อทุกขมสุขเวทนา

๑๑๒

กล่าวโดยประเภทแห่งอินทรีย์ คือโดยความเป็นใหญ่ในการเสวยอารมณ์ มี ๕ คือ
สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนาและ อุเบกขาเวทนา

กล่าวโดยอาศัยทวาร คือ อาศัยทางที่เกิดเวทนาตามนัยแห่งปฏิจจสมุปบาท มี ๖
คือ เวทนาที่เกิดทางจักขุ ทางโสตตะ ทางฆานะ ทางชีวหา ทางกาย และทางใจ

เวทนาที่เกิดจากจักขุเรียกว่า จักขุสัมผัสสชาเวทนา, เกิดทางโสตตะที่เรียกว่า โสตสัมผัส-
ผัสสชาเวทนา, เกิดทางฆานะที่เรียกว่า ฆานสัมผัสสชาเวทนาและเกิดทางชีวหาที่เรียกว่า ชิวหา-
สัมผัสสชาเวทนา รวม ๔ ทางนี้เป็นอุเบกขาเวทนาแต่อย่างเดียว

เวทนาที่เกิดทางกายที่เรียกว่า กายสัมผัสสชาเวทนา เป็นสุขเวทนาหรือทุกขเวทนา
อย่างใดอย่างหนึ่งใน ๒ อย่างนี้ คือถ้ากายได้สัมผัสถูกต้องกับอริฐ โฝฐฐัพพารมณ คือ อารมณ์ที่ดี
ก็เป็นสุขเวทนา แต่เมื่อกายได้สัมผัสถูกต้องกับอนิฐ โฝฐฐัพพารมณ คือ อารมณ์ที่ไม่ดีก็เป็น
ทุกขเวทนา

ส่วนเวทนาที่เกิดทางใจที่เรียกว่า มโนสัมผัสสชาเวทนานั้น เมื่อได้เสวยอารมณ์ที่ดีที่
เรียกว่า อริฐารมณ ก็มีความชื่นชมยินดีทางใจ เป็น โสมนัสเวทนา แต่ถ้าได้เสวยอารมณ์ที่ไม่
ดีที่เรียกว่า อนิฐารมณ ทางธรรมถือว่ามีความอาพาธทางใจ จึงได้ชื่อว่า เป็นโทมนัสเวทนา
หากได้เสวยอารมณ์ที่เป็นปานกลางที่เรียกว่า มัชฌัตตารมณ ก็มีความเฉยๆ ไม่ถึงกับเกิดความชื่น
ชมยินดี อุเบกขาเวทนา

เวทนาทั้ง ๖ ที่กล่าวในบทนี้ หมายเฉพาะเวทนาที่ประกอบด้วย โลเกยวิปากวิญญาณ ๗๒
เท่านั้น โดยถือสืบเนื่องมาจากวิปากวิญญาณ คือจิตที่เป็นปัจจุปปันนธรรมของสังขาร
โลเกยวิปากวิญญาณ ๗๒ นี้ มีเวทนาที่เกิดร่วมได้ด้วยเพียง ๔ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา
โสมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา ไม่มีโทมนัสเวทนา

ผัสสะ กับเวทนา ต่างก็เป็นเจตสิกเหมือนกัน และประกอบกับจิตร่วมกัน พร้อมกัน
ต่างก็เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันได้ด้วยอำนาจแห่งสหชาติปัจจัย และอัญญมัญญปัจจัย ทำนองเดียวกับ
จิตและเจตสิก ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ข้อควรสังเกตเกี่ยวกับผัสสะเป็นปัจจัย

ข้อว่าผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนานี้ เมื่อก้าวโดยปัจจัย ๒๔ สัมผัสสะย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย ๘ คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย	๕. อาหารปัจจัย	๖. สัมปยุตตปัจจัย
๗. อัคติปัจจัย	๘. อวิคตปัจจัย	

๗. เวทนา เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา หมายความว่าตัณหาจะปรากฏเกิดขึ้นได้ก็เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย

เวทนา ที่เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหานั้น มีลักษณะที่จตุกะดังนี้

อนุภวนลกฺขณา	มีการเสวยอารมณ์ เป็นลักษณะ
วิสยรสสมุโภครสา	มีการเสวยรสของอารมณ์ เป็นกิจ
สุขทุกขปจฺจุปฏฺฏานา	มีความสุขและทุกข์ เป็นผล
ผัสสฺสปทฺฏานา	มีผัสสะ เป็นเหตุใกล้ เป็นเหตุเกิด

เวทนาที่เป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้เกิดตัณหานี้ ก็ได้แก่เวทนา ๖ ดังกล่าวแล้ว

ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย คือ ตัณหาที่เป็นปัจจัยอุปบันธกรรมของเวทนา ได้แก่ โลกเจตสิก และเป็นปัจจัยให้เกิดปัจจัยอุปบันธกรรมดังนี้

เมื่อมีสุขเวทนาอยู่ ก็มีความคิดใจในสุขนั้น และมีความปรารถนามีความประสงค์จะให้ คงเป็นสุขอย่างนี้ตลอดไป หรือให้สุขยิ่งกว่านั้นขึ้นไปอีกดังนี้จึงได้ชื่อว่า สุขเวทนา เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ข้อนี้เห็นได้ง่าย เพราะสัตว์ทั้งหลายอ่อนเกลียดทุกข์ ประสงค์สุขด้วยกันทั้งนั้น

๑๑๔

เมื่อมีทุกข์เวทนาอยู่ ก็เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาได้ คือมีความปรารถนามีความประสงค์ ขอให้ทุกข์นั้นหายไป หหมดไป สิ้นไป แล้วมีความปรารถนาให้เกิดมีความสุขต่อไป ดังนี้จึงได้ชื่อว่า ทุกข์เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา

เมื่อมีอุเบกขาเวทนาอยู่ ก็เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาได้ ด้วยอุเบกขาเวทนาเป็นสิ่งสงบเย็น คนจึงคิดว่าเป็นความสุข เมื่อไม่ได้รับความทุกข์ดังที่เป็นอยู่เช่นนี้จึงปรารถนาจะไม่ให้มีความทุกข์มาเบียดเบียน ประสงค์ให้คงเป็นอุเบกขาอยู่เช่นนี้เรื่อยๆ ตลอดไป ดังนี้จึงได้ชื่อว่า อุเบกขาเวทนา เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา

ประเภทแห่งตัณหา

ตัณหานี้มีแสดงไว้เป็นหลายนัย เช่น

๑. ว่าโดยอารมณ์ ตัณหาก็คือความยินดีคิดใจอยากได้ ซึ่งอารมณ์ทั้ง ๖ อันได้แก่

รูปตัณหา	ความอยากได้	รูปารมณ์
สัทตตัณหา	"	" สัทตารมณ์
คันธตัณหา	"	" คันธารมณ์
รสตัณหา	"	" รสารมณ์
โผฏฐัพพตัณหา	"	" โผฏฐัพพารมณ์
ฉัมมตัณหา	"	" ฉัมมารมณ์

๒. ว่าโดยอาการที่เป็นไป คือเมื่อมีความยินดีคิดใจอยากได้ในอารมณ์ทั้ง ๖ นั้น แล้ว ก็มีอาการที่เป็นไป ๓ อย่าง ที่เรียกว่า กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา มีอาการเป็นไป ๓ อย่าง เรียกว่าตัณหา ๓ คือ

๑. กามตัณหา เป็นความยินดีคิดใจในอารมณ์ ๖ ที่เกี่ยวกับกามคุณารมณ์ทั้ง ๕ แต่ไม่ประกอบด้วย สัสสตทัญญู และอจุเจททัญญู

๒. ภวตัณหา เป็นความยินดีคิดใจในอารมณ์ ๖ ที่ประกอบด้วยความเห็นดังต่อไปนี้
นี้อย่างใดอย่างหนึ่งด้วย คือ

๑๑๕

- (๑) คิดใจในกามภพ การได้เกิดเป็นมนุษย์ เป็นเทวดา
- (๒) คิดใจในรูปภพ การได้เกิดเป็นรูปพรหม
- (๓) คิดใจในอรุภพ การได้เกิดเป็นอรุพรหม
- (๔) คิดใจในฉานสมบัติ การได้รู้ปรมาณ อรุปรมาณ
- (๕) คิดใจในตัวตน คือเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายมีตัวมีตน และตัวตนนี้ไม่สูญหายไป

ไหน ถึงจะตายก็ตายแต่ร่างกาย ตัวตนที่เป็นมนุษย์ก็จะไปเกิดเป็นมนุษย์อีก ตัวตนที่เป็นสัตว์อย่างใดก็จะไปเกิดเป็นสัตว์อย่างนั้นอีก ไม่มีการเปลี่ยนแปลง โดยเห็นว่าเที่ยงอันเป็นความเห็นผิดที่เรียกว่า สัสสตทิฏฐิ

๓. วิภวตัณหา เป็นความยินดีคิดใจในอารมณ์ ๖ ที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิ คือ มีความเห็นที่ว่า สิ่งทั้งหลายในโลกนี้มีตัวมีตนอยู่ แต่ว่าตัวตนนั้นไม่สามารถที่จะตั้งอยู่ได้ตลอดไป เมื่อตายอยู่แล้วย่อมต้องสูญต้องสิ้นไปทั้งหมดตลอดจนกากระทำทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะ เป็นกรรมดีหรือกรรมชั่ว ก็สูญหายไปสิ้นเช่นเดียวกัน แม้ผู้ที่มีความเห็นว่าพระนิพพานมีตัวมีตนแล้วปรารถนาพระนิพพานเช่นนั้น ความปรารถนาเช่นนี้ก็ได้อธิบายว่า วิภวตัณหา

กล่าวโดยสรุป อาการที่เป็นไปในตัณหา ๓ นี้ ก็ได้แก่ พวกหนึ่งคิดใจอยากได้โดยไม่ได้คำนึงถึงว่าเป็นสิ่งที่สูญหรือเที่ยงแต่อย่างใด พวกหนึ่งมีอุจเฉททิฏฐิเห็นว่าสูญและพวกหนึ่งมีสัสสตทิฏฐิเห็นว่าเที่ยง

๓. ว่าโดยพิสดาร ตัณหามีถึง ๑๐๘ คือ อารมณ์ของตัณหามี ๖ และอาการที่เป็นไปของตัณหามี ๓ จึงเป็นตัณหา ๑๘ (๖x๓) ตัณหา ๑๘ นี้มีทั้งที่เป็นภายในและภายนอก ภายใน ๑๘ ภายนอก ๑๘ ก็เป็น ๓๖ ตัณหา ๓๖ นี้มีได้ทั้ง ๓ กาล คือ ในอดีตกาล ๓๖ มีในปัจจุบันกาล ๓๖ และจะมีในอนาคตกาลอีก ๓๖ จึงเป็นตัณหา ๑๐๘ ด้วยกัน

เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา นี้ เป็นได้เฉพาะแก่ผู้ที่มีกิเลสอยู่เท่านั้น ส่วนผู้ที่สิ้นอาสวกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้วนั้น เวทนาจึงหาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาไม่

อนึ่ง ความยินดีคิดใจในการเจริญสมณะและวิปัสสนา ก็เรียกว่า ฆัมมตัณหาได้เหมือนกันกับที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า ฆมฺมราคน ฆมฺมนนุทฺยาติ ปททฺวเยหิ สมถวิปสฺสนาสู

๑๑๖

ฉนุทธาโค วุฑุโต ซึ่งแปลความว่า พระผู้มีพระภาคทรงกล่าวถึงความยินดีจิตใจ ในการเจริญ
สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยบท ๒ บทว่า ชัมราคะ ชัมมนันทิ ซึ่งหมาย
ความว่า ฉันทะ รากะ ที่เกิดขึ้นในสมถภาวนา วิปัสสนาภาวนา ชื่อว่าชัมมัตถหา

ข้อควรสังเกตเกี่ยวกับเวทนาเป็นปัจจัย

ชื่อว่าเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดฉันทหานี้ เมื่อกกล่าวโดยปัจจัย ๒๔ เวทนาย่อมเป็นปัจจัย
ให้เกิดฉันทหาเพียงปัจจัยเดียวด้วยอำนาจแห่งปกคฺคูปนิสสยปัจจัย

๘. ฉันทหา เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน หมายความว่า อุปาทานจะปรากฏเกิดขึ้น
ได้ก็เพราะมีฉันทหาเป็นปัจจัย

ฉันทหาที่เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทานนั้น มีลักษณะที่จตุกะ ดังนี้

เหตุลักษณะ	เป็นเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง เป็นลักษณะ
อกินนุทนรธา	มีความยินดีจิตใจใน อารมณ์ ภูมิ ภพ เป็นกิจ
อดีตตภาวปจฺจุปฏฺฏานา	มีความไม่อึดในอารมณ์ต่างๆ เป็นผล
เวทนาปทฺฐฐานา	มีเวทนา เป็นเหตุใกล้ เป็นเหตุเกิด

ฉันทหาที่เป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้เกิดอุปาทานนั้น ได้แก่ฉันทหา ๓ หรือ ๖ หรือ
๑๐๘ ดังกล่าวแล้ว

อุปาทาน ๔

อุปาทาน ที่เป็นปัจจัยอุปนัทรรมของฉันทหา ได้แก่ อุปาทาน ๔ คือ กามุปาทาน
ทิฏฺฐุปาทาน สิลฺลพคฺคุปาทาน และอัตตวาทุอุปาทาน ซึ่งมีอรรถาธิบาย โดยย่อดังต่อไปนี้

๑. กามุปาทาน ได้แก่ ความติดใจยึดมั่นในวัตถุกามทั้ง ๖ มี รูปารมณฺ์ เป็นต้น
องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก

๑๑๗

๒. ทิฏฐุปาทาน ได้แก่ความตั้งใจยึดมั่นในการเห็นผิด มีนียตมิจฉาทิฏฐิ ๓ มิจฉาทิฏฐิ ๖๒ และ อันตคคาหิกทฎฐิ ๑๐ องคฺชธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่นอกจาก สลัพพตทิฏฐิ และสัฏกกายทิฏฐิ

๓. สลัพพตูปาทาน ได้แก่ ความตั้งใจยึดมั่นในการปฏิบัติที่ผิด มีการปฏิบัติเยี่ยงโค และเยี่ยงสุนัขเป็นต้น องคฺชธรรมได้แก่ สลัพพตทิฏฐิ

๔. อตตวาทุปาทาน ได้แก่ตั้งใจยึดมั่นในขันธ ๕ ของตนและทั้งของผู้อื่นว่าเป็นตัวเป็นตนเป็นบุคคลเป็นเราเป็นเขา องคฺชธรรมได้แก่สัฏกกายทิฏฐิ

ข้อควรสังเกต

กามุปาทาน ความตั้งใจยึดมั่นในวัตถุกามทั้ง ๖ นั้น เรียกกันว่า กามุปาทาน ๖ ได้แก่ รูปกามุปาทาน, สัททกามุปาทาน, คันธกามุปาทาน, รสกามุปาทาน, โสภณัฐัพพกามุปาทาน และ รัชมกามุปาทาน

ทิฏฐุปาทาน ความตั้งใจยึดมั่นในความเห็นผิดนั้น ได้แก่

ก. อเหตุกทิฏฐิ หรือบางทีก็เรียกว่า มิจฉัตตนิยตมะมี ๓ อย่าง คือ

(๑) อเหตุกทิฏฐิ มีความเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายที่กำลังเป็นไปอยู่นั้น ไม่ได้อาศัยเนื่องมาจากเหตุแต่อย่างใด (ไม่เชื่อเหตุ อธิจจสมุปปันนิกทิฏฐิ)

(๒) นัตถิกทิฏฐิ มีความเห็นว่าสิ่งที่สัตว์ทั้งหลายกระทำอะไรๆ ก็ตาม ผลที่จะได้รับนั้นย่อมไม่มี (ไม่เชื่อผล อจเจททิฏฐิ ๗)

(๓) อกิริยาทิฏฐิ มีความเห็นว่าสิ่งที่สัตว์ทั้งหลายกระทำกิจการต่างๆ นั้นไม่สำเร็จหรือบุญหรือเป็นบาปแต่อย่างใดทั้งสิ้น (ไม่เชื่อทั้งเหตุทั้งผล สัสสตทิฏฐิ)

ข. มิจฉาทิฏฐิ ๖๒ ซึ่งจำแนกเป็นสาขาใหญ่ได้ ๒ สาขา คือ ปุพพันตกัปปิกทิฏฐิ ๑๘ และ อปรันตกัปปิกทิฏฐิ ๔๔

๑๑๘

ปุพพันตกัปปิกทิกฏฐิ ไม่เชื่อเหตุในอดีตมี ๒๘ คือ

(๑) สัสตทิกฏฐิ ๔ เห็นว่า อตฺตาและ โลกเทียง (อกิริยทิกฏฐิ)

(๒) เอกัจจสัสตเอกัจจอสัสตทิกฏฐิ ๔ เห็นว่าอตฺตาและ โลกบางอย่างเทียง บางอย่างไม่เทียง

(๓) อันตานั้นตคทิกฏฐิ ๔ เห็นว่าโลกมีที่สดุ และไม่มีที่สดุ

(๔) อมราวิกเขปิกทิกฏฐิ ๔ ความเห็นซัดสายไม่ตายตัว จะว่าใช่ก็ไม่เชิง จะว่าไม่ใช่ก็ไม่เชิง

(๕) อธิจสมุปป็นนิกทิกฏฐิ ๒ เห็นว่าอตฺตาและ โลกเกิดขึ้นล่อยๆ ไม่มีเหตุ (อเหตุทิกฏฐิ)

อปรันตกัปปิกทิกฏฐิ ไม่เชื่อผลในอนาคต มี ๔๔ คือ

๑. สัตถิวัททิกฏฐิ ๑๖ เห็นว่าอตฺตาไม่เสื่อมสลาย ตายแล้วมีสัตถุญา

๒. อสัตถิวัททิกฏฐิ ๘ เห็นว่าอตฺตาไม่เสื่อมสลาย ตายแล้วไม่มีสัตถุญา

๓. เนวสัตถุญินาสัตถิวัททิกฏฐิ ๘ เห็นว่าอตฺตาไม่เสื่อมสลาย ตายแล้วมีสัตถุญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัตถุญาก็ไม่เชิง

๔. อจเจททิกฏฐิ ๗ เห็นว่าตายแล้วสูญ (นัตถิกทิกฏฐิ)

๕. ทิกฏฐัชมมนิพพานวัททิกฏฐิ ๕ เห็นว่าพระนิพพานมีในปัจจุบัน (คือ ๑ ว่ากามคุณ ๕ เป็นพระนิพพาน, ๒ ว่าปฐมฌาน, ๓ ว่าทุติยฌาน, ๔ ว่าตติยฌาน. ๕ ว่าจตุตถฌาน เป็นพระนิพพาน)

ก. นัตถิกทิกฏฐิ มีความเห็นที่ไม่เชื่อกรรมและผลของกรรม ซึ่งตรงกันข้ามกับกัมมัตสกกตาปัญญา ที่รู้เห็นว่าสัตว์มีกรรมเป็นสมบัติของตนอันตคคาหิกทิกฏฐิ มี ๑๐ ได้แก่

(๑) เห็นว่าการทำบุญไม่ได้รับผลแต่อย่างใด

(๒) เห็นว่าการบูชาต่างๆ ไม่ได้รับผลแต่อย่างใด

(๓) เห็นว่าการเชื่อเชิญต้อนรับต่างๆ ไม่ได้ผล

(๔) เห็นว่าการทำดีและทำชั่ว ไม่ได้รับผลทั้งทางตรงและทางอ้อมแต่อย่างใด

๑๑๕

- (๕) เห็นว่าโลกนี้ไม่มี (ผู้ที่จะมาเกิด ไม่มี)
- (๖) เห็นว่าโลกหน้าไม่มี (ผู้ที่จะไปเกิด ไม่มี)
- (๗) เห็นว่า การทำดีทำชั่วต่อมารดา ไม่ได้รับผลในภพหน้า
- (๘) เห็นว่า การทำดีทำชั่วต่อบิดา ไม่ได้รับผลในภพหน้า
- (๙) เห็นว่า สัตว์นรก เปรต เทวดา พรหม นั้น ไม่มี
- (๑๐) เห็นว่าสมณพราหมณ์ที่ปฏิบัติชอบในโลกนี้ไม่มี

สัพพทูปาทาน ที่ประพฤติกุศลปฏิบัติเยี่ยงโคเยียงสุนัข เป็นต้นนั้น ก็เพราะมีความเห็นผิดโดยสำคัญไปว่า การที่เราเป็นลูกหนี้ ไม่มีเงินและไม่สามารถที่จะหาเงินไปใช้หนี้ได้ แต่ถ้าได้ขอมอบตัวเราให้เจ้าหนี้ใช้การงานแทน ก็ยอมปลดเปลื้องหนี้สินได้ ข้อนั้นฉันใด การที่เราได้กระทำบาปกรรมไว้มากมาย ถ้าขอมตัวกระทำการให้ได้รับความลำบากเช่นเดียวกับสัตว์ดิรัจฉาน ก็คงจะปลดเปลื้องบาปกรรมได้ ฉะนั้น มีความเห็นผิดเช่นนี้ จึงทำตนให้ได้รับความลำบากเยี่ยงโคเยียงสุนัข ใช้หนี้เสียแต่ในชาตินี้ ชาติหน้าจะได้ไม่ต้องไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน

อัจจวาทูปาทาน ดัดใจยึดมั่นว่าเป็นตัวเป็นคน ก็คือยึดมั่นใน สักกายทิฏฐิ นั้นเอง ซึ่งจำแนกรายละเอียดไปตามขั้น ๕ จึงเป็นสักกายทิฏฐิ ๒๐ ดังต่อไปนี้

- (๑) รูปขั้น เห็นว่า รูปเป็นคน คนเป็นรูป รูปอยู่ในคน คนอยู่ในรูป
- (๒) เวทนาขั้น เห็นว่า เวทนาเป็นคน คนเป็นเวทนา เวทนามีอยู่ในคน คนมีอยู่ในเวทนา
- (๓) สัญญาขั้น เห็นว่า สัญญาเป็นคน คนเป็นสัญญา สัญญามีอยู่ในคน คนมีอยู่ในสัญญา
- (๔) สังขารขั้น เห็นว่า สังขารทั้งหลายเป็นคน คนเป็นสังขาร สังขารทั้งหลายมีอยู่ในคน คนมีอยู่ในสังขาร
- (๕) วิญญาณขั้น เห็นว่า วิญญาณเป็นคน คนเป็นวิญญาณ วิญญาณมีอยู่ในคน คนมีอยู่ในวิญญาณ

๑๒๐

บุคคลทั่วไป นอกจากพระอริยเจ้า ย่อมมีสักกายทิฏฐิด้วยกันทั้งนั้น จึงว่า สักกาย-
ทิฏฐินี้เป็นทิฏฐิสามัญ มีแก่บุคคลทั่วไปทั่วหน้ากัน และที่สักกายทิฏฐินี้แหละที่เป็นพิษพันธุ์ของ
มิฉนาทิฏฐิต่างหลาย

ความแตกต่างกันแห่งตัณหากับอุปาทาน

ตัณหาที่มีกำลังน้อยเรียกว่า ตัณหา ตัณหาที่มีกำลังมากเรียกว่า อุปาทาน

อีกนัยหนึ่ง ตัณหา มีทุกซ์ในการแสวงหาเป็นมูล อุปาทาน มีทุกซ์ในการระวังรักษาเป็น
มูล

ตัณหา คือ ความพอใจในอารมณ์ที่ตนได้พบครั้งแรก อุปาทาน คือ ความติดใจใน
อารมณ์ที่ตนได้พบนั้นไม่หาย ครุ่นคิดอยู่เสมอ

ตัณหา คือ ความพอใจในอารมณ์ที่ตนได้พบครั้งแรก อุปาทาน คือ ความติดใจใน
อารมณ์ที่ตนได้พบนั้นไม่หาย ครุ่นคิดอยู่เสมอ

ตัณหา คือ ความอยากได้ในอารมณ์ที่ตนยังไม่ได้ อุปาทาน คือ ความยึดมั่นในอารมณ์
ที่ตนได้มาแล้ว โดยไม่ยอมปล่อยวาง

มีข้ออุปมาไว้ว่า ตัณหา เหมือนต้นไม้ที่ยังเล็กๆ อยู่ ถอนทิ้งได้ง่าย อุปาทานเหมือน
ต้นไม้ใหญ่โตแล้ว ย่อมยากแก่การถอน เพราะรากแก้วยึดมั่นเสียแล้ว

ข้อควรสังเกต

อัปปีจนาตาคุณ คือ มีความปรารถนาน้อย ที่เรียกกันว่า ไม่มี ความอยากใหญ่เป็นปฏิ-
ปักษ์แก่ตัณหา ทำให้ตัณหา มีกำลังลดน้อยถอยลง

สันตุฏฐิคุณ คือ ความมีสัน โद्य ก็เป็นปฏิปักษ์แก่อุปาทาน สัน โद्य หรือ สันตุฏฐิ
ได้แก่ ความพอใจเท่าที่ตนมีอยู่ พอใจแสวงหาตามควรแก่กำลังและพอใจแสวงหาโดยสุจริตเพียง
แต่มีสัน โद्यเท่านี้ ก็เป็นคุณแก่ตนเองและแก่ผู้อื่นเป็นอย่างมาก

๑๒๑

ข้อควรสังเกตเกี่ยวกับตัณหาเป็นปัจจัย

ข้อว่า ตัณหา เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทานนี้ เมื่อกล่าวโดยปัจจัย ๒๔ ตัณหาย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยดังต่อไปนี้

ก. ตัณหาเป็นปัจจัยแก่ กามุปาทาน ด้วยอำนาจแห่งอุปนิสสยปัจจัยปัจจัยเดียวเท่านั้น

ข. ตัณหาเป็นปัจจัยแก่ ทิฏฐุปาทาน สีสัพพตูปาทาน และอตตวาทุปาทานนั้น ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย ๗ ปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย	๒. สหชาติปัจจัย	๓. อัญญมัญญปัจจัย
๔. นิสสยปัจจัย	๕. สัมปยุตตปัจจัย	๖. อตติปัจจัย
๗. อควิคตปัจจัย		

๘ อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิด หมายความว่า ภพจะปรากฏเกิดขึ้นได้ก็เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

อุปาทานซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดภพนั้น มีลักษณะที่จตุกะ ดังนี้

ก. หนลภขณัม มีการยึดไว้ เป็นลักษณะ

อ. มุญจนรตัม มีการไม่ปล่อย เป็นกิจ

ค. อนุททพหุตตทิฏฐิภาณัม มีตัณหาที่มีกำลังอย่างมั่นคง และมีความเห็นผิด เป็นผล

ค. อนุททพทฐิภาณัม มีตัณหา เป็นเหตุใกล้ เป็นเหตุเกิด

อุปาทานที่เป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้เกิดภพนั้น ได้แก่ อุปาทาน ๔ ดังกล่าวแล้ว

ภพ อันเป็นปัจจัยอุปนันทนธรรมของอุปาทานนี้ ได้แก่ภพ ๒ คือ กัมมภพและอุปปีตติภพ

กัมมภพ คือการปรุงแต่งที่ทำให้เกิดปัจจัยอุปนันทนธรรมขึ้นนั้น ได้แก่กรรม ๒๕ หรือเจตนา ๒๕ คือ อกุศลเจตนา ๑๒ และ โลภิกุศลเจตนา ๑๓ กล่าวอย่างธรรมดาสามัญญ กัมมภพก็คือการทำบาปและการบำเพ็ญบุญนั่นเอง

๑๒๒

อุปบัติติภพ หมายถึง ปัจจุปปันนธรรมที่เกิดปรากฏขึ้นในภพนั้นๆ โดยอาศัยกัมภพ เป็นปัจจัย ดังนั้น อุปบัติติภพ ได้แก่ โลกียวิบากวิญญาณ ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๑๘ หรือ ๒๐ กล่าวอย่างธรรมดาสามัญก็คือ เมื่อได้ทำกรรม (กัมมภพ) แล้วก็มาได้รับผล (อุปบัติติภพ) โดยเกิดเป็นสัตว์ใน ๓๑ ภูมิ ตามควรแก่กรรม พร้อมทั้งมีการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้อารมณ์ การสัมผัสถูกต้อง และการนึกคิด ตามควรแก่อรรถภาพของตน

ในภพทั้ง ๒ กัมมภพและอุปบัติติภพนี้ ยังเป็นเหตุผลแก่กันและกันได้อีกกล่าวคือ

กัมมภพเป็นเหตุ อุปบัติติภพเป็นผล หมายความว่า เพราะได้กระทำความดีและกรรมชั่ว คือ มีกัมมภพมาก่อน จึงปรากฏผลได้เกิดมามีขันธ ๕ หรือขันธ ๔ หรือขันธ ๑ ตามควรแก่กรรมนั้นๆ การได้เกิดมามีขันธนี้แหละคืออุปบัติติภพ

อุปบัติติภพเป็นเหตุ กัมมภพเป็นผล หมายความว่าเมื่อได้เกิดมามีขันธ ๕ หรือขันธ ๔ คือมีอุปบัติติภพเป็นเหตุ จึงปรากฏผลให้มีกัมมภพคือ การกระทำความดี กรรมชั่วทั้งหลาย ทั้งทางกาย วาจา ใจ ถ้าไม่มีอุปบัติติภพแล้ว กัมมภพก็ไม่ปรากฏ

อนึ่ง สังขารที่เป็นปัจจุปปันนธรรมของอวิชชา กับ กัมมภพที่เป็นปัจจุปปันนธรรมของอุปาทานนี้ เมื่อกล่าวโดยองค์ธรรม ก็ได้แก่ เจตนา ๒๕ เหมือนกัน แต่มีความแตกต่างกันอยู่คือ

เมื่อกล่าวโดย อัทธา คือ กาล ๓ แล้ว เจตนา ๒๕ ที่เกิดขึ้นในอดีตภพ ซึ่งเป็นปัจจัยให้อุปาทานขันธปรากฏเกิดขึ้นในปัจจุบันภพนี้ ชื่อว่าสังขาร

เจตนา ๒๕ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันภพนี้ ซึ่งเป็นปัจจัยให้อุปาทานขันธ ปรากฏเกิดขึ้นในอนาคตภพ ชื่อว่า กัมมภพ

บุพพเจตนา ที่เกิดขึ้นก่อนการกระทำ กุศล อกุศล ชื่อว่า สังขาร

มูญจเจตนา ที่เกิดในขณะที่กำลังกระทำ กุศล อกุศลอยู่นั้น ชื่อว่ากัมมภพ

๑๒๓

ข้อควรสังเกตเกี่ยวกับอุปาทานเป็นปัจจัย

ชื่อว่า อุปาทาน เป็นปัจจัยให้เกิด เมื่อกล่าวโดยปัจจัย ๒๔ อุปาทานย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยดังต่อไปนี้ คือ

ก. กามุปาทาน เป็นปัจจัยให้เกิด ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย ๗ ปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย	๒. สหชาติปัจจัย	๓. อัญญมัญญปัจจัย
๔. นิสสยปัจจัย	๕. สัมปยุตตปัจจัย	๖. อัตติปัจจัย
๗. อวิคตปัจจัย		

ข. ทิฏฐุปาทาน สิล্পพคฺคาตูปาทานและอิตฺตวาหุอุปาทาน เป็นปัจจัยให้เกิดภพ ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย ๗ ปัจจัยตามสมการ คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. นิสสยปัจจัย
๔. มัคคปัจจัย	๕. สัมปยุตตปัจจัย	๖. อัตติปัจจัย
๗. อวิคตปัจจัย		

๑๐. ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ หมายความว่า ชาติจะปรากฏเกิดมีขึ้นมาได้เพราะมีภพเป็นปัจจัย

ภพมีลักษณะที่จตุกะ ดังนี้

ก. ลักษณะที่จตุกะของกัมมภพ

กมฺมลกฺขโณ มีความเป็นกรรม เป็นลักษณะ

ภาวนรโธ มีการทำให้เกิด เป็นกิจ

กุสลากุสลาปจฺจุปฺภู าโน มีความเป็นกุศล อกุศล เป็นอาการปรากฏ

อุปาทานปทฺฐ าโน มีอุปาทาน เป็นเหตุใกล้ เป็นเหตุเกิด

ข. ลักษณะที่จตุกะของอุปปีตติภพ

กมฺมผลลกฺขโณ มีความเป็นผลของกรรม เป็นลักษณะ

๑๒๔

ภวนรโส มีการเกิดขึ้น เป็นกิจ

อพยาคตปจฺจุปฏฺฐาโน มีความเป็นอพยาคตธรรม เป็นอาการปรากฏ

อุปทานปทฺฐาโน มีอุปทาน เป็นเหตุให้ เป็นเหตุเกิด

ภพที่เป็นปัจจัยให้เกิดชาตินั้น ได้ก่ กัมมภพแต่อย่างเดียว เพราะกัมมภพเป็นผู้ปรุงแต่งให้ปรากฏอุปปัตติภพคือชาติขึ้น อุปปัตติภพคือชาตินั้นเป็นแต่เพียงผลที่ปรากฏขึ้น โดยอาศัยกัมมภพ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ชาติ อันเป็นปัจจัยอุปปีนธรรมของภพนั้น ได้แก่การเกิดขึ้นในภพใหม่เป็นครั้งแรกของโลกียวิปากวิญญาณ เจตสิก และกัมมชรูป คือ อุปปัตติภพ ใน ๓๑ ภูมิ โดยมีขั้น ๕ หรือขั้น ๔ หรือขั้น ๑

ความหมายและประเภทของชาติ

การเกิดขึ้นของขั้นชื่อว่า ชาติ

สังขารธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏเกิดขึ้น โดยอาศัยธรรมชาติใด ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการปรากฏขึ้น ของสังขารธรรมนั้นชื่อว่า ชาติ

ว่าโดยรูปนาม ชาติมี ๒ คือ นามชาติ เป็นการเกิดขึ้นของวิบากนามขั้น ๔ และรูปชาติ เป็นการเกิดขึ้นของกัมมชรูป

ว่าโดยกาล ชาติมี ๓ คือ

๑. ปฏิสนธิชาติ ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕ และ กัมมชรูป ที่ปรากฏเกิดขึ้นในปฏิสนธิกาล หมายถึง การเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพใหม่ของสัตว์ทั้งหลายที่ตายจากภพเก่า

๒. สันตติชาติ ได้แก่ การสืบต่อของ จิต เจตสิก รูป ทั้งหมดในปวัตติกาล หมายถึง นามและรูปของสัตว์นั้นๆ ที่เกิดขึ้นจากปฏิสนธิกาลเป็นต้นมา จนกระทั่งตลอดชีวิต

๓. ขณิกชาติ ได้แก่การเกิดขึ้นขณะหนึ่งๆ ของจิต เจตสิก รูป ทั้งหมด ซึ่งจิตและเจตสิก มี ๓ อนุขณะ รูปมี ๕๑ อนุขณะ

แต่ว่าชาติในที่นี้ หมายถึงปฏิสนธิชาติ อย่างเดียวเท่านั้น

๑๒๕

ที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ชาตินั้นคืออุปปัตติภพ ซึ่งจะปรากฏขึ้นได้ก็เพราะมี
กัมมภพเป็นปัจจัย ถ้าไม่มีกัมมภพเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแล้ว อุปปัตติภพ คือ ชาติ ก็จะ
ปรากฏขึ้นไม่ได้

ภพ ซึ่งหมายความว่าอุปปัตติภพนั้น จำแนกได้เป็น ๕ ภพ คือจำแนก โดยภูมิเป็น
๓ ภพ จำแนกโดยชั้น เป็น ๓ ภพ และจำแนกโดยสัญญา เป็น ๓ ภพรวมเป็น ๕ ภพ
ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

จำแนกโดยภูมิ ๓ ภพ คือ

- ๑. กามภพ คือสัตว์ที่เกิดในกามภูมิ มี ๑๑ ภูมิ
- ๒. รูปภพ คือสัตว์ที่เกิดในรูปภูมิ มี ๑๖ ภูมิ
- ๓. อรูปภพ คือสัตว์ที่เกิดในอรูปภูมิ มี ๔ ภูมิ

จำแนกโดยชั้น ๓ ภพ คือ

- ๔. ปัญจโวการภพ คือสัตว์ที่เกิดมาโดยมีชั้นครบทั้ง ๕ ชั้น ได้แก่สัตว์ใน
กามภูมิ ๑๑ และในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยัตต)
- ๕. จตุโวการภพ คือสัตว์ที่เกิด มาโดยมีชั้น (เว้นรูปชั้น) ได้แก่สัตว์ใน
อรูปภูมิ ๔ ภูมิ
- ๖. เอกโวการภพ คือสัตว์ที่เกิดมาโดยมีรูปชั้นเพียงรูปชั้นเดียวได้แก่สัตว์
ในอสังขยัตตภูมิ ๑

จำแนกโดยสัญญา เป็น ๓ ภพ คือ

- ๗. สัญญาภพ คือสัตว์ที่มีนามชั้น หมายถึงว่า สัตว์นั้นมีจิตและเจตสิก
ได้แก่สัตว์ในกามภูมิ ๑๑ ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขย
ัตต) และในอรูปภูมิ ๓ (เว้นเนวสัญญานาสัญญาตนภูมิ)
- ๘. อสัญญาภพ คือสัตว์ที่ไม่มีนามชั้น หมายถึงว่า สัตว์นั้นไม่มีจิตและ
เจตสิก ได้แก่สัตว์ในอสังขยัตตภูมิ ๑ ภูมิ
- ๙. เนวสัญญานาสัญญาภพ คือสัตว์ที่ไม่มีสัญญาหยาบ มีแต่สัญญาที่ละเอียดอ่อนเหลือ
เกิน จนเกือบจะไม่รู้สึกรู้ว่ามี หมายถึงว่าเป็นสัตว์ที่จะนับ
ว่าไม่มีนามชั้นก็ไม่ใช่ จะว่ามีนามชั้นก็ไม่เชิง ได้แก่
สัตว์ในเนวสัญญานาสัญญาตนภูมิ ๑ ภูมิ

๑๒๖

ข้อควรสังเกตเกี่ยวกับภพเป็นปัจจัย

ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาตินี้ เมื่อกล่าวโดยปัจจัย ๒๔ ภพย่อมเป็นปัจจัยให้เกิด ด้วย
อำนาจแห่งปัจจัย ๒ ปัจจัย คือ อุปนิสสยปัจจัยและกัมมปัจจัย

๑๑. ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ หมายความว่าชรา มรณะจะปรากฏเกิดขึ้นได้
ก็เพราะมีชาติเป็นปัจจัย

ชาติที่เป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะนั้นมีลักษณะที่จตุกะดังนี้

ตตถ ตตถ ภเว ป ☐ มาภินิพพุตติลกุขณา	มีการเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพนั้นๆ เป็นลักษณะ
นิยุตตนา	มีการเป็นไปคล้ายกับว่ามอชขันธ ๕ ที่มีขอบเขต
อติตตทวโตอิธ อุมมชชนปจจุปฏ ☐ านา	ในภพหนึ่งๆ ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นกิจ
(วา) ทุกขวิจิตตตตปาจจุปฏ ☐ านา	มีผุดขึ้นในภพนี้จากภพก่อนเป็นอาการปรากฏ
อุปจิตตนาปรปฏ ☐ านา	(หรือ) มีสภาพที่เต็มไปด้วยทุกข์ เป็นผลปรากฏ
	มี รูป นาม ที่เกิดขึ้นครั้งแรก เป็นเหตุใกล้เป็น
	เหตุเกิด

ชาติที่เป็นปัจจัยอุปบันนธรรมของภพนั้น ได้แก่ ปฏิสนธิชาติ คือ ปฏิสนธิจิต ๑๘
เจตสิก ๑๕ และ กัมมชราที่เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาล หรือรวมเรียกสั้นๆ ว่า วิบากนามขันธ ๔
และกัมมชรูป

ชาติที่เป็นปัจจัยแก่ชรา มรณะนั้น ได้แก่ วิบากนามขันธ ๔ และกัมมชรูป

ชรา อันเป็นปัจจัยอุปบันนธรรมของชาตินั้น ได้แก่ความเก่าแก่เสื่อมโทรมของวิบาก-
นามขันธ ๔ และกัมมชรูป หมายความว่า เมื่อวิบากนามขันธ ๔ และกัมมชรูปเหล่านี้ปรากฏ
เกิดขึ้นเป็นชาติแล้ว ย่อมมีขณะที่ตั้งอยู่ ซึ่งเรียกว่า จิตฺติขณะ จิตฺติขณะของวิบากนามขันธ ๔ และ
กัมมชรูปนี้แหละเรียกว่า ชรา

๑๒๗

มรณะ อันเป็นปัจจัยอุปบันธมของชาตินั้น ได้แก่อาการที่กำลังดับไปของวิบากนามขันธ์ ๔ และกัมมรูป หมายความว่า เมื่อวิบากนามขันธ์ ๔ และกัมมรูปเหล่านี้ปรากฏเกิดขึ้นเป็นชาติแล้ว ก็ตั้งอยู่ชั่วขณะหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าฐิติขณะ ต่อจากนั้นย่อมมีขณะที่ดับไป ซึ่งเรียกว่าฐิติขณะ ต่อจากนั้นย่อมมีขณะที่ดับไป ซึ่งเรียกว่า กังคขณะ กังคขณะของวิบากนามขันธ์ ๔ และกัมมรูปนี้แหละเรียกว่า มรณะ

กล่าวตามธรรมดาสามัญก็ว่า นับแต่ที่สัตว์เกิดมาจนกระทั่งถึงตาย เรียกว่า ชรา ขณะที่กำลังตาย เรียกว่า มรณะ

ทศวรรษแห่งชีวิต

อายุของมนุษย์ในสมัยนี้ ตามปกติธรรมดาสามัญทั่วไปก็ประมาณ ๑๐๐ ปี คือมีความชราอยู่ ๑๐๐ ปี ใน ๑๐๐ ปีนี้จัดเป็น ๑๐ วัย หรือ ๑๐ ระยะเวลา ระยะเวลา ๑๐ ปี เรียกว่า ทศวรรษ ดังนี้

๑. มันทศก ๑๐ ปีแห่งความเป็นเด็กอ่อน ได้แก่ วัยอ่อน นับแต่แรกเกิดถึง ๑๐ ขวบ ยังเป็นทารกอยู่เพียงนอนนิ่ง สอนยืน สอนเดิน กินฝุ่นไปตามประสาทารก

๒. จิตทศก ๑๐ ปีแห่งการเล่น ได้แก่ วัยสนุก นับแต่อายุ ๑๐ ปี ถึง ๒๐ ปี ชอบสนุก เฮฮา ร่าเริง สนุกที่ไหนไปทีนั้น กำลังกินกำลังนอน กินมาก นอนมาก เล่นมาก

๓. วัฒนทศก ๑๐ ปีแห่งผิวพรรณ ได้แก่ วัยงาม นับแต่อายุ ๒๐ ปีถึง ๓๐ ปี กำลังหนุ่ม กำลังสาว รักสวยรักงาม ยินดีอยู่กับอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยินดี เพลิดเพลินอยู่กับอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความเพลิดเพลิน ไม่นึกถึงความทุกข์ยากลำบากทั้งปวง

๔. พลทศก ๑๐ ปีแห่งกำลัง ได้แก่ วัยมีกำลัง นับแต่อายุ ๓๐ ปีถึง ๔๐ ปี กำลังเข้มแข็งและขันแข็งในการงานที่จะตั้งเนื้อตั้งตัวให้เป็นหลักฐาน คิดถึงการงานมากกว่าความสนุกสนานเพลิดเพลิน

๕. ปัญญาทศก ๑๐ ปีแห่งปัญญา ได้แก่ วัยมีปัญญา นับแต่อายุ ๔๐ ปี ถึง ๕๐ ปี มีสติรอบคอบ กำลังมีปัญญาเฉียบแหลม รู้จักเหตุ รู้จักผล รู้จักคุณ รู้จักโทษ

๑๒๘

๖. หานิทสกะ ๑๐ ปีแห่งความเสื่อม วยเสื่อม นับแต่อายุ ๕๐ ปี ถึง ๖๐ ปี ทั้งกำลังกายและกำลังปัญญาความคิด เริ่มลดน้อยถอยลง เสื่อมลง อ่อนทั้งแรงอ่อนทั้งใจ

๗. ปีพการทสกะ ๑๐ ปีแห่งความค่อมได้แก่ วยชรา นับแต่อายุ ๖๐ ปีถึง ๗๐ ปี ร่วงโรยมากเข้า ตาก็มักจะฝ้าฟางไมโครเห็น หูก็ซึกจะตึงจะหนวกไมโครได้ยิน ความจำก็เริ่มจะผิดๆ พลาดไปบ้างแล้ว

๘. วังทสกะ ๑๐ ปีแห่งความงอ ได้แก่ วยหลังโกง นับแต่อายุ ๗๐ ปีถึง ๘๐ ปี มีหลังอันค่อมลงมา ไปไหนมาไหนก็ต้องใช้ไม้เท้าช่วยค้ำช่วยจุนไป อย่างที่เรียกว่า "เท้า ๓ ขา ตา ๒ ชั้น ฟันนอกปาก" ทนทรมานแบกสังขารร่างกายด้วยความยากลำบาก

๙. โมมูทสกะ ๑๐ ปีแห่งความหลง ได้แก่ วยหลง นับแต่อายุ ๘๐ ปีถึง ๙๐ ปี ความทรงจำลองเลอะเลือน หลงๆ ลืมๆ พุดผิดๆ พลาดๆ ลืมหน้าลืมหลัง กินแล้วว่ายังไม่ได้กิน

๑๐. สยทสกะ ๑๐ ปีแห่งการนอน ได้แก่ วยนอน นับแต่อายุ ๙๐ ปี ถึง ๑๐๐ ปี ถึงกลับสุกไม่ไหวแล้ว รับแขกในที่นอน นอนกินนอนถ่าย นอนรอความตายเท่านั้นแล้ว

เมื่อคำกล่าวเปรียบเทียบกับมนุษย์ว่าเหมือนกับสัตว์ดิรัจฉาน ๔ จำพวก คือ

ตอนเด็ก อุปมาเหมือน หมู มีแต่กินกับนอน กินมาก นอนมาก

ตอนกลาง " " โค ต้องทำงานวันยังค่ำ ค่ำเคร่งในการยังชีพ

ตอนแก่ " " สุนัข ต้องทำงานเฝ้าบ้าน เลี้ยงลูก เลี้ยงหลาน

ตอนห่อม " " ลิง อันเป็นที่ชวนหัวและยั่วเย้าของลูกหลาน

ข้อควรสังเกตเกี่ยวกับชาติเป็นปัจฉัย

ชื่อว่า ชาติเป็นปัจฉัยให้เกิดชราภพนี้ เมื่อกล่าวโดยปัจฉัย ๒๔ จะเห็นได้ตามอภิ-
รัมมภาษนีนัย (ตามนับแห่งพระอภิธรรม) การที่ชาติเป็นปัจฉัยแก่ชราภพนั้น ไม่ได้เป็น
ไปด้วยอำนาจแห่งปัจฉัย ๒๔ แต่ประการใดๆ เลย เพราะชราได้แก่ฐิติขณะของชาติ และภพ
ก็ได้แก่ภังคขณะของชาติเช่นเดียวกัน

๑๒๕

ส่วนตาม สุตตันตภาชนีนัย (ตามนัยแห่งพระสูตร) ว่าชาติเป็นปัจจัยช่วยอุปการะ
แก่ชราภรณ์นั้น ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย เพียงปัจจัยเดียว คือปกคูปนิสสยปัจจัย

๑๒. ชราภรณ์ ที่เป็นองค์ที่ ๑๒ นี้ ไม่เป็นปัจจัยให้เกิดปัจจัยอุปบันนธรรมตาม
นัยแห่งปัจจุสมุปบาท

ชรา มีลักษณะที่จตุกะดังนี้

ชรุปริปปากลภุชญา มีความแก่ความเสื่อมของขันธ ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันภพ
เป็นลักษณะ

มรณุปนยนรสา มีการนำเข้าไปใกล้ความตาย เป็นกิจ

โยพพุนวินาสปจจุปฏิกานา มีการทำลายวัยที่ดี เป็นอาการปรากฏ

ปริปัจจุฆานรูปปทฎิกานา มีรูปที่กำลังแก่ เป็นเหตุใกล้ เป็นเหตุเกิด

มรณะ มีลักษณะที่จตุกะดังนี้

จุติลภุชณัม มีการเคลื่อนย้ายจากภพที่ปรากฏอยู่ เป็นลักษณะ

วิโยครสั มีการจากสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งปวง บรรดาที่เคยพบ
เห็นกันในภพนี้ เป็นกิจ

คติวุปวาสปจจุปฏิกานัน มีการย้ายที่อยู่จากภพเก่า เป็นอาการปรากฏ

ปริภิกชฆานนามรูปปทฎิกานัน มีนามรูปที่กำลังดับ เป็นเหตุใกล้ เป็นเหตุเกิด

ชรา อันเป็นปัจจัยอุปบันนธรรมของชาตินั้น ได้แก่ความแก่แก่เสื่อมโทรมของ
วิปากนามขันธ ๔ และกัมมชรูป

มรณะ อันเป็นปัจจัยอุปบันนธรรมของชาตินั้น ได้แก่อาการที่กำลังดับไป ของ
วิปากนามขันธ ๔ และกัมมชรูป

ชรา มรณะ ในที่นี้ ก็ได้แก่ความแก่แก่เสื่อมโทรมและอาการที่กำลังดับไปของ
วิปากนามขันธ ๔ และกัมมชรูป

ชราภรณ์ อันเป็นปัจจัยอุปบันนธรรมของชาตินี้ เมื่อมีชาติ คือความเกิดขึ้นแล้วก็
เป็นที่แน่นอนว่าต้องมีชราและมรณะเป็นที่สุด แต่ถ้าชาติคือการเกิดขึ้นไม่ปรากฏแล้ว ชรา
ภรณ์ ก็จะปรากฏหาได้ไม่

ประเภทแห่งขรามณะ

ขรามิ ๒ คือ รูปขรา และนามขรา

๑. รูปขรา ได้แก่ความขราของรูปที่เกิดขึ้นตามวัย โดยมีอาการปรากฏให้เห็นด้วย
นัยน์ตา เช่น ฟันหัก ผมหงอก หน้างเหี่ยว หลังโก่ง เป็นต้น อย่างนี้ ชื่อว่า วโยจตุตติขรา
ซึ่งเป็นบัญญัติ เป็นความขราที่ปรากฏชัด (ปรากฏขรา) เป็นความขราที่เปิดเผยคือไม่ปกปิด
(ปฏิจันนขรา)

อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า ปรมัตถขรา หรือ ขณิกขรา ได้แก่ ฐิติขณะของรูป เป็นความ
ขราที่ปกปิด ไม่เปิดเผย (ปฏิจันนขรา) เป็นความขราที่ไม่ปรากฏ คือไม่สามารถมองเห็น
ได้ด้วยนัยน์ตา (อปรากฏขรา)

รูปขรานี้ยังจำแนกออกได้เป็น ๒ คือ อภิกุภมขรา แก่ขึ้น และ ปฏิกุภมขรา แก่ลง
ผู้ที่อยู่ในวัยที่ ๑ มันทสกวัย วัยอ่อน จนถึงวัยที่ ๔ พลทสกวัย วัยที่มีกำลังนั้นเรียก
ว่า อภิกุภมขรา คือ กำลังแก่ขึ้น

ส่วนผู้ที่เลยวัยที่ ๔ พลทสกวัยไปแล้วนั้น เรียกว่า ปฏิกุภมขรา คือ กำลังแก่ลง

๒. นามขรา ได้แก่ ฐิติขณะของนามธรรม คือ ปรมัตถขรา หรือ ขณิกขรา หรือ
ปฏิจันนขรา นั่นเอง เป็นความขราที่มองด้วยนัยน์ตาไม่เห็น

มรณะ มี ๒ คือ รูปมรณะ และนามมรณะ

๑. รูปมรณะ ความดับไปของรูป ที่เรียกว่า ภังคขณะ ซึ่งในที่นี้หมายถึงสมมติ
มรณะ ที่เรียกกันว่า คนตาย สัตว์ตาย เป็นต้นนั้นด้วย

๒. นามมรณะ ได้แก่ความดับไปของนามขันธ์ ๔ เรียกว่า ภังคขณะ

๑๓๑

สรุปรชาดิชราภรณ์

อุปาทขณะ	ของวิภาคนามขันธ ๔	และกัมมชรูป	ชื่อว่า	ชาติ
จิตินขณะ	"	" ๔ "	" "	" ชรา
ภังคขณะ	"	" ๔ "	" "	" มรณะ

องค์ ๑๒ แห่งปฏิจสมุปบาทมี ๑๑ ปัจจัย

องค์แห่งปฏิจสมุปบาท ตามที่กล่าวมาแล้วทั้ง ๑๒ องค์ จะเห็นได้ว่า องค์ที่ ๑ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้เกิดองค์ที่ ๒ และองค์ที่ ๒ ก็เป็นปัจจัยแก่องค์ที่ ๓ เป็นต้นไป ตามลำดับจนถึงองค์ที่ ๑๑ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้เกิดองค์ที่ ๑๒ ส่วนองค์ที่ ๑๒ คือ ชรามรณะ หาได้เป็นปัจจัยให้เกิดองค์ใด องค์หนึ่งใน ๑๒ องค์นี้ด้วยไม่ ดังนั้นปฏิจสมุปบาท-ธรรม ๑๒ องค์ จึงเป็นปัจจัยได้เพียง ๑๑ ปัจจัยเท่านั้น

เมื่อมี มรณะ คือ จุตแล้ว ย่อมมีปฏิสนธิเกิดสืบต่อตามคิดมาโดยหาระหว่างกันมิได้ ถ้ากล่าวตามนัยแห่งปฏิฐาน คือ ตามแนวของปัจจัย ๒๔ แล้ว ก็ด้วยอำนาจแห่งอนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย นัตติปัจจัย เป็นต้น แต่ตามนัยแห่งปฏิจสมุปบาทนี้ ไม่ถือว่า มรณะ คือ จุตินี้เป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ เพราะปฏิสนธิวิญญาณจะปรากฏเกิดขึ้นได้ก็ด้วยความอุปการะช่วยเหลือแห่งสังขาร ๓ คือ เจตนาในการกระทำกุศลกรรมและอกุศลกรรม ถ้าไม่มีสังขาร ๓ เป็นปัจจัยแล้ว ก็จะไม่มีการปฏิสนธิวิญญาณเกิดสืบต่อไปอีก

โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ไม่นับเป็นองค์

โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ และ อุปายาสะ ๕ ประการ นี้ไม่นับเป็นองค์แห่งปฏิจสมุปบาท เพราะว่าธรรมเหล่านี้เป็นเพียงผลของชาติเท่านั้น ชรามรณะก็เป็นแต่เพียงผลของชาติเช่นเดียวกัน แต่นับว่าเป็นองค์แห่งปฏิจสมุปบาทด้วย ก็ด้วยเหตุว่าเมื่อมีชาติ คือ

๑๓๒

ความเกิดปรากฏขึ้นมาแล้ว จะไม่มีความแก่ความเสื่อมโทรมและความตายติดตามาค้วยนั้นเป็นไม่มี เมื่อมีชาติก็ต้องมีชรา มรณะ เป็นของแน่นอน แต่ว่าเมื่อมีชาติแล้ว อาจไม่มี โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ และอุปายาสะ เลยก็ได้ เช่นพรหมบุคคล เป็นต้น เพราะธรรม ๕ ประการนี้ย่อมต้องเกิดพร้อมกับโทสจิต พรหมบุคคลข่มโทสจิตได้ไม่เกิดโทสจิตเลย ดังนั้นจึงไม่มี โสกะ ความเศร้าโศก ปริเทวะ ความบ่นพร่ำรำพัน ทุกขะ ความทุกข์กาย โทมนัสสะ ความเสียใจ และ อุปายาสะ ความคับแค้นใจ แต่อย่างไร

โสกะ

ลักษณะที่จิตของโสกะ มีดังนี้

- อนฺโตนิชฺฌานลกฺขโณ มีการเฝ้าอยู่ภายใน หรือมีความเดือดร้อนเป็นลักษณะ
- เจโตปรินิชฺฌายนฺโร ทำให้จิตเต็มไปด้วยความเดือดร้อน เป็นกิจ
- อนฺุโสจนปจฺจุปฺภู □าโน มีความโศกเศร้าอยู่เนื่องๆ เนื่องจากความพิบัติที่ตนประสบอยู่นั้น เป็นอาการปรากฏ

โทสจิตตฺตฺปาทปทฺฏ □าโน มีโทสจริตตฺตฺปาท เป็นเหตุใกล้ เป็นเหตุเกิด

โสกะ คือความโศกเศร้านี้ องค์ธรรมได้แก่ โทมนัสเวทนาที่ประกอบด้วยโทสะ อันเกิดจาก พยสนะ อย่างไม่อย่างหนึ่งใน ๕ อย่างนี้ คือ

- ๑. ตาติพยสนะ ความพิบัติไปแห่งญาติ หมายถึงมิตรสหายด้วย
- ๒. โภคพยสนะ ความพิบัติไปแห่งทรัพย์สมบัติ ตลอดจนยศศักดิ์ด้วย
- ๓. โรคพยสนะ ถูกโรคภัยเบียดเบียน
- ๔. สีสพยสนะ ความเสียศีล ศีลที่รักษาอยู่นั้นขาดไป
- ๕. ทิฏฐิพยสนะ ความเห็นที่ถูกต้องนั้นพิบัติไป มีความเห็นผิดเกิดขึ้น ทำให้สูญเสียสัมมาทิฐิไป

ปริเทวะ

ปริเทวะ คือการรำให้รำรำพัน องค์ธรรมได้แก่ จิตตวิปลาสัตถะที่เกิดขึ้น โดยมีการร้องให้ บ่นพร่ำรำพัน เพราะอาศัย พยสกะ ๕ นั้นเป็นสาเหตุ

๑๓๓

ลักษณะกิจตุกะของปริเทวะ มีดังนี้

ลาลปฺปนลกฺขโณ	มีการพิลาปราพัน เป็นลักษณะ
คุณโทสปริกิตฺตนโรโส	มีการพร่ำถึงคุณและโทษ เป็นกิจ
สมฺภมฺปจฺจุปฺปฏิกฺกาโน	มีจิตวุ่นวาย ไม่ตั้งมั่น เป็นอาการปรากฏ
โทสจิตฺตชมฺหาภูตปฺปฏิกฺกาโน	มีมหาภูตรูป ที่เกิดจากโทสจิต เป็นเหตุใกล้ เป็นเหตุเกิด

ทุกฺขะ

ธรรมชาติใดที่ทำลายความสุขกาย ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ทุกข์, สัตว์ทั้งหลายย่อมอดทนได้ยากต่อเวทนาใด เวทนานั้นชื่อว่าทุกข์, เวทนาที่อดทนได้ยาก ฉะนั้นจึงชื่อว่า ทุกข์ได้แก่ กายิกทุกขเวทนา คือ ทุกข์กาย

ลักษณะกิจตุกะของทุกฺขะ มีดังนี้

กายปีฬนลกฺขณฺนิ	มีการเบียดเบียนร่างกาย เป็นลักษณะ
ทฺฐปฺปยุตฺตานํ โทมนสุสฺสกรณฺรํ	มีการทำให้โกรธ เสียใจ กลุ้มใจ กลัว เกิดขึ้นแก่ผู้ที่มีปัญญาน้อย เป็นกิจ
กายิกาพารปฺจฺจุปฺปฏิกฺกาณํ	มีความป่วยทางกาย เป็นอาการปรากฏ
กายปฺสาทปฺปฏิกฺกาณํ	มีกายปสาท เป็นเหตุใกล้ เป็นเหตุเกิด

ประเภทแห่งทุกข์

ความทุกข์กายนี้นอกจากเบียดเบียนร่างกายแล้ว ยังสามารถเบียดเบียนจิตใจด้วย กล่าวคือ เมื่อร่างกายไม่สบายแล้ว ก็ย่อมจะทำให้กลุ้มใจ เสียใจ ไปด้วย ดังนั้นจึงจัดว่าทุกข์กายนี้เป็นทุกข์พิเศษ ซึ่งจำแนกได้เป็น ๗ คือ

๑. ทุกฺขทุกฺข ได้แก่ กายิกทุกขเวทนาและเจตสิกทุกขเวทนาที่เรียกว่า ทุกฺขทุกฺข เพราะเมื่อว่าโดยสภาพ ก็มีสภาพเป็นทุกข์ ว่าโดยเชื้อ ก็มีเชื้อเป็นทุกข์

กายิกทุกขเวทนา ได้แก่ ทุกขสหคตกายวิญญาณ ๑ เจตสิก ๗

เจตสิกทุกขเวทนา ได้แก่ โทมนัสสหคตจิต ๒ เจตสิก ๒๒

๒. วิปริณามทุกข ได้แก่ กายิกสุขเวทนา และเจตสิกสุขเวทนา ที่เรียกว่าวิปริณามทุกข เพราะสภาพของสุขทั้ง ๒ นี้ จะต้องวิปริตแปรปรวนไป เมื่อแปรปรวนไปแล้ว ก็เป็นเหตุให้ กายิกทุกข และเจตสิกทุกขเกิดขึ้น

กายิกสุขเวทนา ได้แก่ สุขสหคตกายวิญญาณ ๑ เจตสิก ๗

เจตสิกสุขเวทนา ได้แก่ โสมนัสสหคตจิต เจตสิก ๔๗

๓. สงขารทุกข ได้แก่ อุกเบกขาเวทนา และจิต เจตสิก รูป ที่เว้นจากทุกขทุกขและวิปริณามทุกข ซึ่งกล่าวแล้วในข้อ ๑ และ ๒ นั้น ที่เรียกว่าสังขารทุกข เพราะถูกเบียดเบียน โดยความเกิดดับอยู่เป็นนิจ

๔. ปฏิจจนนทุกข หรือ อปากฎทุกข ได้แก่ ความทุกข์ที่ปกปิด หรือความทุกข์ที่ไม่ปรากฏอาการให้ผู้อื่นเห็นได้ เช่น ปวดท้อง ปวดฟัน ปวดหู ปวดศีรษะ หรือความไม่สบายใจ อันเกิดจากราคะ โทสะ เป็นต้น ความทุกข์เหล่านี้ผู้อื่นไม่สามารถจะรู้ได้ นอกจากจะสอบถามหรือเจ้าตัวจะบอกเล่าให้ทราบ

๕. อปปฏิจจนนทุกข หรือ ปากฎทุกข ได้แก่ ความทุกข์ที่ไม่ปกปิดคือเปิดเผย หรือเป็นความทุกข์ที่ปรากฏอาการให้ผู้อื่นเห็นได้ โดยไม่ต้องสอบถาม ไม่ต้องให้เจ้าตัวบอกเล่าก็รู้ เช่น ความเจ็บปวดที่เกิดจากบาดแผลถูกตีถูกฟัน แขนขาด ขาขาด เป็นง่อย เหล่านี้เป็นต้น

๖. ปริยายทุกข ได้แก่ วิปริณามทุกข และสังขารทุกขที่กล่าวแล้ว ในข้อ ๒ และ ๓ นั้นเอง ที่เรียกว่า ทุกขโดยปริยายนั้น ก็เพราะทุกข์เหล่านี้ไม่ใช่เป็นตัวทุกข์โดยตรง แต่เป็นที่เกิดเหตุแห่งทุกข์ต่างๆ อีกทีหนึ่ง

๗. นิปปริยายทุกข ไม่ใช่ทุกข์โดยปริยาย แต่เป็นตัวทุกข์โดยตรงทีเดียว อันได้แก่ ทุกขทุกข โทมนัส และอุปายาสะ

อีกนัยหนึ่ง ทุกข์กายมี ๕ โดยนับแยก กายิกทุกขและเจตสิกทุกข ออกไปเป็น ๒ จึงเป็นทุกข์กาย ๕ ประการ

๑๓๕

ในทศกัณฐ์ ๗ ประการนี้ ข้อ ๑ ทศกัณฐ์, ข้อ ๒ วิปริณามทศกัณฐ์, ข้อ ๓ สังขาร-
ทศกัณฐ์ และข้อ ๖ ปริยายทศกัณฐ์นั้น ถ้าจะกล่าวอย่างสามัญก็ว่า

ทศกัณฐ์	ได้แก่	ธรรมที่เกิดพร้อมกับ ทศกเวทนา
วิปริณามทศกัณฐ์	ได้แก่	ธรรมที่เกิดพร้อมกับ สุขเวทนา
สังขารทศกัณฐ์	ได้แก่	ธรรมที่เกิดพร้อมกับ อุเบกขาเวทนา
ปริยายทศกัณฐ์	ได้แก่	ธรรมที่เกิดพร้อมกับ สุขเวทนาและ อุเบกขา- เวทนา ซึ่งจะต้องวิปริตผันแปรกลับไปเป็นทศกัณฐ์อีก

โทมนัสสะ

ทุมฺนสฺสกาโว โทมนสฺสํ สภาพทํเป็นเหตุให้ใจไม่ดี ชื่อว่า โทมนัส ได้แก่ เจต-
สิกทศกัณฐ์ คือ ทศกัณฐ์ใจ

ลักษณะทิจตุกะของโทมนัส ดังนี้

จิตตปีพันลกฺขณํ	มีการเบียดเบียนใจ เป็นลักษณะ
มโนวิฆาตนรลํ	มีการทรมานใจ เป็นกิจ
มานสพฺยาธิปฺจฺจุปฺภุ ☐ านํ	มีความไม่สบายใจ เป็นอาการปรากฏ
หนทฺยวตฺตฺตฺปฺภุ ☐ านํ	มีหทัยวตฺตฺ เป็นเหตุใกล้ เป็นเหตุเกิด

เหตุที่ทำให้เกิดโทมนัสนั้นมีหลายประการ แต่ส่วนมากย่อมเนื่องมาจากการได้ประสบ
กับสิ่งที่ไม่ชอบใจ และการพลัดพรากจากสิ่งที่ชอบใจ

อุปายาสะ

ภฺวสฺส อายาสนํ อุปายาโส ความลำบากใจเป็นอย่างยิ่ง ชื่อว่า อุปายาสะ ได้แก่
โทสเจตสิก ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย พยสนะ ๕ นั้นอย่างใดอย่างหนึ่งลักษณะทิจตุกะของอุปายาสะ คือ

จิตตปริทหนลกฺขโณ	มีการเผาจิตอย่างหนัก เป็นลักษณะ
นิตฺตฺถนนรโส	มีการทอดถอนใจ เป็นกิจ (หมคอาลัยตายอยาก)
วิสสปฺจฺจุปฺภุ ☐ านํ	มีกายและใจขาดกำลังลง เป็นอาการปรากฏ
หนทฺยวตฺตฺตฺปฺภุ ☐ านํ	มีหทัยวตฺตฺ เป็นเหตุใกล้

๑๓๖

อุปายาสะ ความลำบากใจเป็นอย่างยิ่งนี้ บางทีก็ว่า ความคับแค้นใจ ซึ่งมีความโศกเศร้าที่เผาหัวใจอย่างท่วมท้นจนแห้งผาก น้ำตาตกในร้องไห้ไม่ออกนึ่งขมิ้นชิมไปไม่พุดจา เพราะไม่รู้ว่าจะพูดหรือปรับทุกข์ข้ออย่างใด จึงจะสมกับความคับแค้นใจที่ตนได้รับนั้น เป็นเหตุให้ร่างกายชুবชื้นฝ้ายหอม เป็นอันตรายแก่กายและใจเป็นที่สุด

ข้ออุปมา โสกะ ปรีทเวระ อุปายาสะ

มีข้ออุปมาว่า

น้ำมันที่อยู่ในกะทะซึ่งตั้งอยู่บนเตาไฟที่ร้อนจัดจนน้ำมันเดือด ความเดือดร้อนของน้ำมันนี้อุปมาดัง โสกะ

เดือดพล่านจนล้นปากกะทะออกมา อุปมาดังปรีทเวระ คือความเศร้าโศกนั้นเพิ่มพูนมากขึ้น จนล้นออกมาทางปากถึงกับบ่นพร่ำรำพันไปพลาง ร้องไห้ไปพลาง

น้ำมันที่เดือดพล่านจนล้นปากกะทะออกมานั้น กลับไม่ล้น เพราะงวดแห้งลงไปจนล้นออกไม่ได้ มีแต่จะแห้งไปจนถึงกับไหม้ไปเลยนั้น อุปมาดัง อุปายาสะ

อัทธา ๓ แห่งปฏิจสมุปบาท

อัทธา แปลว่า กาล หมายถึงกาลที่กำหนดไว้สำหรับองค์แห่งปฏิจสมุปบาท ซึ่งมี ๓ กาล คือ

๑. อดีตอัทธา หรืออดีตกาล หมายถึงกาลเวลาที่ล่วงไปแล้ว จะเป็นกาลที่ล่วงไปแล้วในภพก่อนก็ตาม ในภพนี้ก็ตาม เรียกว่า อดีต ทั้งนี้ องค์ที่เป็นส่วนอดีตอัทธาแห่งปฏิจสมุปบาทนี้มี ๒ อวิชา และสังขาร

สัตว์ทั้งหลาย (เว้นพระอรหันต์) ย่อมมีโมหะนอนเนื่องอยู่ในจิตสันดานเป็นประจำ ด้วยอำนาจแห่งโมหะจึงปิดบังไม่ให้เห็นโทษในการทำบาปอกุศล และปิดบังไม่ให้เห็นวิญญูทุกข์ในการทำกุศลชนิดที่ยังต้องวนเวียนอยู่ในวิญญู ที่เรียกว่า วิญญูกุศล คือ โลภิกุศล โมหะนี่ก็คือ อวิชา

๑๓๗

การทำอกุศลที่ดี การบำเพ็ญเพียงวัฏฏกุศลก็ดี ย่อมสำเร็จได้ด้วยเจตนา คือ ความ
จงใจกระทำ เจตนาที่เป็นแรงกระตุ้นให้เกิดความจงใจกระทำที่เรียกว่า บุญเจตนา คือสังขาร
เป็นตัวปรุงแต่งให้จงใจกระทำกรรมสำเร็จเป็นบาปเป็นบุญ

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ จึงได้ชื่อว่า อวิชา และสังขาร เป็นอดีตอัทธา

๒. ปัจจุบันอัทธา หรือ ปัจจุบันกาล หมายถึงกาลเวลาที่กำลังดำรงคงอยู่ในเวลานี้
ปรากฏอยู่ในขณะนี้ กำลังเป็นอยู่เดี๋ยวนี้ ได้แก่ องค์แห่งปฏิจสมุปบาท ๘ องค์ ที่อยู่ในท่าม
กลาง คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน และภพ

เมื่อมีอวิชา คือโมหะนอนเนื่องอยู่ในจิตสันดานเป็นประจำ และมีสังขาร คือเจตนา
เป็นปรุงสำคัญปรุงแต่งให้จงใจกระทำกรรม อันเป็นกุศลและอกุศลนั้น จะกระทำกรรมเหล่านั้น
ได้เพราะมี วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน และภพ ๘ องค์นี้ ถ้า
ไม่มีกรรม ๘ องค์นี้แล้วการกระทำต่างๆ เหล่านี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ด้วยว่ากรรม ๘ องค์นี้กำลังมี
อยู่ในขณะจึงกระทำกรรมได้ จึงได้ชื่อว่ากรรม ๘ องค์นี้เป็นปัจจุบัน

๓. อนาคตอัทธา หรือ อนาคตกาล หมายถึงกาลเวลาที่ยังไม่มาถึงแต่จะมีมาข้าง
หน้า องค์แห่งปฏิจสมุปบาทธรรมที่จะมีมาข้างหน้านั้น มี ๒ องค์ คือ ชาติ และ ชรา มรณะ

เมื่อลงได้กระทำกรรมแล้ว ไม่ว่าจะ เป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่เรียกว่า กัมมภพ
แล้ว ย่อมจะบังเกิดในอนาคต กล่าวคือ เมื่อตายจากภพนี้แล้วก็ไปปฏิสนธิเป็นมนุษย์ เทวดา
พรหม ตามควรแก่กรรมที่ได้บำเพ็ญมา การได้ปฏิสนธิในภพใหม่เรียกว่า ชาติ หรือ อุปัตติภพ
หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เมื่อได้ทำกัมมภพแล้วย่อมได้อุปัตติภพคือชาติ เมื่อมีชาติก็จะต้องมี
ชรา มรณะเป็นสิ่งที่แน่นอน ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า ชาติ และชรา มรณะ เป็นอนาคตอัทธา

อาการ ๒๐ แห่ง ปฏิจสมุปบาท

อาการ คือ สภาพความเป็นไปของปฏิจสมุปบาท จำแนกไปตามเหตุตามผลตาม
กาลทั้ง ๓ โดยจัด ๔ พวกๆ ละ ๕ รวมเป็นอาการ ๒๐ คือ

๑. อดีตเหตุ ๕ ได้แก่ อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และภพ ธรรม ๕ ประการ
นี้เป็นปัจจัยให้ปรากฏปัจจุบันผล ๕

๒. ปัจจุบันผล ๕ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา

๓. ปัจจุบันเหตุ ๕ ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน ภพ อวิชชา และ สังขาร ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นปัจจัยให้ปรากฏอนาคตผล ๕

๔. อนาคตผล ๕ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และ เวทนา

อาการแห่งปฏิจัสมุปบาทที่เป็นไปในกาลเวลาที่ล่วงไปแล้ว ซึ่งเรียกว่า อดีตเหตุนี้มี ๕ ประการ ได้แก่ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และ ภพ (คือกัมมภพ) ที่นับตัณหา อุปาทาน ภพ รวมเข้ากับอวิชชา สังขารด้วยนั้น ก็เพราะว่า ธรรม ๕ ประการนี้เกี่ยวเนื่องกันไม่เว้นจากกันไปได้ กล่าวคือ เมื่อมี อวิชชา สังขาร เกิดขึ้นแล้ว ที่จะไม่มี ตัณหา อุปาทาน กัมมภพ เกิดร่วมด้วยนั้นเป็นไม่มี ในทำนองเดียวกัน ตัณหา อุปาทาน กัมมภพ ปรากฏเกิดขึ้นในขณะใด ขณะนั้นย่อมจะต้องมี อวิชชา สังขาร เกิดร่วมด้วยเสมอไป รวมความว่าเพราะในอดีตมีอวิชชาอยู่ จึงได้กระทำการ อันเป็นเหตุให้ได้รับผลในปัจจุบัน

ผลที่ได้รับในปัจจุบันนี้ก็ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา รวม ๕ ประการ ไม่นับ ชาติ ชรา มรณะ รวมเข้าด้วย ก็เพราะเหตุว่า ชาติ ชรา มรณะ เป็นแต่เพียงอาการของ วิญญาณ นามรูป เท่านั้นเอง ไม่มีองค์ธรรมโดยเฉพาะ จึงไม่นับรวมเข้าด้วย รวมความว่า เพราะในอดีตกาลได้ก่อเหตุขึ้นไว้ จึงมาได้รับผลเป็นรูปเป็นนามในปัจจุบันนี้

วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา อันเป็นผลในปัจจุบันนี้เอง เป็นตัวการที่ก่อให้มี ตัณหา อุปาทาน กัมมภพ อวิชชา และสังขารขึ้นอีกเพราะว่าได้ก่อเหตุ โดยกระทำการขึ้นอีกดังนี้ จึงเรียกว่า ตัณหา อุปาทาน กัมมภพ อวิชชา สังขาร รวม ๕ ประการนี้เป็นปัจจุบันเหตุ เมื่อได้ก่อให้เกิดปัจจุบันเหตุเช่นนี้แล้ว ก็เป็นที่แน่นอนว่าจะได้รับผลต่อไปในอนาคต ผลที่จะได้รับต่อไปในภายหน้านั้นจึงได้ชื่อว่า อนาคตผล

เมื่อรู้ผลปัจจุบัน และละเหตุปัจจุบัน ได้โดยสิ้นเชิงแล้ว ผลในอนาคตก็ไม่มี เมื่อนั้นจึงเรียกว่า สิ้นเหตุสิ้นปัจจัย พ้นจากอาการ ๒๐ แห่ง ปฏิจัสมุปบาทธรรมนี้ได้

สนธิ ๓ แห่งปฏิจัสมุปบาท

สนธิ คือความสัมพันธ์สืบต่อระหว่างเหตุกับผล และระหว่างผลกับเหตุ อีกนัยหนึ่งสนธิคือเงื่อนไขต่อ เป็นเงื่อนไขที่เหตุกับผล และผลกับเหตุต่อกันที่ตรงนั้น ซึ่งเป็นเงื่อนไขต่อของอาการ ๒๐ หรือของกาล ๓ ที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง ความสัมพันธ์สืบต่อหรือเงื่อนไขนี้มี ๓ เงื่อนไข

๑๓๕

๑. สังขาร กับวิญญาณ เป็นสนธิ ๑ คือ ระหว่างสังขารอันเป็นอดีตเหตุ กับวิญญาณอันเป็นปัจจุบันผลต่อกัน ซึ่งเรียกว่า เหตุผลสนธิ
๒. เวทนา กับตัณหา เป็นสนธิ ๑ คือ ระหว่างเวทนาอันเป็นปัจจุบันผล กับตัณหาอันเป็นปัจจุบันเหตุต่อกัน ซึ่งเรียกว่า ผลเหตุสนธิ
๓. ภพ กับชาติ เป็นสนธิ ๑ คือระหว่างภพ อันเป็นปัจจุบันเหตุ กับชาติอันเป็นอนาคตผลต่อกัน ซึ่งเรียกว่า เหตุผลสนธิ

สังเขป ๔ แห่งปฏิจสมุปบาท

สังเขป แปลว่า ย่อ คือย่อเอาแต่ใจความ โดยจัดเป็นหมวดโดยย่อเมื่อย่อเอาแต่ใจความแห่งปฏิจสมุปบาททั้ง ๑๒ องค์ ก็ได้เพียงสังเขป ๔ หรือสังคหะคือหมวด ๔ ได้แก่

๑. อดีตเหตุสังเขป มี ๒ คือ อวิชชา และสังขาร
๒. ปัจจุบันผลสังเขป มี ๕ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา
๓. ปัจจุบันเหตุสังเขป มี ๓ คือ ตัณหา อุปาทาน และภพ
๔. อนาคตผลสังเขป มี ๒ คือ ชาติ และชรา มรณะ

วิภูฏะ ๓ แห่งปฏิจสมุปบาท

วิภูฏะ คือ สภาพที่วนเวียน ความวนเวียนในปฏิจสมุปบาทนี้จัดได้เป็น ๓ คือ

๑. กิเลสวิภูฏะ คือ วนเวียนในเครื่องเศร้าหมองเร่าร้อน ได้แก่ อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน เมื่อกิเลสเกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นเหตุให้ทำกรรม
๒. กัมมวิภูฏะ คือ วนเวียนในการกระทำตามอำนาจของกิเลส ได้แก่ (กัมม) ภพ และสังขาร อันหมายถึงตัวเจตนา ซึ่งเมื่อได้กระทำกรรมแล้ว ย่อมเป็นเหตุให้เกิดวิบากคือได้ผลของกรรมที่ได้กระทำนั้น
๓. วิปากวิภูฏะ คือ วนเวียนในวิบากที่เป็นผลของกรรม ได้แก่วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา (อุปปีตติ) ภพ ชาติ และชรา มรณะ อันเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดกิเลสต่อไปอีก หมุนวนเวียนอยู่อย่างนี้ไม่มีที่สิ้นสุด

๑๔๐

มุล ๒ แห่งปฏิจสมุขปาบท

มุล คือ ที่ตั้งหรือต้นเหตุแห่ง วัฏฏะ ซึ่งทำให้หมุนเวียนอยู่ในวัฏฏทุกข์ อันได้แก่ กภทัง ๓ (กามภพ รูปภพ และอรุภพ) นั้นไม่มีที่สิ้นสุด มุลนี้มี ๒ ได้แก่ อวิชชา และ ตัณหา

อวิชชา คือ ความไม่รู้ เป็นอดีตมุล เป็นที่ตั้งหรือเป็นคำมุลให้เกิด สังขาร นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ จนถึง เวทนา

ตัณหา ความทะยานอยากเป็นปัจจุบันมุล เป็นที่ตั้งหรือเป็นคำมุล ให้เกิดอุปาทาน กัมมภพ ชาติ จนถึง ชรา มรณะ

ภวจักร

ภวจักร แปลว่า จักรแห่งภพ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังสารจักรด้วยเป็นสภาวะที่ หมุนวนเวียนอยู่ในสังสารซึ่งเป็นความหมายเดียวกับ ปฏิจสมุขปาบท

ปฏิจสมุขปาบทธรรมนี้ เมื่อกล่าวโดยฐานเป็น ภวจักร ก็จำแนก ได้เป็น ๒ คือ

๑. ปุพฺพนตภวจก เป็นภวจักรแรก นับแต่อดีตเหตุ จนถึงปัจจุบันผลซึ่งได้แก่ ปฏิจสมุขปาบท ๗ องค์ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และ เวทนา ใน ๗ องค์นี้ อวิชชาเป็นต้นเหตุหรือเป็นที่ตั้งนำไปถึงเวทนา

๒. อปรนตภวจก เป็นภวจักรหลัง นับแต่ปัจจุบันเหตุถึงอนาคตผลซึ่งได้แก่ ปฏิจสมุขปาบท ๕ องค์ คือ ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ และชรา มรณะในองค์ ๕ องค์ นี้ ตัณหา เป็นต้นเหตุหรือเป็นที่ตั้ง นำไปถึง ชรา มรณะ

บุพพันตภวจก ที่กล่าวว่าได้แก่ปฏิจสมุขปาบท ๗ องค์ นั้น หมายถึงเฉพาะองค์ที่ ปรากฏออกนอกหน้า ซึ่งในขณะที่ ๗ องค์ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา นี้หมุนวนอยู่นั้น ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ อีก ๕ องค์ก็ หมุนตามไปด้วยเหมือนกัน

๑๔๑

อปฺรันทกวจักร ที่กล่าวว่าได้แก่ปฏิจฺจสมุปฺบาท ๕ องค์นั้น ก็ทำนองเดียวกันคือ มุง
หมายแสดงเฉพาะองค์ที่ปรากฏออกหน้า ซึ่งในขณะที่ ๕ องค์ คือ ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ
และ ชรา มรณะ นี้หมุ่รวมอยู่นั้น อวิชชา สังขาร วิญญฺญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และ
เวทนา อีก ๗ องค์ก็หมุ่รวมตามไปด้วย

เมื่อพิจารณาองค์ปฏิจฺจสมุปฺบาทตามนัยแห่ง บุพพันตกวจักร และอปฺรันทกวจักร ที่
กล่าวมาแล้วนี้ ก็จะเห็นได้ว่า

ก. อวิชชา สังขาร และตัณหา อุปาทาน กัมมภพ ที่เกิดมีปรากฏขึ้นในภพก่อน
นั้น สงเคราะห์เป็น บุพพันตกวจักร

ข. ตัณหา อุปาทาน กัมมภพ และอวิชชา สังขาร ที่เกิดมีปรากฏอยู่ในภพนี้
นั้น สงเคราะห์เป็น อปฺรันทกวจักร

ค. วิญญฺญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา และชาติ ชรา มรณะ อันได้แก่
สัตว์ทั้งหลายตั้งแต่เริ่มเกิดจนกระทั่งตายในภพนี้ นั้น สงเคราะห์เป็น บุพพันตกวจักร

ง. ชาติ ชรา มรณะ และวิญญฺญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่จะเกิดปรากฏ
ขึ้นใหม่ในภพข้างหน้า อันได้แก่สัตว์ทั้งหลายที่จะเกิดในภพใหม่ ชาติใหม่ต่อไปข้างหน้า
นั้น สงเคราะห์เป็น อปฺรันทกวจักร

ทั้งนี้ก็มีความหมายว่า เป็นการหมุ่รวมเกิดขึ้นสืบเนื่องกันระหว่างภพก่อนกับภพนี้
และภพนี้กับภพหน้า อันเป็นการหมุ่รวมอยู่ในวิญญฺสงสารวิญญฺทุกข์

ตามที่กล่าวมา เห็นได้ว่าการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวิญญฺ หาใช่เป็นการเกิดขึ้น
ของสัตว์บุคคลใดไม่ แต่เป็นการเกิดขึ้นติดต่อกันของ ขันธฺ ชาติ อยตนะ อันได้แก่ปฏิจฺจสมุ-
ปฺบาทธรรมนี้ ดังท่านกล่าวไว้ว่า

ขณฺฐานณฺจ ปฏิปาณฺธิ ชาติ อยตนาณ จ

อพฺโพจฺฉินฺนํ ฏฺฐมาณา สํสาโรติ ปฺวจฺจติ

การเกิดขึ้นและเป็นไปโดยติดต่อกันอย่างไม่ขาดสายแห่ง ขันธฺ ชาติ อยตนะ เหล่านี้
เรียกว่า สังสาระ

๑๔๒

การสิ้นสุดแห่งวิภูฏสงสาร

สังสารวิภูฏจะสิ้นสุดก็เพราะมูลทั้งสองเป่งปฏิจสมุปบาทได้ดับไป

อนึ่ง อวิชชา จะเจริญอยู่ได้ ก็เพราะความบังเกิดขึ้นแห่งอาสวะทั้งหลายของเหล่าสัตว์ ผู้สยบด้วยชรา มรณะ บิบบั่นอยู่เป็นนิจ เป็นตัดอาสวะได้แล้ว อวิชชาก็เป็นอันสิ้นสุดตณหาก็ เป็นอันหมดไป สังสารจักรก็เป็นอันหยุดหมุนเวียน

มีต้นไม้อันทั้งหลายที่เจริญงอกงามอยู่ได้ก็ด้วยอาศัยรากแก้ว ถ้าทำลายรากแก้วเสียแล้ว ต้นไม้จะเหี่ยวแห้งลงและในที่สุดก็ตายไปอย่างแน่นอน สัตว์ทั้งหลาย คือ รูปนามนี้ที่เจริญอยู่ในสังสารวิภูฏ โดยไม่สิ้นสุดนั้น ก็เพราะอำนาจแห่งอวิชชาและตณหา ต่อเมื่อใด อวิชชาและตณหา อันเป็นมูลทั้งสอง นี้ถูกทำลายให้สูญไปได้อย่างสิ้นเชิงแล้วความเจริญของรูปนาม อันได้แก่ความเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย ก็เป็นอันสิ้นสุดลงเมื่อนั้น

อวิชชาจะเจริญอยู่ได้ก็เพราะความบังเกิดขึ้นแห่งอาสวะทั้งหลาย ซึ่งมีความหมายชัดเจนอยู่แล้ว สมภูฏฐานของอวิชชาก็คือ อาสวะทั้ง ๔ อันได้แก่ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะและอวิชชาสวะ ก็เมื่อ อาสวะ เป็นปัจจัยให้เกิด อวิชชาแล้วธรรมใดเล่าที่เป็นสาเหตุให้เกิดอาสวะ

มีคำแก้วว่า อาสวะนั้นย่อมมีอยู่ใน ตณหา ออุปาทาน กัมมภพ เป็นประจำตามควร แก่ที่จะมีได้อยู่แล้ว ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ ตณหาอุปาทาน กุศลอกุศลกัมมภพ ที่เกิดขึ้นนั้นแหละ เป็นสาเหตุแห่งอาสวะ

มีปัญหาว่าเมื่ออวิชชาเกิดขึ้นหรือปรากฏขึ้น ก็เพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งอาสวะนั้น เป็นปัจจัยเช่นนี้แล้ว เหตุใดจึงเอาอวิชชาขึ้นกล่าวไว้เป็นเหตุแรกในปฏิจสมุปบาทนี้

ข้อนี้พึงเข้าใจว่า ปฏิจสมุปบาทเป็นตัว วิภูฏะ ติดต่อกันเป็นวงกลม ธรรมดวงกลมนั้นจะกล่าวตรงไหนเป็นต้นเป็นปลายหาได้ไม่ แต่ที่ยกเอาอวิชชาขึ้นกล่าวก่อนธรรมองค์อื่นนั้นหาใช่ว่า อวิชชาเป็นต้นของ วิภูฏะ หรือเป็นองค์ที่เกิดก่อนไม่ หากเป็นเพราะอวิชชานี้เป็นตัวประธาน เป็นตัวสำคัญ เป็นรากเง่าค้ำมูลที่ก่อให้เกิดมี วิภูฏะ คือการหมุนวนเป็นวงกลมขึ้น ถ้าไม่มีอวิชชา อันเป็นตัวสำคัญนี้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น ปฏิจสมุปบาทอีก ๑๑ องค์ ก็จะไม่มีปรากฏเกิดขึ้นได้เลย

พระพุทธองค์จึงทรงแสดงวิภูฏะอันหาเบื้องต้นมิได้ ซึ่งเป็นไปในภูมิทั้ง ๓ มีอาการเกี่ยวพันกันอย่างไม่ขาดสาย ดังที่บรรยายมาจะนี้

๑๔๓

พุทธวิธีเทศนา

ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ องค์นี้ พระพุทธองค์ทรงเทศนาเป็น ๔ นัย คือ

๑. อนุโลมเทศนา หรืออาทิปริโยสาน อนุโลมเทศนา แสดงแต่เบื้องต้นจนถึงที่สุด คือตั้งแต่ อวิชชาเป็นลำดับไปจนถึง ชรา มรณะ

๒. มัชฌปริโยสานอนุโลมเทศนา หรือ มัชฌโคปฏิกุฎายปริโยสานปวัตตเทศนา แสดงแต่ท่ามกลางไปจนถึงที่สุดคือ ตั้งแต่เวทนาตามลำดับไปจนถึง ชรา มรณะ

๓. ปฏิโลมเทศนา หรือ ปริโยสานอหปฏิโลมเทศนา แสดงแต่เบื้องปลายสุด ย้อนทวนมาหาต้น คือ ตั้งแต่ ชรามรณะ ทวนกลับมาถึง อวิชชา

๔. มัชฌอาทิปฏิโลมเทศนา หรือ มัชฌโคปฏิกุฎายอาทิปวัตตเทศนา แสดงแต่ท่ามกลางย้อนทวนมาหาต้น คือ ตั้งแต่ ตัณหาทวนกลับมาถึงอวิชชา

อนุโลมเทศนานั้น ส่วนมากแสดงแก่สัตว์ที่มีกำเนิดเป็นชลาพุชะ และอณฑชะ (คือ คัพภเสยยกำเนิด) ซึ่งเป็นสัตว์ที่โดยปกติมีทุกข์มากกว่าสุข เพื่อให้รู้ว่าที่ได้รับผลเช่นนั้นเนื่องมาจากอะไรเป็นสาเหตุ จะได้ไม่หลงโทษว่าพระอินทร์ พระพรหม หรือพระเจ้าเป็นผู้ที่บรรดาลให้เป็นไป จึงแสดงถึงผลก่อน เพื่อให้รู้ว่าที่ปรากฏผลเช่นนั้นเนื่องมาจากสาเหตุอะไร เช่นสังขาร ๓ อันเป็นผลปรากฏขึ้นมา ก็เพราะมีอวิชชาเป็นต้นเหตุ ถ้าไม่มีอวิชชาเป็นต้นเหตุแล้ว จะปรากฏผลให้มีสังขาร ๓ ขึ้นมาไม่ได้เลย ในทำนองเดียวกันวิญญานอันเป็นผลปรากฏขึ้นมาได้ก็เพราะมีสังขาร ๓ เป็นต้นเหตุ ตามลำดับมาจนที่สุด ชรามรณะ อันเป็นผลนั้น ก็ปรากฏขึ้นมาเพราะมีชาติเป็นต้นเหตุ ถ้าไม่เกิดมีชาติขึ้นมา ก็ไม่มีผลให้มีการแก่และการตาย ข้อนี้แสดงผล

มัชฌปริโยสานอนุโลมเทศนานั้น ส่วนมากแสดงแก่สัตว์ที่เป็นโอปปาติกกำเนิด (มี เทวดาและพรหมเป็นต้น) ซึ่งเป็นสัตว์ที่มีทุกข์น้อย มีความสุขสบายเป็นส่วนใหญ่ จึงไม่มีใครเชื่อผล (นัตถิกทิฎฐิ) ไม่เชื่อว่า ตายแล้วจะต้องเกิดในภพหน้าอีก เป็นผู้ที่มิวิภวตัณหา (อจุเจททิฎฐิ) ข้อนี้แสดงเพื่อแจ้งในอนาคต

๑๔๔

ปฏิโลมเทศนานั้น ส่วนมากแสดงแก่สัตว์ที่ยึดมั่นในสัตสตทิกุฐิ ที่เห็นว่าสัตว์และโลกเที่ยง (ภวัตถา) เป็นจำพวกที่ไม่เชื่อเหตุ (อเหตุกทิกุฐิ) ข้อนี้แสดงถึงเหตุก่อน เพื่อให้เห็นธรรมอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ตามลำดับ คือมีชรา มรณะ ก็เพราะมีชาติ มีชาติก็เพราะได้ทำกัมมภพ มีกัมมภพก็เพราะยึดมั่นในอุปาทาน ฯลฯ ข้อนี้แสดงเหตุ

มัชฌมาทีปฏิโลมเทศนานั้น ส่วนมากแสดงแก่สัตว์ที่ยึดมั่นว่า สัตว์โลกและกรรมต่างๆ นั้น เมื่อตายแล้วก็สูญหมด (อุจเจททิกุฐิ) ซึ่งไม่เชื่อทั้งเหตุทั้งผล (อกิริยทิกุฐิ) จึงแสดงให้เห็นว่าสัตว์จะดำรงคงอยู่ได้ด้วยอาหาร อาหารต่างๆ จะเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยต้นหาเป็นเหตุให้เกิด ต้นหาจะปรากฏขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยเวทนาเป็นเหตุ เวทนาจึงอาศัยผัสสะเป็นเหตุ ฯลฯ ข้อนี้แสดงเพื่อให้แจ้งในอดีต

ลักษณะที่จตุกะของปฏิจสมุปบาท

ปฏิจสมุปบาทมีลักษณะ ๖ ประการ ปัจจุปฏิฐานและ ปทัฏฐาน ซึ่งรวมเรียกว่า ลักษณะที่จตุกะดังนี้

- ชรา มรณะ ทัณ ฌมฺมานํ ปจฺจยลคฺขโณ มีอุปการะแก่ปัจจุปปันนธรรมทั้งหลาย เช่น ชรา มรณะ เป็นต้น เป็นลักษณะ
- ทุกฺขานุพฺพนร โโล มีการทำให้สัตว์ทั้งหลายเกิดในวัฏฏสงสารเนื่องๆ เป็นกิจ
- กมฺมคฺคปจฺจุปฺภู □ โอน เป็นทางเวียนว่ายในวัฏฏสงสารที่นำกลัว หรือเป็นทางเดินที่ไม่ถูกต้อง คือ คดเคี้ยว และเป็นทางที่ตรงกันข้ามกับทางไปพระนิพพาน เป็นอาการปรากฏ
- อาสวปฺภู □ โอน มีอาสวะ เป็นเหตุใกล้ เป็นเหตุเกิด

ปฏิจสมุปบาทธรรม ๑๒ องค์นี้ เป็นที่หมุนเวียนไปยังภพต่างๆ อันได้แก่ภูมิทั้ง ๓๑ ภูมิ ซึ่งเรียกว่า วัฏฏสงสาร สังสารวัฏฏ์ วัฏฏทุกข์ สังสารทุกข์ สัตว์โลกทั้งมวลที่มีอวิชชาต้นหา เป็นมูลรากอยู่ จึงต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารตลอดไป.